

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ

X 1977

ATHENS ANNALS
OF ARCHAEOLOGY

ΤΕΥΧΟΣ

2

ΑΘΗΝΑΙ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΑΝΑΛΕΚΤΑ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ»

«ATHENS ANNALS OF ARCHAEOLOGY»

(AAA)

Τὰ «Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν» εἶναι ἑξαμηνιαῖο περιοδικὸν γιὰ τὴν ἄμεση ἀρχαιολογικὴ ἐνημέρωση. Ἐκδίδονται ἀπὸ τὴν Γενικὴ Διεύθυνση Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἀναστηλώσεως τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κάθε Ἰανουάριον καὶ Ἰούλιον.

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ: ΝΙΚ. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, Γενικός Ἐπιθεωρητής Ἀρχαιοτήτων καὶ Ἱστορικῶν Μνημείων

ΣΥΝΤΑΞΗ: Ἀθηνᾶ Γ. Καλογεροπούλου

ΣΕΛΙΔΩΣΗ: Λουίζα Μοντεσάντου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ τῶν κειμένων στὰ ἀγγλικά: J. Binder

ΤΥΠΟΓΡ. ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Ἡλέκτρα Κουκουλιοῦ, Σόνια Καλογεροπούλου - Κοντζιλέλου

ΕΚΤΥΠΩΣΙΣ: Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ Α.Ε.

Εἰκόνα ἐξωφύλλου: Ἀγγεῖο τοῦ Εἰδικευμένου Ἐργαστηρίου Κεραμικῆς στὸ Νεολιθικὸ Διμίνι

© ΓΕΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

«Athens Annals of Archaeology» is a periodical for the quick communication of the archaeological news from Greece. AAA is issued every January and July by the General Inspectorate of Antiquities and Restoration of the Ministry of Culture and Science.

DIRECTOR: N. YALOURIS, Inspector General of Antiquities and Historical Monuments

EDITOR: Athena G. Kaloyeropoulou

ART EDITOR: Louisa Montesantou

TRANSLATION in to English by J. Binder

TYPOGRAPHICAL CORRECTIONS: E. Koukouliou, Sonia Kaloyeropoulou - Kontzilelou

PRINTED: by K. MICHALAS S.A. Athens, Greece.

ADDRESS: TAP Service; Philhellion 17, Athens.

Picture on the cover: A Vase from the Specialized Pottery Workshop at Neolithic Dimini.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελίς		Page
<i>ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ</i>			
Π.Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, 'Ανασκαφή Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1976	149 - 164	Résumé	165 - 168
ΙΩΑΝΝΑ Η. ΑΝΔΡΕΟΥ, Κιβωτιόσχημος τάφος στο Ρωμανό 'Ιωαννίνων	168 - 174	Summary	174
Ε. ΚΑΚΑΒΟΓΙΑΝΝΗ, 'Ανασκαφικές έρευνες στis Φερές της Θεσσαλίας τò 1977	174 - 187	Summary	187
PETER WARREN, Restoration Work and new architectural observations at Myrtos, Fournou Korfi in 1976	188 - 197	—	—
ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ, Τò νέο Μουσείο τής Πέλλας	198 - 206	Summary	206
<i>ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ</i>			
Γ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ, 'Ενα Εϊδικευμένο 'Εργαστήριο Κεραμεικής στο Νεολιθικό Διμήνι	207 - 225	Zusammenfassung	225 - 226
ΝΤΙΝΑ ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ, «'Επιστήματα» τού τάφου τού Μενύλλου 'Αλαιέως. 'Η βάση EM 13451	226 - 236	Summary	236 - 241
ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ, Ψηφιδωτά τής 'Αμφισσας	242 - 256	Summary	256 - 258
ΜΑΡΙΑ ΛΙΑΙΜΠΑΚΗ, 'Επιτύμβιες έπιγραφές από τήν Πέλλα	259 - 269	Summary	269
J. DAVIS, Brauron and Keos in the Shaft Grave Period	270 - 272	—	—
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ, Τò νεκροταφείο τής αρχαίας 'Ακραΐφιας	273 - 282	Résumé	283 - 286
ΚΩΣΤΗΣ ΑΣΗΜΕΝΟΣ, Συντήρηση αρχαίου εφύδρου ξύλου με πολυαιθυλενογλυκόλη	287 - 294	Summary	294 - 295
VERONICA MITSOPOULOU - LEON, Ein Metallvorbild für Hellenistische Tonschüsseln: - Zu einer Henkelform aus Ephesos	296 - 302	—	—

ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΗΣ ΦΙΛΙΠΠΙΑΔΟΣ 1976

Μετά διακοπή τριών ἐτῶν συνεχίσθηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1976 ἡ ἀνασκαφή τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος¹. Ὁ ναὸς αὐτός, ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου, τὸν ὁποῖο ἀνήγειρε ὁ δεσπότης Μιχαήλ ὁ Β΄ (περίπου 1231 - 1267) ἀνήκει στὴν σχετικὰ σπάνια κατηγορία τῶν συνθέτων σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ὅπου τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα καλύπτονται ἀπὸ

τρουλλίσκους². Περίστωο, ποὺ ἀπολήγει σὲ δύο συμμετρικὰ παρεκκλήσια, περιβάλλει τὸ ναὸ ἀπὸ τὶς τρεῖς πλευρές.

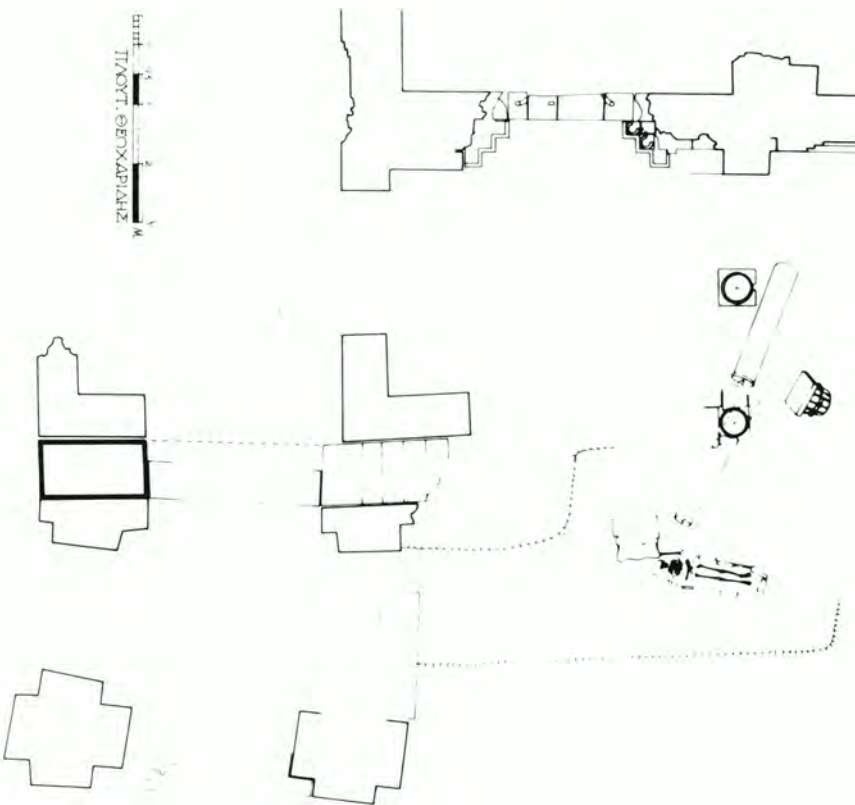
Κατὰ τὴν τελευταία ἀνασκαφικὴ περίοδο ἀνεσκάφη τὸ νότιο τμήμα τοῦ περιστώου (σ.χ. 1). Περιορισμένης ἐκτάσεως ἔρευνα ἔγινε ἐπίσης δυτικὰ καὶ βόρεια τοῦ ναοῦ. Τὶς ἐργασίες ἐδυσχέραναν μεγάλοι ὄγκοι τοιχοποιίας, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ νότια πλευρὰ τοῦ μνημείου καὶ ἀφέ-

καὶ κατὰ τὶς προηγούμενες περιόδους, ὁ ἀρχιτέκτων κ. Πλούταρχος Θεοχαρίδης.

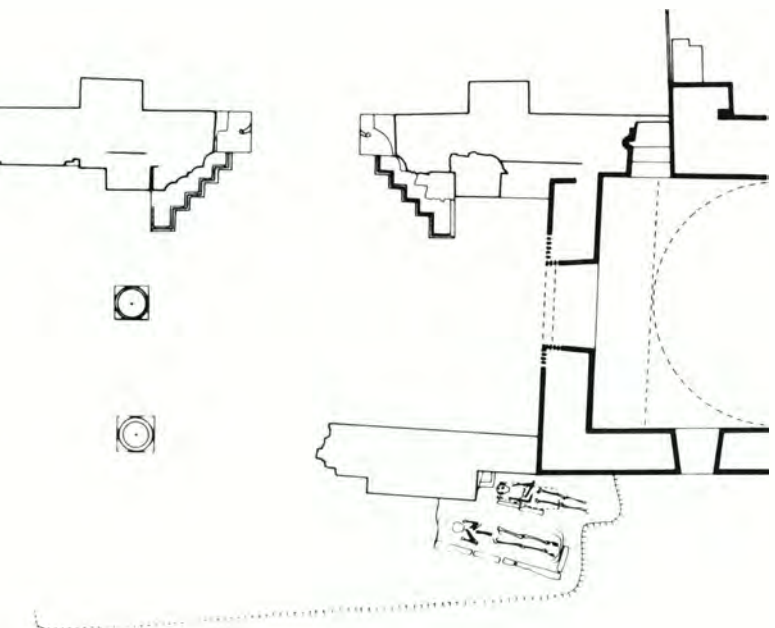
1. Βλ. Π. Βοκοτοπούλου, Νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος, **ΑΑΑ V** (1972), σ. 87 - 97, καὶ Ἀνασκαφὴ Παντανάσσης Φιλιππιάδος 1972, **ΑΑΑ VI** (1973), σ. 402 - 412. Στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1976 ἔλαβαν μέρος ἡ πτυχιούχος τῆς ἀρχαιολογίας δ. Φανὴ Ἀρβανίτου καὶ οἱ τελειόφοιτοι κ. Κώστας Διδασκάλου καὶ δ. Ρούλα Δουλγέρη. Τὰ σχέδια ἐξεπόνησε, ὅπως

2. Στὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας ποὺ ἀπαριθμῶ στὰ **ΑΑΑ VI** (1973), σ. 406, πρέπει τώρα νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ σύνθετος τετρακίονιος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος ναὸς Ε τῶν Σάρδεων, ποὺ ἀνάγεται πιθανότατα κι αὐτὸς στὸν 13ο αἰ. Βλ. H. Buchwald, *Sardis Church E. A Preliminary Report*, **JÖB 26** (1977), σ. 265 - 299.

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΥΠΟΛΟΓΙΣΤΩΝ ΚΑΙ ΕΚΔΟΣΕΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ

Σχέδ. 1. Κάτοψη του Ν. τμήματος του περιστώου.

Είκ. 1. Πεσμένο τμήμα της καμάρας της Ν. στοάς (λεπτομέρεια).

θηκαν στο μέρος όπου βρέθηκαν, καθώς και η ανεύρεση πλήθους σπαραγμάτων τοιχογραφιών, που έπρεπε να συντηρηθούν άμέσως.

Όπως προέκυψε από τις τελευταίες έργασίες, το νότιο τμήμα του περιστώου στηριζόταν σε διπλή κιονοστοιχία και στεγαζόταν με σταυροθόλια και καμάρες³. Τα σταυροθόλια είναι κατασκευασμένα με πλίνθους διαστ. περ. $0,29 \times 0,135 \times 0,04$ μ., ανάμεσα στις οποίες μεσολαβεῖ κονίαμα πάχους $0,035 - 0,04$ μ. Η καμάρα, που στηριζόταν στα δύο ζεύγη κιόνων, είναι

επίσης κατασκευασμένη με πλίνθους, ανάμεσά τους όμως μεσολαβοῦν κατά διαστήματα διπλές ή τετραπλές σειρές από κεραμίδια διαστ. περ. $0,48 \times 0,23 / 0,28 \times 0,02$ μ. (εἰκ. 1).

Κατά την περυσινή ανασκαφή ἀποκαλύφθηκε ἡ νότια θύρα τοῦ νάρθηκος, πλάτους 1,98 μ. Οἱ βάσεις τοῦ πυλῶνος πού τὴν πλαισίωνε, ἀπὸ τὶς ὁποῖες καλύτερα σώζεται ἡ ἀνατολική (εἰκ. 2), εἶναι ἀνάλογες πρὸς τὶς βάσεις τοῦ δυτικοῦ πυλῶνος τοῦ νάρθηκος⁴: Δύο κιονίσκοι ἔβαιναν ἐπάνω σὲ βάσεις ἀποτελούμενες

3. Τμήμα σταυροθολίου εἶναι πεσμένο μπροστά στὴν Ν. πύλη τοῦ νάρθηκα, ἐνῶ ἀνάμεσα στὰ δύο

ζεύγη κιόνων βρέθηκε μεγάλο τμήμα καμάρας μεῖ ἄξονα ἀπὸ Β. πρὸς Ν.

4. Βλ. ΑΑΑ VI (1973), σ. 408, εἰκ. 2.

Εικ. 2. Ν. θύρα τοῦ
νάρθηκος. Α. στα-
θυός

ἀπὸ δύο σπεῖρες, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες με-
σολαβεῖ σκοτία. Οἱ βάσεις ἔχουν λαξευ-
θεῖ στὸ ἴδιο κομμάτι μαρμάρου μὲ τὶς τε-
τράγωνες πλίνθους, πλευρᾶς 0,23 μ. Φύλ-
λα ρωμανικῆς μορφῆς (περνιστήρες,
griffes) ἀπλώνονται στὶς γωνίες τῶν πλίν-

θων, ποὺ εἶναι τοποθετημένες σὲ ψηλὸ
τόιχοβάτη μὲ κοῖλο κυμάτιο στὴ βάση του.
Τὸ σωζόμενο κάτω τμήμα τοῦ σταθμοῦ
φέρει καὶ στὶς δύο πλευρὲς ἀπὸ μία ἀβαθὴ
ράβδωση μὲ τοξωτὴ ἀπόληξη.

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ νότιο παρεκκλήσιο, ποὺ

Είκ. 3. Ν. θύρα τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἡ βάση τοῦ Α. σταθμοῦ.

τιμᾶται στή μνήμη τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, εἶχε κτισθεῖ σέ νεώτερη ἐποχή ἀναλημματικός τοῖχος ὕψους 1,55 καί πάχους 0,70 μ., γιά νά συγκρατεῖ τὰ χώματα πού θά ἐκάλυπταν ἀλλιῶς μικρὸ προαύλιο, διαστ. περ. $3,30 \times 3,85$ μ., πού εἶχε δημιουργηθεῖ μπροστὰ στὸ παρεκκλήσιο⁵. Ὁ δυτικὸς καὶ τμήμα τοῦ βορείου τοίχου τοῦ προαυλίου κατεδαφίσθηκαν ἀποκα-

λύφθηκε ἔτσι ὁλόκληρη ἡ βάση τοῦ Α. τμήματος τοῦ πυλῶνος, πού ἐπλαίσωνε τὴ νότια θύρα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 3). Ἡ βάση αὐτή, πάνω στὴν ὁποία ἐβαίναν πέντε κίονες, ἀπολήγει σὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἡ τοιχοποιία τῶν σταθμῶν τῆς θύρας αὐτῆς, πού ἦταν ἀποσαθρωμένη κι ἐτοιμόρροπη, στερεώθηκε καὶ συμπληρώθηκε, ὅπου ἦταν ἀπαραίτητο.

Κατὰ τὴν ἀποχωμάτωση τῆς Ν. στοᾶς διαπιστώθηκε, ὅτι κατὰ μῆκος τοῦ Ν. τοί-

5. Ὁ.π. σ. 403, σχέδ. 1.

Εικ. 4. 'Ο Ν. τοίχος τοῦ ΝΔ. γωνιαίου διαμερίσματος ἀπὸ ΝΑ.

χου τοῦ ΝΔ. γωνιαίου διαμερίσματος ὑπάρχει, ἀνάμεσα στὶς παραστάδες, ὅπως καὶ στὸ πᾶριστο τμήμα τοῦ Β. τοίχου⁶, χαμηλὸ πεζούλι ἀπὸ χοντροκομμένους λίθους καὶ τοῦβλα μὲ ἐπίστρωση ἀπὸ ρόδινες πλάκες, πλ. 0,38 καὶ ὕψους 0,28 μ. 'Η τοιχοποιία πάνω ἀπὸ τὸ πεζούλι εἶναι κάπως διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴν τοῦ Β. τοίχου⁷ (εἰκ. 4). Στὸ κατώτερο τμήμα τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερις σειρὲς πλίνθων πάχους 0,04 μ., ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ δεύτερη καὶ

ἡ τέταρτη εἰσέχουν ἐλαφρὰ καὶ καλύπτονται ἀπὸ τὸ κονίαμα, πού παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ ἔξω (εἰκ. 4α). Ἐφαρμόσθηκε δηλ. ἐδῶ ἡ γνωστὴ κυρίως ἀπὸ μνημεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Νοτίου Ρωσίας τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου, πού θεωρεῖται ἀπὸ ὅσους ἔχουν μέχρι τώρα ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ θέμα ὅτι ἀπαντᾷ μόνο τὸν 11ο καὶ 12ο αἰῶνα⁸. 'Η ἐφαρμογὴ τῆς σ' ἓνα κτίριο τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰ. δὲν πρέπει νὰ μᾶς ἐκπλήξει. 'Ο γράφων ἔχει

6. Ὁ.π. σ. 408, εἰκ. 1, σχέδ. 1.

7. Ὁ.π. εἰκ. 1.

8. Βλ. H. Schäfer, *Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus*

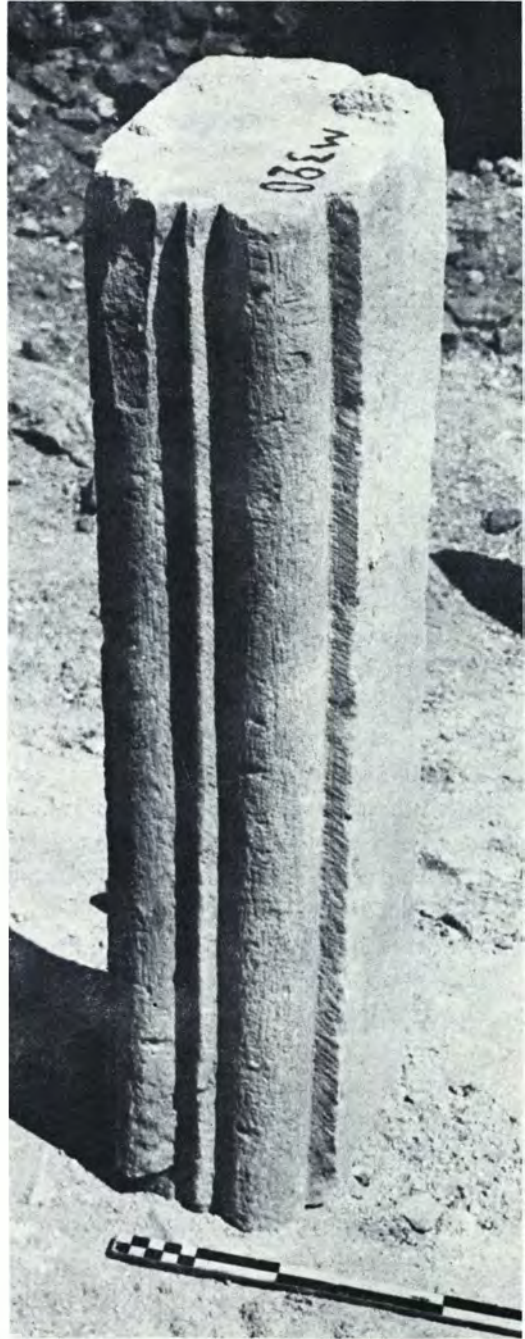
ἐπισημάνει καὶ ἄλλους ναοὺς τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς Πελοποννήσου, ποὺ χρονολογούνται στὸν 13ο καὶ 14ο αἰ. καὶ ὅπου ἄπαντᾶ ἡ τεχνικὴ αὐτή. Ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου δὲν πρέπει συνεπῶς νὰ θεωρεῖται ἀδιάσειστο τεκμήριο γιὰ τὴν χρονολόγηση τῶν μνημείων, ὅπου ἐφαρμόσθηκε στὸν 11ο καὶ 12ο αἰ., τουλάχιστον στὴ Δυτικὴ καὶ Νότιο Ἑλλάδα⁹.

Πιο πάνω ἡ τοιχοποιία εἶναι ἀνάλογη μὲ τῆς Β. πλευρᾶς : Μετὰ ἀπὸ ἓναν δόμο κτισμένο κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητο σύστημα, μὲ μονὰ ἢ διπλὰ τοῦβλα στοὺς καθέ-

im 10. und 11. Jahrhundert, Ist. Mitt. 23/24 (1973/74), σ. 198 - 210, 218 - 220, ὅπου ἡ προηγούμενη βιβλιογραφία καὶ κατάλογος τῶν μέχρι τώρα γνωστῶν μνημείων, ὅπου ἄπαντᾶ ἡ τεχνικὴ αὐτή.

9. Πρβλ. Π. Βοκοτοπούλου, Ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου στὴν Ἑλλάδα, στὸν ὑπὸ ἐκδοσὴ τιμητικὸ τόμο τοῦ καθ. Στ. Πελεκανίδη.

Εἰκ. 4α. Τμῆμα τοιχοποιίας, ὅπου ἐφαρμόσθηκε ἡ τεχνικὴ τῆς κρυμμένης πλίνθου.

Εἰκ. 5. Βεργίο σταυροθολίου.

Εἰκ. 6. Πλίνθος με ὀδόντες.

τους ἄρμους, ἀκολουθεῖ στοῦ ὕψος τῶν ἀψιδωμάτων ἐναλλαγὴ σειρῶν πλίνθων καὶ ἀμελέστατα λαξευμένων ἀσβεστολίθων¹⁰.

Τὸ ἀψίδωμα τοῦ Ν. τοίχου, πὺ ἀντιστοιχεῖ στοῦ ΝΔ. γωνιαῖο διαμέρισμα, εἶχε σκεπασθεῖ με πλίνθους καὶ κονίαμα καὶ διακοσμηθεῖ με τοιχογραφία, τῆς ὁποίας διατηρεῖται μόνο τὸ ὑπόστρωμα (εἰκ. 4). Ἀνάλογη παρατήρηση εἶχε γίνει γιὰ τὸ ἀψίδωμα τοῦ Δ. τοίχου, πὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1972¹¹.

Δυτικὰ ἀπὸ τὸ νάρθηκα, ὅπου τὸ 1972 εἶχε σκαφεῖ λωρίδα πλάτους 2,50 μ. ἀπὸ τὴν ΒΔ. γωνία μέχρι τὸν Ν. σταθμὸ τοῦ Δ. πυλῶνος, ἡ σκαφή συνεχίσθηκε μέχρις ἀποστάσεως 5 μ. ἀπὸ τὸν Δ. τοῖχο τοῦ κτιρίου. Βρέθηκαν πολλὰ βεργία σταυροθολίων ἀπὸ παρόλιθο, πλάτους 0,15 καὶ πάχους 0,23 ἕως 0,25 μ., πὺ στὴν κάτω πλευρὰ τους φέρουν δύο ἡμικυκλικὲς ραβδώσεις, ἀνάμεσα στίς ὁποῖες μεσολαβεῖ διέδρο στοιχεῖο (εἰκ. 5). Προφανῶς τὸ

μῆμα αὐτὸ τοῦ περιστάου καλυπτόταν με σταυροθόλια με νευρώσεις.

Κατὰ τὴν μικρὴ τομὴ πὺ ἐγινε βορείως τοῦ ναοῦ διαπιστώθηκε, ὅτι ἡ Β. στοὰ στηριζόταν σὲ ὀγκώδεις πεσσούς.

Πλίνθινος διάκοσμος. Μέσα στὴν ἐπίκωση τῆς Ν. στοᾶς βρέθηκαν πολλὰ τετράγωνα τοῦβλα πλευρᾶς 0,11 μ., με μαστοειδῆ ἀπόφυση στὴν πίσω ὄψη. Προέρχονται ἀπὸ ἀβακωτὴ ζωφόρο, πὺ θὰ διακοσμοῦσε τὸ Ν. τοῖχο τοῦ ναοῦ. Βρέθηκαν ἐπίσης κυκλικά τοῦβλα διαμέτρου 0,13 μ., τριγωνικά, ὀρθογώνια, καθὼς καὶ ὀδοντωτά, ἀνάλογα με αὐτὰ πὺ βρέθηκαν τὸ 1972¹². Ἄλλο τοῦβλο, ὀρθογωνίου σχήματος, διαστ. 0,12 × 0,25 × 0,04 μ., κοσμεῖται στὴν μία μακρὰ πλευρὰ με ὀδόντες, τῶν ὁποίων ἡ ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια εἶναι κυρτὴ (εἰκ. 6). Στὴν κατασκευὴ τοῦ σταυροθολίου, πὺ εἶναι πεσμένο νοτίως τῆς Ν. πύλης τοῦ νάρθηκος, χρησι-

10. Βλ. ΑΑΑ V (1972), σ. 92, εἰκ. 3.

11. Πρβλ. ΑΑΑ VI (1973), σ. 408.

12. Ὁ.π. σ. 409, εἰκ. 4.

Εἰκ. 7. Πλίνθος με ἀνάγλυφο μαϊάνδρο.

μποιήθηκε ἓνα τοῦβλο, πὺν ἡ ὄρατὴ μακρὰ πλευρὰ του, μήκους 0,36 καὶ πάχους 0,04 μ., κοσμεῖται με ἀνάγλυφο μαϊάνδρο (εἰκ. 7). Κοντὰ στὴν Δ. θύρα τοῦ νάρθηκος βρέθηκαν ρομβόσχημα τοῦβλα. Ἀπὸ τὴν τομὴ τῆς Β. στοᾶς προέρχεται ἡ τετράγωνη πλίνθος τῆς εἰκ. 8, πλευρᾶς 0,13 μ., πὺν κοσμεῖται με δύο χιαστὶ συμπλεκόμενα ἀνάγλυφα φακοειδῆ στοιχεῖα καὶ ἔξεργο κύκλο στὸ κέντρο.

Δύο πεσμένοι ὄγκοι τοιχοποιίας ἀπὸ τὴν Ν. στοᾶ διατηροῦν ἐνδιαφέροντα πλίνθινο διάκοσμο. Καὶ οἱ δύο προέρχονται ἀπὸ ἀέτωμα. Στὸν ἓνα, διαστ. 0,95 × 1,25 μ., τοῦβλα πάχους 0,02 μ. σχηματίζουν πλέγμα, τὰ κενὰ τοῦ ὁποίου καταλαμβάνονται ἀπὸ τετράγωνες λευκὲς λίθινες πλάκες, πλευρᾶς 0,105 μ. (εἰκ. 9). Τὸ θέμα αὐτὸ πλαισιώνεται ἀρ. καὶ δεξ. ἀπὸ τριπλὴ σειρὰ καθέτων τοῦβλων, ἐνῶ τὸ τριγωνικὸ ἄνω τμήμα καλύπτεται ἀπὸ τέσσερις ἀντίνωτες πλίνθινες γωνίες. Τὸ δεύτερο τμήμα τοιχοποιίας, πὺν ἔχει σπάσει σὲ δύο κομμάτια, κοσμεῖται με τοῦβλα, πὺν σχηματίζουν ἐπ᾽ἀλληλές τεθλασμένες γραμμές. Στὴν βάση τὰ κενὰ πληροῦνται με τριγωνικὰ λευκὰ λίθινα πλακίδια (εἰκ. 10).

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ΝΔ. τοῦ ναοῦ, ἀνάμε-

σα στὸ ΒΑ. καὶ τὸ ΒΔ. ποδαρικὸ τοῦ ἐκεῖ πυργοσχήμου προσκτίσματος, πὺν δὲν ἔχει ἀκόμη ἀνασκαφεῖ¹³, εἶναι τοποθετημένο συμπαγὲς τμήμα τοιχοποιίας ὕψους 0,27 καὶ μήκους 0,71 μ., πὺν κοσμεῖται με πλίνθους πάχους 0,04 μ. τοποθετημένες σὲ ὀρθὴ γωνία, σὲ σχῆμα δεξιόστροφου Γ (εἰκ. 11). Τὰ κόκκινα τοῦβλα ἐξαίρονται πάνω

13. Ὁ.π. σ. 403, σχέδ. 1.

Εἰκ. 8. Πλίνθος με ἀνάγλυφο διάκοσμο.

Είκ. 9. Τμήμα τοιχοποιίας της Ν. στοάς

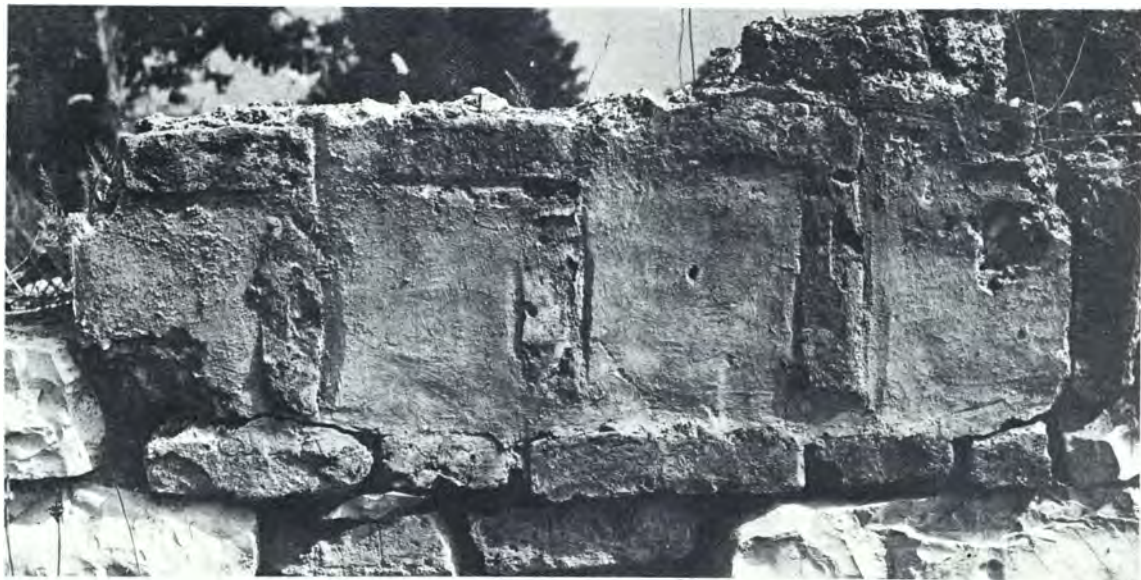
Είκ. 10. Τμήμα τοιχοποιίας της Ν. στοάς.

στο λευκό κονίαμα, με τὸ ὁποῖο εἶναι ἐπιχρισμένος ὁ τοῖχος.

Γλυπτά. Ἡ βάση τοῦ ΒΑ. κίονος τῆς νότιας στοάς ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικό στοιχείο, σπείρα καὶ συμφυᾶ τετράγωνη πλίνθο¹⁴. Τὸ κυλινδρικό στοιχείο κοσμεῖται μὲ ὀκτὼ ρόδακες (εἰκ. 12). Στὴν ἔνωσή του μὲ τὴν σπείρα μεσολαβεῖ στενὸς δακτύλιος. Οἱ βάσεις τοῦ ΝΑ. καὶ τοῦ ΒΔ. κίονος¹⁵ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο σπείρες καὶ ἀπὸ συμφυᾶ τετράγωνη πλίνθο· στὴ βάση τοῦ ΝΑ. κίονος ἡ κάτω σπείρα ἔχει τομὴ τετάρτου κύκλου. Ἡ βάση τοῦ

14. Διαστάσεις: ὕψος 0,23 μ., πλ. 0,54 μ., διάμετρος κυλινδρικοῦ στοιχείου 0,43 μ.

15. Ἡ βάση τοῦ ΝΑ. κίονος ἔχει ὕψος 0,20 μ., διάμ. 0,33 μ. καὶ πλευρὰ πλίνθου 0,54 μ., ἐνῶ ἡ τοῦ ΒΔ. κίονος ὕψος 0,15 μ., διάμ. 0,45 μ. καὶ πλευρὰ πλίνθου 0,60 μ.

Εἰκ. 11. Τμήμα τοιχοποιίας.

ΝΔ. κίονος ἔχει κυλινδρικό σχῆμα καὶ εἶναι πολὺ χαμηλὴ¹⁶.

Οἱ κορμοὶ τοῦ ΒΔ. καὶ τοῦ ΝΔ. κίονος, οἱ μόνοι ποὺ βρέθηκαν, εἶναι ἀρράβδωτοι, με ἐλαφρὴ μείωση. Ἔχουν ὕψος 2,17 καὶ 2,38 μ. ἀντιστοίχως, καὶ διάμετρο βάσεως 0,35 μ.

Ἀπὸ τὰ κιονόκρανα τῆς Ν. στοᾶς βρέθηκαν μόνο δύο. Τὸ ἓνα, ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸν ΒΔ. κίονα, εἶναι δίζωνο κορινθιάζον¹⁷ (εἰκ. 13). Ἡ κάτω ζώνη του κοσμεῖται με ὀκτῶ φύλλα ἄκανθας, ἡ ἄνω με ὀκτῶ λογχοειδῆ φύλλα. Ἐγγράακτη γραμμὴ τονίζει τὴν παρυφὴ τῶν λογχοειδῶν φύλλων, ἐνῶ ἄλλη κάθετη γραμμὴ — διπλὴ στὰ φύλλα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὶς γωνίες — εἶναι χαραγμένη στὸ μέσο τους. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κιονοκράνου ἔχει ἀπολαξευθεῖ· τρεῖς ἀπὸ τὶς γωνίες τοῦ ἄβακος καὶ

μέρος μιᾶς ὀψεως λείπουν. Κιονόκρανα τοῦ ἰδίου τύπου, ποὺ ἀπαντᾷ ἤδη τὸν 1ο π.Χ. αἰ. στὸ Ὁρολόγιο τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Κυρρήστου, ἔχουν βρεθεῖ ἀρκετὰ στὴν Νικόπολη, ἀπὸ ὅπου πιθανότατα μεταφέρθηκε τὸ γλυπτὸ ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ. Ὁμοίου τύπου καὶ προελεύσεως κιονόκρανο ἔχει χρησιμοποιηθεῖ καὶ στὴν Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτας¹⁸.

Τὸ δεῦτερο κιονόκρανο, ποὺ ἔστεφε τὸν ΝΔ. κίονα, ἔχει τὴν χαρακτηριστικὴ μορφὴ, ποὺ παίρνει τὸ κορινθιακὸ κιονόκρανο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο¹⁹ (εἰκ. 14). Χαρακτηριστικὲς εἶναι οἱ βαριεὲς ἀναλογίες του²⁰.

18. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἀρτης, Ἀθῆναι 1963, σ. 66 - 67, εἰκ. 60.

19. Ἀ. Ὁρλάνδου, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, Β', Ἀθῆναι 1954, σ. 285.

20. Διαστάσεις: Ὑψος 0,49 μ., πλευρὰ ἄβακος 0,70 μ.

16. Διάμ. 0,38 μ., ὕψος 0,03 μ.

17. Ἔχει ὕψος 0,49 μ. καὶ μῆκος πλευρᾶς ἄβακος 0,70 μ.

Εἰκ. 12. Βάση τοῦ ΒΑ. κίονος τῆς Ν. στοᾶς.

Μπροστὰ ἀπὸ τὴν Δ. πύλη τοῦ νάρθηκος ἀποκαλύφθηκε τμῆμα φιάλης, σπασμένο σὲ τρία κομμάτια. Ἡ διακόσμησή του περιορίζεται σὲ συνεχόμενα ἔξεργα τόξα χωρὶς γλυφές (εἰκ. 15, σ.χ. 2).

Στὸ ἴδιο περίπου σημεῖο βρέθηκε καὶ ὑστερορρωμαϊκὸ κορινθιάζον κιονόκρανο, ὕψους 0,47, διαμέτρου βάσεως 0,345 καὶ πλευρᾶς ἄβακος 0,56 μ. (εἰκ. 16). Ἡ μία γωνία του εἶναι σπασμένη. Κοσμεῖται, ὅπως καὶ τὸ ἀνάλογο κιονόκρανο τῆς Ν. στοᾶς, μὲ ὀκτὼ φύλλα ἀκάνθης στὴν κάτω ζώνη καὶ μὲ φύλλα καλάμου στὴν ἄνω. Τὸ μέσο τῶν φύλλων καλάμου τονίζει ἐναλλάξ ἐγχάρακτη καὶ ἀνάγλυφη γραμμή. Τὰ φύλλα τῆς κάτω ζώνης ἔχουν κοντύτερες ἀναλογίες, καὶ τὸ περίγραμμά τους εἶναι πιὸ κλειστὸ ἀπὸ ὅ,τι στὰ πλαστικότερα φύλλα τοῦ προηγούμενου κορινθιάζοντος κιονοκράνου. Τὰ φύλλα τῆς ἄνω ζώνης δὲν εἶναι ἐδῶ κολλητὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο. Ὁ ἄβαξ κοσμεῖται μὲ κοιλόκυρτο κυμάτιο. Ἡ μία πλευρὰ τοῦ κιονο-

κράνου, ποὺ προφανῶς δὲν ἦταν ὁρατὴ, ἔμεινε ἀδούλευτη.

Ἀπὸ τὴν δυτικῶς τοῦ νάρθηκος ἐπίχωση προέρχεται καὶ τὸ μικρὸ κιονόκρανο τῆς εἰκ. 17, ποὺ σώζεται κατὰ τὸ ἥμισυ. Ἔχει ὕψος 0,175 καὶ πλευρὰ ἄβακος 0,18 μ.

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς παρουσίας στὴν περιοχὴ τοῦ ἀρχιτέκτονος κ. Θεοχαρίδη, ἐγίνε ἀποτύπωση τῶν μελῶν παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τυχαίως τὸ 1974 δυτικῶς τοῦ ναοῦ²¹ (σ.χ. 3). Ὁ ἄμβων αὐτὸς ἀνήκει στὴν ἀρκετὰ συνηθισμένη κατηγορία, ὅπου δύο κλίμακες ὁδηγοῦν στὸν ἐξώστη²², παρουσιάζει ὁμως τὴν ἰδιοτυπία, ὅτι τὰ συμφυᾶ μὲ τὸ καμπύλο στηθαῖο ὀρθογώνια θωράκια δὲν εἶναι παράλληλα, ἀλλὰ παρουσιάζουν ἀπόκλιση πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ ὑπόνοια ποὺ ἔχει

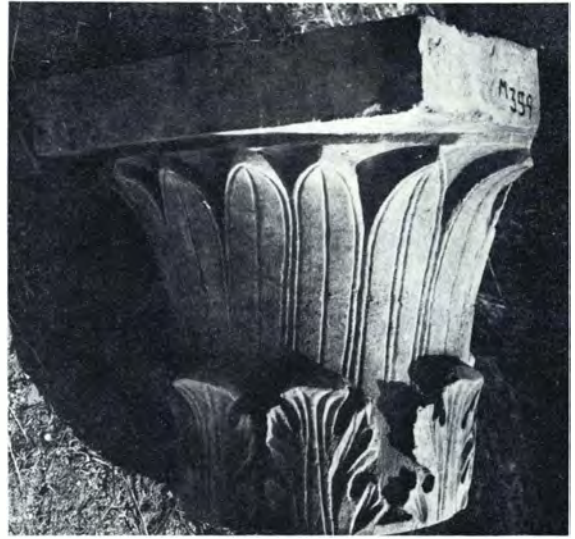
21. Μ. Ἀχειμάστου - Ποταμιάνου, Εἶδημα παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνος εἰς περιοχὴν ναοῦ Παντανάσσης Φιλιππιάδος, ΑΑΑ VIII (1975), σ. 95 - 102.

22. Ἀ. Ὀρλάνδος, ὁ.π. σ. 555 - 563.

διατυπωθεί, ὅτι τὰ μέλη αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς Β (᾽Αλκίσωνος) τῆς Νικοπόλεως²³ δὲν φαίνεται πολὺ πιθανή: Ὁ ἐξώστης τοῦ ἄμβωνος τῆς Παντανάσσης εἶχε διάμετρο περ. 1,70 μ., ἐνῶ ἡ κυκλικὴ βάση τοῦ ἐξώστη τοῦ ἄμβωνος τῆς βασιλικῆς ᾽Αλκίσωνος, ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο Νικοπόλεως, ἔχει διάμετρο μόλις 1,415 μ.

Τοιχογραφίες. Μεγάλος ἀριθμὸς σπαραγμάτων τοιχογραφιῶν βρέθηκε στὴν

23. Μ. Ἀχειμάστου - Ποταμιάνου, ὁ.π. σ. 101 - 102. Γιά τὸν ἄμβωνα τῆς βασιλικῆς ᾽Αλκίσωνος βλ. Ἀ. Ὁρλάνδου - Γ. Σωτηρίου, Ἀνασκαφαὶ Νικοπόλεως, ΠΑΕ 1937, σ. 78 - 81.

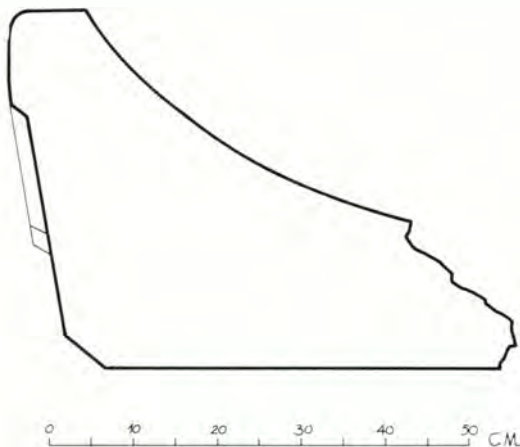
Εἰκ. 13. Δίζωνο κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ν. στοά.

Εἰκ. 14. Κορινθιακὸ κιονόκρανο ἀπὸ τὴν Ν. στοά.

Εικ. 15. Τμήμα φιάλης.

Σχέδ. 2. Τμήμα φιάλης. Τομή.

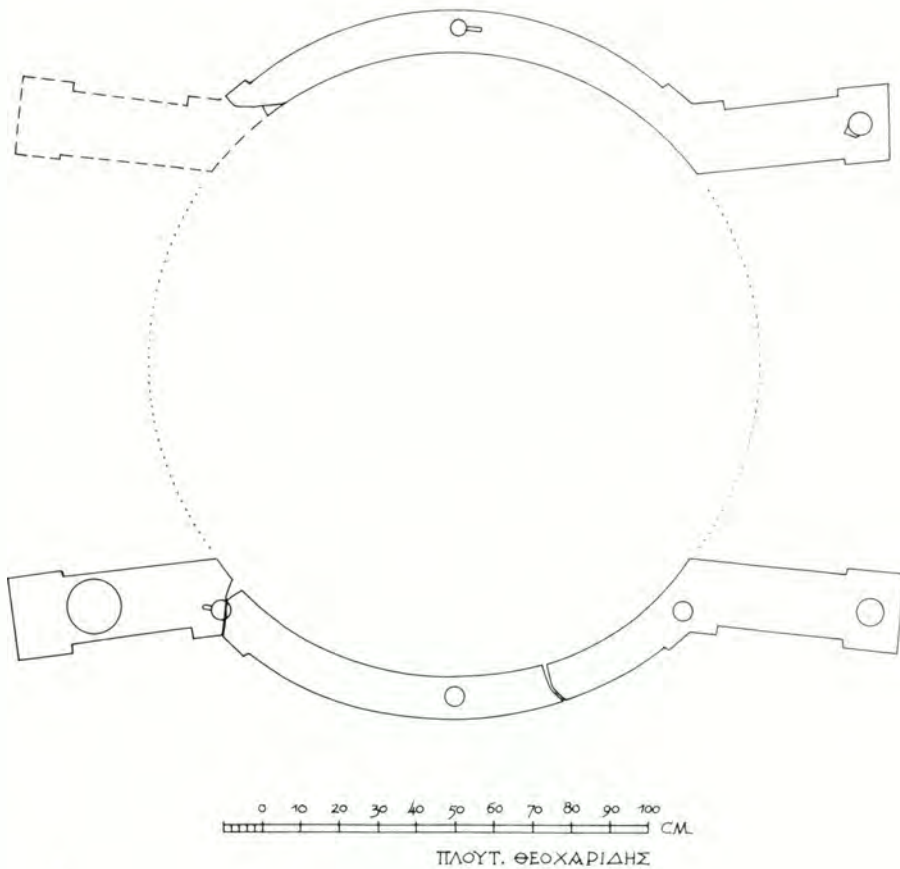
επίχωση της Δ. και της Ν. στοάς. Πολλά προέρχονται από ένδυμασίες, και διακοσμούνται με φυτά και άνθη μέσα σε έφαπτομένους χρυσούς κύκλους.

Μερικοί από τους δγκους τοιχοποιίας, που αποκαλύφθηκαν στην Ν. στοά, διασώζουν τμήμα του γραπτού τους διακόσμου. Τα καλύτερα σωζόμενα λείψανα τοιχογραφιών αποτειχίσθηκαν και μεταφέρθηκαν για συντήρηση στο Μουσείο της Άρτας. Ένα απ' αυτά εικονίζεται στην εικ. 18 : ή Παναγία, με κοντή μύτη τυπικά παλαιολόγεια, ντυμένη με καστανέρυθρο χιτώνα και πράσινο μαφόριο, τείνει

έικετευτικά τα χέρια προς ήμιεξίτηλη μορφή, που σώζεται δεξιά, και υψώνει το χέρι σε σχήμα λόγου. Άρ. δεσπόζει μακρόστενο κτίριο με δικλινή στέγη. Λίγα έντονα λευκά φώτα αυλακώνουν το θερμό σάρκωμα. Ό προπλασμός είναι άνοικτοπράσινος, τα περιγράμματα καστανέρυθρα σκούρα.

Έπιγραφές. Άκιδογραφήματα σώθηκαν στους δύο κίονες της Ν. στοάς και στην τοιχοποιία του Ν. τοίχου.

Στον κορμό του ΝΔ. κίονος είναι βαθιά χαραγμένη σε ύψος περ. 1,32 μ. ή έπιγραφή:

Σχέδ. 3. Στηθαίο ἄμβωνος. Κάτοψη.

Ἰω[άννης] Δεσπότης / Σπάτας
(εἰκ. 19).

Ὁ Ἰωάννης (Γκίν) Μπούας Σπάτας ἐ-
χρημάτισε δεσπότης τῆς Ἄρτας ἀπὸ τὸ
1374 μέχρι τὸν θάνατό του, στίς 28 Ἀπρι-
λίου 1400²⁴.

Λίγο ἀριστερώτερα διαβάζεται, γραμμέ-
νη ἀπὸ ἄλλο χέρι, ἡ ἐπὶ κληση:

Κ[ύρι]ε Ἰ[ησο]ῦ Χ[ριστ]ῆ Υἱῆ
Θ[εο]ῦ,

Στὸν κορμὸ τοῦ ΒΔ. κίονος, καὶ σὲ ὕψος

1,27 μ., εἶναι χαραγμένο ἐπιπόλαια τὸ ὄ-
νομα

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΟΥΝΙΛας

καί, λίγο ἀριστερώτερα, ἡ ἴδια ἐπὶ κληση
ποὺ συναντήσαμε στὸν ΝΔ. κίονα.

Στὸν νότιο τέλος τοῦ νάρθηκα,
δυτικὰ ἀπὸ τὸν πυλῶνα, εἶναι χαραγμένη
σὲ τοῦβλο τῆς τοιχοποιίας ἡ ἐπιγραφή:
+ Κ[ύρι]ε Ἰ[ησο]ῦ Χ[ριστ]ῆ Υἱῆ
τοῦ Θ[εο]ῦ ἐλ[λ]έ[ησον] (εἰκ. 20).

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στὴν ἀνατο-

24. Βλ. G. Schirò, La genealogia degli Spata
tra il XIV e il XV sec., e due Buas sconosciuti, SBN,

XVIII - XIX (n. s. 8 - 9), 1971 - 72, σ. 67 - 85.

Εικ. 16. Δίζωνο κιονόκρανο από την Δ. στοά.

Εικ. 17. Κιονόκρανο από την Δ. στοά.

λική πλευρά του μαρμαρίνου βάθρου του βορείου σταθμού του δυτικού πυλῶνος του νάρθηκος σώζεται ή επιγραφή:

[Αὐτοκρ]άτορι Καίσα[ρι]

Θεοῦ Υἱῶ

Σεβαστῶ (εἰκ. 21)

Ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται στὸν Ὁκταβιανὸ Αὐγουστο, ποὺ ἔφερε τὸν τίτλο Θεοῦ Υἱός (Divi filius), καὶ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μετὰ τὸ 27 π.Χ., ὅταν τοῦ ἀπενεμήθη ἀπὸ τὴν Σύγκλητο ὁ τίτλος τοῦ Σεβαστοῦ (Augustus)²⁵. Τὰ γράμματα ἔχουν ὕψος 0,03 μ. Τὸ μάρμαρο, στὸ ὁποῖο εἶναι χαραγμένον, μεταφέρθηκε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὴν Παντάνασσα ἀπὸ τὸν ἐρειπῶνα τῆς Νικοπόλεως.

Ταφές. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῆς νοτίας

στοᾶς βρέθηκαν τρεῖς λακκοειδεῖς ταφοί, κατασκευασμένοι ἀπὸ ὄρθιες λίθινες πλάκες, καὶ σκεπασμένοι μὲ ὅμοιες πλάκες τοποθετημένες ὀριζόντια. Δύο ἀπὸ αὐτοὺς εἶχαν σκαφεῖ κοντὰ στὴν ΝΔ. γωνία τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγίου Βασιλείου, ἐνῶ ὁ τρίτος βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 7 μ. νοτίως τοῦ ΝΔ. γωνιαίου διαμερίσματος (σ.χ. 1). Οἱ νεκροὶ ἦταν στραμμένοι πρὸς τὰ ἀνατολικά, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα μπροστὰ στὸ στήθος. Στὸν τάφο Β, τὸν πλησιέστερο πρὸς τὸ παρεκκλήσιο, βρέθηκαν δύο σκελετοί, ὁ ἓνας πάνω ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὁ τάφος αὐτὸς ἀπέδωσε καὶ τὸ μοναδικὸ νόμισμα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1976: Ἕνα δηνάριο τορνήσιο τοῦ Δουκὸς τῶν Ἀθηνῶν Γουλιέλμου Α' de La Roche (1280-1287)²⁶.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

26. G. Schlumberger, Numismatique de l'Orient Latin, Paris 1878-82, σ. 338, πίν. XIII, ἀριθ. 3. Ἡ ταύτιση ὀφείλεται στὴν Διευθύντρια τῆς Νομισματικῆς Συλλογῆς κ. Μ. Οἰκονομίδου.

25. RE. X. 1, στ. 276.

FOUILLE DE PANTANASSA (ÉPIRE) 1976

Εἰκ. 18. Τοιχογραφία ἀπὸ τὴν Ν. στοῦ

Après une interruption de trois ans, la fouille du catholicon du monastère de Pantanassa, aux environs de Philippias, bâti vers le milieu du XIIIe s. par le despote d'Épire Michel II, a été reprise en août 1976 (cf. AAA V (1972), p. 89 - 98 et VI (1973), p. 402 - 414). La partie sud de la galerie enveloppant l'église a été dégagée, ainsi qu'une petite partie des galeries ouest et nord. La partie sud de la galerie (plan 1) était

couverte de deux voûtes d'arêtes et d'une voûte en berceau, soutenues par deux paires de colonnes. La voûte en berceau était construite en briques, entre lesquelles étaient intercalées des rangées de tuiles (fig. 1). Le portail sud du narthex, déblayé lui aussi pendant la dernière campagne, était orné de chaque côté de deux colonnes à piédestal (fig. 2). Un mur de soutènement récent, qui cachait une partie du portail sud du naos, a été

Εἰκ. 19. Χάραγμα στὸν ΝΔ. κίονα τῆς Ν. στοᾶς.

éloigné, de façon à libérer le socle de la partie est de ce portail (fig. 3).

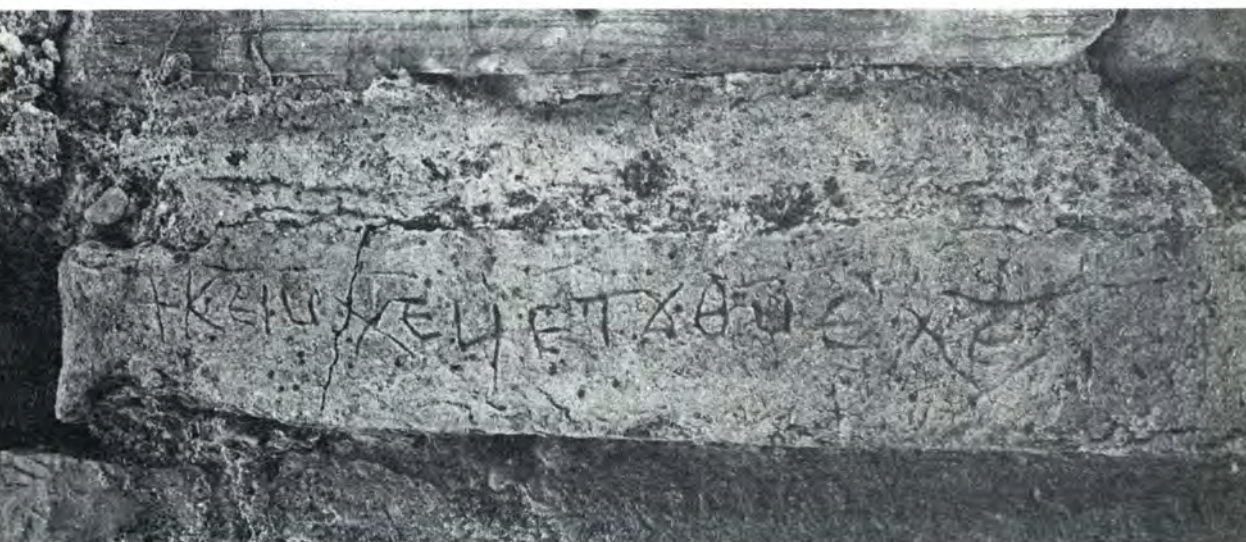
La fouille a révélé l'existence entre les pilastres faisant saillie sur la face extérieure du compartiment sud-ouest du naos, d'un banc analogue à celui de la partie nord de la galerie (fig. 4). Juste au-dessus de ce banc deux assises de briques avaient été bâties selon la technique de la brique alternée (fig. 4a). L'emploi de cette technique, considérée jusqu'à présent comme caractéristique du XIe et du XIIe s., ne doit pas nous surprendre. L'auteur l'a déjà rencontré dans d'autres églises de l'Épire et du Péloponnèse, datant du XIIIe et du XIVe s.

Pendant la fouille de la partie ouest de la galerie, qui était couverte de

voûtes d'arêtes, plusieurs nervures en tuf ont été mises à jour (fig. 5). Le sondage effectué à la partie nord de la galerie a révélé que celle-ci s'appuyait sur des piliers. Les arcatures des façades avaient été ultérieurement remplies et recouvertes de fresques (fig. 4).

Décor en briques. De nombreuses briques avec décor en relief ont été trouvées pendant les travaux (fig. 6-8). D'autres briques formaient des losanges, des chevrons ou des angles droits continus (fig. 9-11).

Sculptures. Parmi les sculptures qui sont venues à jour, il convient de signaler la base de la colonne nord-est de la galerie sud, ornée de rosaces (fig. 12); trois chapiteaux provenant probablement de Nicopolis, dont un corinthien

Εικ. 20. Χάραγμα σὲ πλίνθο τοῦ Ν. τοίχου τοῦ νάρθηκος.

Εικ. 21. Ἐπιγραφή στὸν Β. σταθμὸ τοῦ Δ. πυλῶνος τοῦ νάρθηκος.

(fig. 14) et deux à deux zones, avec huit feuilles d'acanthé dans la zone inférieure et huit feuilles de roseau dans celle supérieure (fig. 13, 16); le petit chapiteau de la fig. 17; enfin trois morceaux d'une phialè, trouvés devant le portail ouest du narthex (fig. 15, plan 2). Le relevé des membres d'un ambon paléochrétien, venus à jour accidentellement en 1974 à proximité de l'église (plan 3), a révélé que celui-ci avait un diamètre supérieur à la base de l'ambon de la basilique B de Nicopolis, et que par conséquent il est peu probable que la balustrade trouvée récemment et cette base appartiennent au même ambon (cf. AAA VIII (1975), p. 95 - 103).

Fresques. Les galeries sud et ouest de l'église de Pantanassa étaient ornées de fresques, dont on n'a malheureusement retrouvé que de petits fragments (fig. 18).

Inscriptions. Une inscription relative à Auguste, gravée sur le socle du portail ouest du narthex (fig. 21), provient probablement de Nicopolis. Parmi les graffiti tracées sur les colonnes de la galerie sud, le plus intéressant est celui mentionnant Jean (Ghin) Spata, despote d'Arta de 1374 à 1400 (fig. 19).

Tombes. Trois tombes à ciste ont été mises à jour dans la galerie sud (plan 1). L'une d'elles contenait un dernier tournois du duc d'Athènes Guillaume I de La Roche (1280 - 1287).

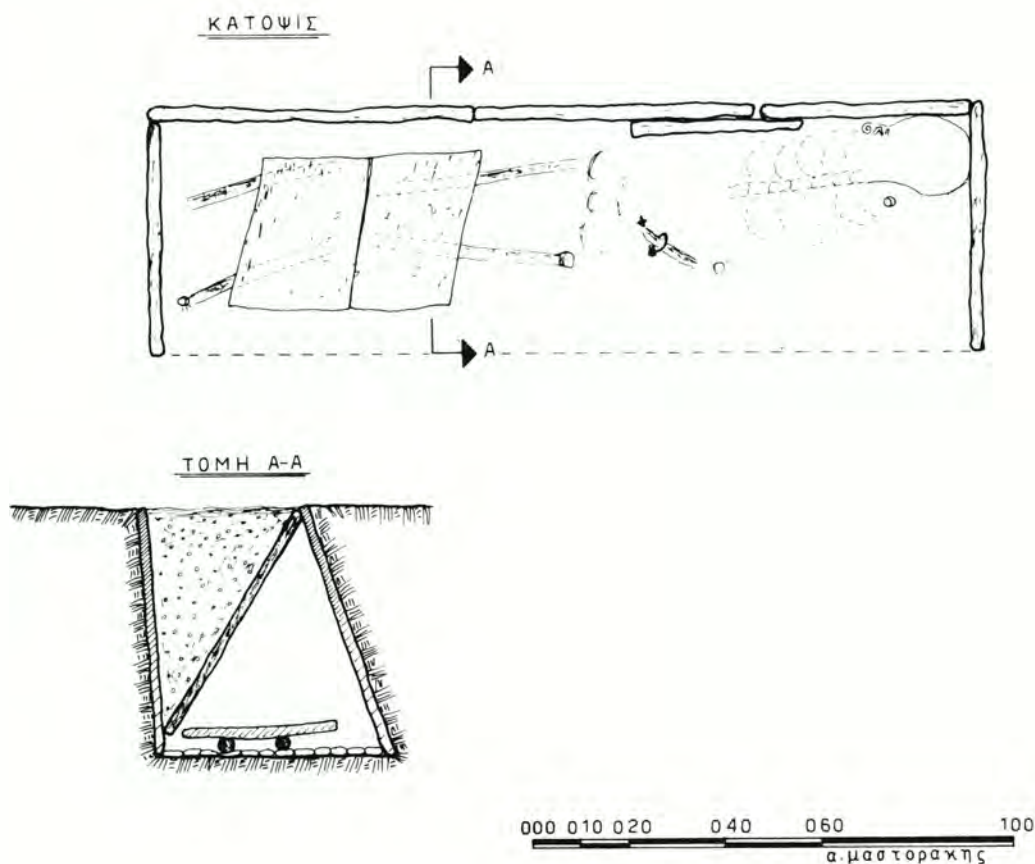
P. L. VOCOTOPoulos

ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ ΣΤΟ ΡΩΜΑΝΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Σε επίσκεψη στη θέση Μπαξές της κοινότητας Ρωμανού (περιοχή Λάκκας Σουλίου) για την έρευνα τριών ελληνιστικών τάφων, συλημένων όμως ήδη από παλιά, εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος στην ίδια θέση, δίπλα στον αγροτικό δρόμο που οδηγεί από την επαρχιακή οδό προς το Μοναστήρι της Μεταμορφώσεως.

Ο τάφος, κατασκευασμένος από ντόπιες πλάκες φλύσχου, είχε διεύθυνση από Α-Δ. και εξωτερικές διαστάσεις $1,75 \times 0,50 \times 0,50$ μ. Οι πλάκες της νότιας και βόρειας πλευράς είχαν ισχυρή κλίση από την πίεση των χωμάτων, ενώ οι καλυπτήριες βρέθηκαν πεσμένες σε κομμάτια μέσα στον τάφο (σχ. 1).

ΡΩΜΑΝΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΚΙΒΩΤΙΟΣΧΗΜΟΣ ΤΑΦΟΣ

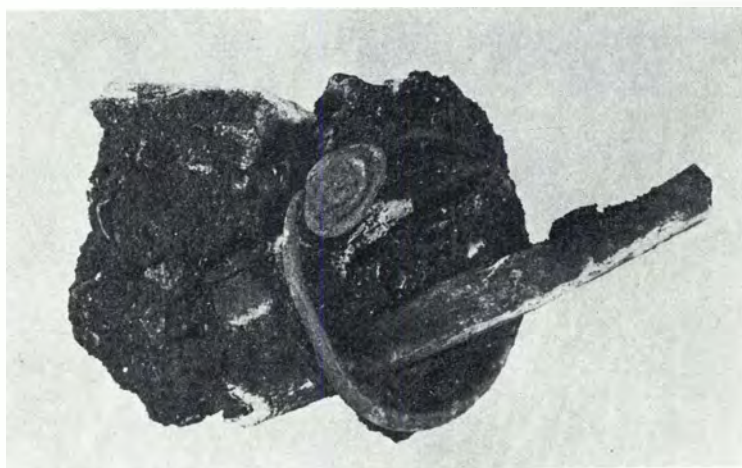

Σχ. 1. Κάτοψη και τομή τάφου.

Σάν δάπεδο τοῦ τάφου χρησιμοποιήθηκε τὸ φυσικὸ χαλικῶδες ἔδαφος, πάνω στοῦ ὁποῖο εἶχε ἀποτεθεῖ ὁ νεκρὸς σὲ ὕπτια θέση. Ἀπὸ τὸν σκελετὸ διατηρήθηκαν σὲ καλὴτερη κατάσταση τὰ ὀστέα τῶν ποδιῶν, τῶν χεριῶν καὶ λιγότερο τοῦ κρανίου. Ἀντίθετα, τὰ ὀστέα τοῦ θώρακα ἦταν σχεδὸν

ἐντελῶς διαλυμένα (βλ. σχ. 1, κάτοψη). Τὰ χέρια ἦταν λυγισμένα στοὺς ἀγκῶνες καὶ εἶχαν τοποθετηθεῖ πάνω στὸ στομάχι τοῦ νεκροῦ.

Τὰ κτερίσματα τοῦ τάφου βρέθηκαν στὴ θέση τους. Στὸ ἀριστερὸ χέρι, λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸν καρπὸ, ἦταν περασμέ-

Είκ. 1. Τò βραχιόλι όπως βρέθηκε στὸν τάφο.

νο χάλκινο βραχιόλι πολὺ καλὰ διατηρημένο, με πράσινη καὶ κυανοπράσινη ὀξείδωση (εἰκ. 1). Τὸ στέλεχος, ἐσωτ. διαμέτρου 0,053 μ., εἶναι φτιαγμένο ἀπὸ παχὺ σύρμα ἑλλειπτικῆς τομῆς, διαμέτρου 0,003 - 0,007 μ. Πρὸς τὰ ἄκρα τοῦ στελέχους τὸ σύρμα λεπταίνει βαθμιαῖα καὶ σχηματίζει, με ἀντιθετικὸ λύγισμα σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, σπείρα ὀριζόντια στὴν μία ἀπόληξη καὶ ἄγκιστρο στὴν ἄλλη (βλ. εἰκ. 2 καὶ σχ. 2). Ἡ σπείρα, διαμέτρου 0,019 μ., γίνεται ἀπὸ τρεῖς περιελίξεις καὶ ἔχει σφυρηλατηθεῖ μετὰ τὴν κατασκευὴ της, ὅπως δείχνει ἡ ἔντονα ἑλλειπτική, σχεδὸν με ἄκμές, τομὴ τοῦ σύρματος καὶ ἡ σχεδὸν ἐνιαία ἐπιφάνεια τῆς σπείρας.

Στὴν Ἠπειρο ἀνάλογα χάλκινα βραχιόλια ἔχουν βρεθεῖ στοὺς κιβωτιόσχημους τάφους Καλμπακίου Ἰωαννίνων¹, Ἐλαφό-

τοπου Ζαγορίου² καὶ Μαζαρακίου Ζίτσας³. Στὰ παραπάνω παραδείγματα πρόκειται σχεδὸν πάντα γιὰ βραχιόλια με ἀπόληξη ἀντιθετικῶν σπειρῶν καὶ στὰ δύο ἄκρα, σὲ ὀκτώσχημη διάταξη. Σφυρηλατημένες σπείρες ἔχουν τὰ ὀκτώσχημα βραχιόλια τῶν τάφων Γ καὶ Δ Καλμπακίου⁴. Ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα οἱ τάφοι τοῦ Ἐλαφότοπου καὶ τοῦ Μαζαρακίου χρονολογοῦνται στὴν Ὑστεροελλαδικὴ ΙΙΒ - Γ ἐποχὴ⁵, ἐνῶ τοῦ Καλμπακίου στὸ τέλος τῆς Χαλκῆς ἐποχῆς, μετὰξὺ 16ου καὶ 12ου αἰ. π.Χ.

Ἡ ὕπαρξή τους ἀποδίδεται σὲ ἐπιρροὲς τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καὶ στὴν μακρόχρονη διατήρηση τῆς παραδόσεως στοὺς λαοὺς ποὺ τὴν μετέφεραν⁶.

2. Ἰουλία Π. Βοκοτοπούλου, Νέοι κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς ΥΕ ΙΙΒ - Γ περιόδου ἐξ Ἠλείρου, ΑΕ 1969, σ. 189, πίν. 24α.

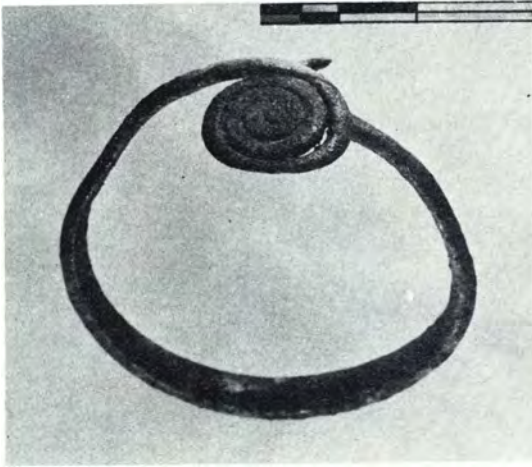
3. Ὁ.π. σ. 203.

4. Σ. Δάκαρης, δ.π. σ. 124.

5. ΑΕ 1969, σ. 203.

6. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ κοσμήματος τῆς σπείρας ἀπὸ τὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη βλ. Σ. Δάκαρη, δ.π. σ. 124 - 125 καὶ Μ. Ἀνδρονίκου, Βεργίνα Ι, σ. 239 - 240, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

1. Σ. Δάκαρης, Προϊστορικοὶ τάφοι παρὰ τὸ Καλμπακί Ἰωαννίνων, ΑΕ 1956 σ. 116. εἰκ. 2 καὶ σ. 124 κέ.

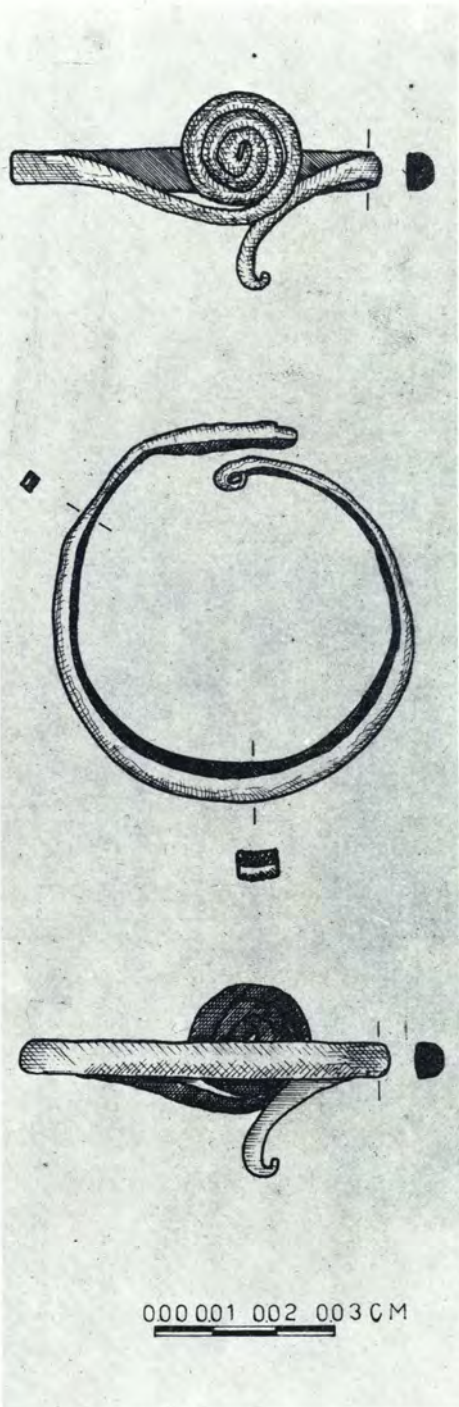
Εικ. 2. Τὸ βραχιόλι μετὰ τὸν καθαρισμὸ του.

Σὲ μία φάλαγγα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ βρέθηκαν περασμένα δύο χάλκινα δαχτυλίδια ἀπὸ ἐλασμάτινη ἀκόσμητη λεπτὴ ταινία (εἰκ. 3, γ καὶ β σχ. 3). Τὸ ἓνα σχηματίζει ὁλόκληρο κύκλο, διαμέτρου 0,017 μ. μὲ ἐλεύθερα ἄκρα. Τὸ πλάτος τῆς ταινίας (0,007 μ.) μειώνεται συνεχῶς πρὸς τὰ ἐλεύθερα ἄκρα καὶ οἱ ἀπολήξεις καταλήγουν νὰ ἔχουν πλάτος 0,003 μ.

Τὸ δεύτερο σώζει καμπύλη λίγο μεγαλύτερη τοῦ ἡμικυκλίου καὶ δὲν εἶναι σαφὲς ἂν εἶναι κατεστραμμένο ἢ ἀκέραιο. Ἔχει διάμετρο ἐπίσης 0,017 μ. καὶ μεγαλύτερο πλάτος ταινίας (0,008 μ.).

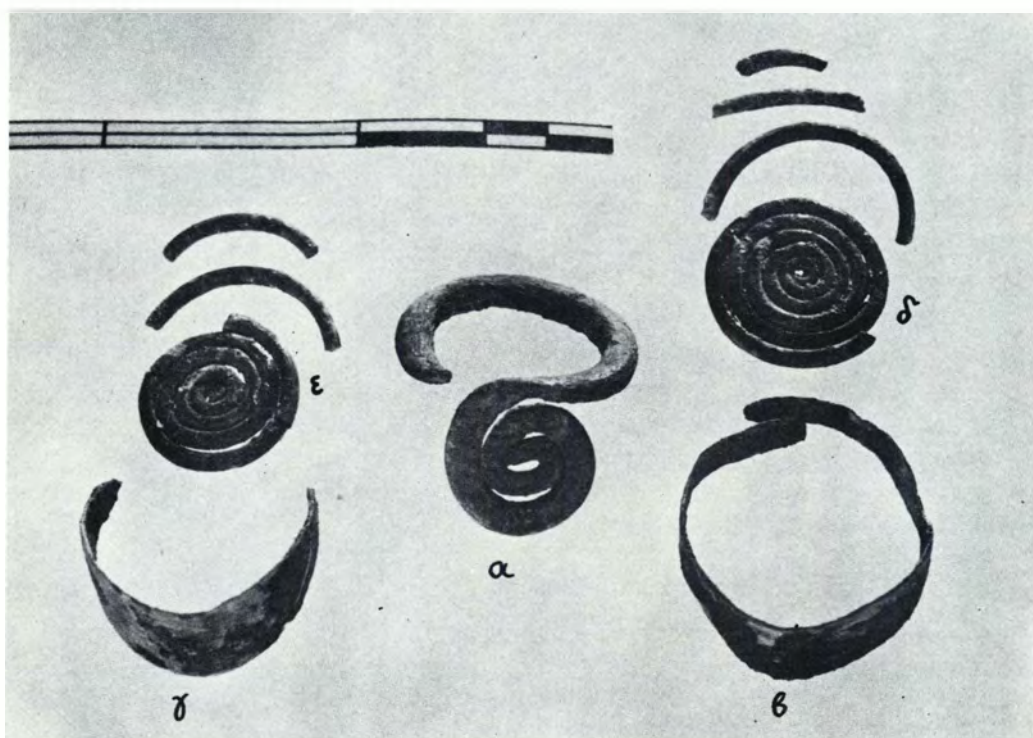
Τοῦ ἴδιου τύπου δαχτυλίδια ἔχουμε ἐπίσης στὸν τύμβο Ν τῆς Βεργίνας⁷, πὺ περιλαμβάνει ταφὲς τοῦ 10ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 9ου αἰ. π.Χ.

Στὴν γωνία, πὺ σχημάτιζε ὁ ἀριστερὸς ὤμος τοῦ νεκροῦ μὲ τὸ κρανίον, βρέθηκε χάλκινον δαχτυλίδι ἀπὸ σφυρηλατημένο χάλκινον σύρμα, πὺ ἀπολήγει στὰ ἐλεύθερα ἄκρα του σὲ δύο ἀντιθετικὰς ὀριζόντιες σπεῖρες (σώζεται μόνον ἢ μία), σὲ ὀκτώ-

Σχ. 2. Τὸ χάλκινον βραχιόλι.

7. Βεργίνα I, σ. 240, εἰκ. 8 (NX σ).

Εικ. 3. Τὰ υπόλοιπα κοσμήματα τοῦ τάφου.

Σχ. 3. Χάλκινα δαχτυλίδια.

0 00 0.01 0.02 0.03 CM

σχημη διάταξη⁸ (εἰ κ. 3, α' σ χ. 3). Ἐχει διάμετρο 0,013 μ., εἶναι δηλαδή μικρότερης διαμέτρου ἀπὸ τὰ ἐλασμάτινα πού περιγράψαμε παραπάνω. Ἀπὸ τὴ θέση πού βρέθηκε συμπεραίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὰν σφηνωτήρας στὴν κόμη⁹.

Τέλος, κάτω ἀπὸ τὸν δεξιὸ κρόταφο, βρέθηκαν κομμάτια λεπτοῦ χάλκινου σύρματος, πού διατηρεῖ κυανοπράσινη πάτινα. Ἀπὸ τὰ κομμάτια αὐτὰ σχηματίζονται δύο σπείρες (μία μὲ πέντε καὶ μία μὲ τέσσερις περιελίξεις) διαμέτρου ἀντίστοιχα 0,014 καὶ 0,012 μ. (εἰ κ. 3, δ, ε). Ἡ ἀποσπασματική διατήρησή τους δὲν ἐπιτρέπει ἀκριβῆ ταύτιση¹⁰, ἡ θέση ὅμως πού βρέθηκαν στὸν τάφο ἐνισχύει τὴν ἄποψη ὅτι ἀνήκουν σὲ κόσμημα κόμης ἢ σὲ ἐνώτιο.

Πήλινο εὔρημα, ἔστω ἓνα ὄστρακο, δὲν βρέθηκε μέσα στὸν τάφο οὔτε ἀμέσως γύρω του, ὥστε νὰ χρονολογηθεῖ μὲ κάποια ἀκρίβεια. Μὲ βάση τὰ χάλκινα κοσμήματα μπορεῖ χονδρικὰ νὰ τοποθετηθεῖ μέσα στὸ διάστημα πού ὀρίζεται ἀπὸ τὸ τέλος τῆς Ὑστεροελλαδικῆς ἐποχῆς καὶ τὴν ἀρχὴ τῶν Γεωμετρικῶν χρόνων.

Στὰ γνωστὰ παραδείγματα τῆς Ἡπείρου¹¹, τὰ ἀνάλογα χάλκινα κοσμήματα τῶν τριῶν ὁμάδων κιβωτισχῶν τάφων χρονολογοῦνται γενικότερα στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, δηλ. 160 - 120 αἰ. π.Χ., καὶ ἄλλα πιὸ συγκεκριμένα στὴν ΥΕ III

Β - Γ ἐποχῇ¹². Τὰ κοσμήματα ὅμως τοῦ τάφου τοῦ Ρωμανοῦ παρουσιάζουν μεγαλύτερες ὁμοιότητες μὲ τὰ κοσμήματα τῶν τάφων τοῦ τύμβου Ν τῆς Βεργίνας, ἐπομένως μᾶλλον πρέπει νὰ δεχτοῦμε γι' αὐτὰ χαμηλότερη χρονολόγηση, δηλαδή τὸν 10ο π.Χ. αἰ. (βλ. σημειώσεις 7, 8, 9, 10).

Ἡ ἀνακάλυψη τοῦ κιβωτισχῶν τάφου στὸ Ρωμανὸ ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴν γενικότερη μελέτη τῆς Ἡπείρου καὶ τῆς περιοχῆς Λάκκας Σουλίου εἰδικότερα, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχουμε ἤδη μερικά προϊστορικά εὑρήματα, δυστυχῶς ὅλα τυχαῖα καὶ χωρὶς ἀνασκαφικὰ δεδομένα. Στὴν περιοχὴ τοῦ Ρωμανοῦ ἔχει βρεθεῖ τάφος πού ἀναφέρεται σὰν κιβωτισχῶν μὲ προϊστορικά εὑρήματα, χονδρικά δὲ τοποθετεῖται στὴν Ἐποχὴ τοῦ Σιδήρου¹³. Ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχὴ Λάκκας Σουλίου ἔχουμε τυχαῖα προϊστορικά εὑρήματα σὲ τρεῖς θέσεις: νεολιθικὰ ἀπὸ τὴν κοινότητα Ἐλάφου¹⁴, θησαυρὸ χάλκινων ὀπλῶν ΥΕ IIIB - Γ ἐποχῆς ἀπὸ τὴν κοινότητα Καταμάχης¹⁵ καὶ κεραμεικὴ Ἐποχῆς Χαλκοῦ ἀπὸ τὸ Σιστροῦνι¹⁶. Στὴν περιοχὴ κατοικοῦσαν θεσπρωτικά φύλα, στίς σχέσεις τῶν ὁποίων μὲ τὴν μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα, δηλ. τίς μυκηναϊκὲς ἀποικίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Ἡπείρου, ἀποδίδονται τὰ μυκηναϊκὰ εὑρήματα στὸ ἔσωτερικὸ τῆς Ἡπείρου¹⁷.

Ἄν τελικὰ μία συμπληρωματικὴ ἐρευνα στὸ Ρωμανὸ δώσει νέα εὑρήματα, πού θὰ ἐπιτρέψουν ἀσφαλέστερη χρονολόγηση

8. Τοῦ ἴδιου τύπου δαχτυλίδι βλ. Βεργίνα I, σ. 238, εἰκ. 78 καὶ ἀνάλογο ἐλασμάτινο ΑΕ 1956, πίν. 24, α, ιβ καὶ σ. 188, ὅπου ἀναφέρονται τὰ παρόμοια γνωστὰ ἀπὸ τὸν Ἑλλαδικὸ χῶρο.

9. Γιὰ τὴν χρησιμοποίηση τῶν δαχτυλιδίων ἀδιακρίτως σὰν κόσμημα κόμης ἢ δαχτύλων βλ. Βεργίνα I, σ. 239 - 240.

10. Παρόμοια σπειροειδῆ κοσμήματα ἀκαθόριστης χρήσεως βλ. Βεργίνα I, σ. 255 - 256, εἰκ. 91.

11. Θ. Ἱ. Παπαδοπούλου, Ἡ ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ στὴν Ἡπειρο. Δωδώνη, 5 (1976), σ. 272 κέ.

12. ΑΕ 1956, σ. 125 καὶ ΑΕ 1969, σ. 203.

13. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 200. Σ. Δάκαρης, Cassopaia, σ. 29 καὶ Hammond, Epirus, σ. 302.

14. ΑΕ 1969, σ. 207.

15. Βλ. ΑΑΑ V (1972), σ. 118.

16. Hammond, Epirus, σ. 302.

17. ΑΕ 1956, σ. 120 - 121 καὶ ΑΕ 1969, σ. 204.

τοῦ τάφου ἢ θὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν πιθανὴ χρονολόγησή του στὸν 10ο αἰ. π.Χ., θὰ ἔχουμε ἐνδείξεις γιὰ τὴν συνέχιση τῆς ζωῆς στὴν Ἠπειρο στὴν πρωτογεωμετρικὴ

ἐποχὴ καὶ γιὰ τὴν συνέχεια ἑνὸς πολιτισμοῦ ποὺ ἡ ὕπαρξή του ἔχει ἐπιβεβαιωθεί ἀπὸ τὴν Παλαιολιθικὴ ἐποχὴ.

Γιάννα, Δεκέμβριος 1977

ΙΩΑΝΝΑ Η. ΑΝΔΡΕΟΥ

CIST GRAVE AT ROMANO, IOANNINA

A cist grave with unusual bronze jewelry has been excavated at Romano, Ioannina. The finds are: a bracelet made out of a thick strip with one end terminating in a spiral, the other in a hook (figs. 1, 2, plan 2); two rings of simple bronze bands, open-ended (fig. 3, plan 3); a hammered bronze ring with the ends in the form of spirals making

a figure eight (fig. 3), and two spirals of fine-bronze wire (fig. 3, plan 3). The grave is difficult to date because there is no pottery, but with the aid of parallels from Epirus and Vergina it can be placed after the end of the bronze age, probably in the Protogeometric Period.

IOANNA ANDREOU

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΙΣ ΦΕΡΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ ΤΟ 1977

Ἡ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ γιὰ τὴ θεσσαλικὴ ἱστορία καὶ προϊστορία πόλη τῶν Φερῶν, πέρα ἀπὸ τὰ ἤδη γνωστά, διασώζει ἀρκετὰ ἀκόμα λείψανα ὄλων τῶν φάσεων τοῦ ἀρχαίου βίου της, ἰδιαίτερα μάλιστα τῆς κλασικῆς περιόδου, ποὺ θεωρεῖται ἡ πιὸ λαμπρὴ τῆς ἐποχῆς. Κατὰ καλὴ τύχη τὸ σημερινὸ Βελεστίνο¹ καλύπτει μέ-

ρος μόνο τῆς «κάτω πόλης» τῶν Φερῶν καὶ ἔτσι τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πατρίδας τοῦ τύραννου Ἰάσονος, τὸ μεγαλύτερο καὶ προφανῶς τὸ σπουδαιότερο, παραμένει ἀνέπαφο ἀπὸ σύγχρονες οἰκοδομήσεις καὶ ἐπομένως προσιτὸ στὴν ἀρχαιολογικὴ ἐρευνα. Φυσικά, αὐτὴ ἡ «ἰδανικὴ» κατάσταση δὲν πρόκειται νὰ διαρκέσει γιὰ πολὺ, ἐπεὶδὴ καὶ τὸ Βελεστίνο διαρκῶς ἐπεκτείνεται καὶ ἡ μηχανικὴ καλλιέργεια προξενεῖ σοβαρὰς βλάβες στὶς ἀρχαιοτήτες.

1. Ἡ ἀρχικὴ ὀνομασία εἶναι Βελεστίνο, συναντιέται ὁμως καὶ σὲ γένος οὐδέτερο (Ἄννα Ἀβραμέα, Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204, Ἀθῆναι 1974, σ. 112, σημ. 3).

Στά πλαίσια ευρύτερης μελέτης τῶν Φερῶν² προγραμματίσαμε συστηματικές ἀνασκαφικές ἐρευνες, γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ (α) ἡ πορεία τοῦ κλασικοῦ τείχους, συνεπῶς ἡ ἔκταση καὶ τὸ σχῆμα τῆς πόλης στὰ χρόνια τῆς μεγάλης ἀκμῆς της, καὶ (β) γιὰ νὰ ἐπισημάνουμε τὰ διάφορα μνημεῖα καὶ τὶς φάσεις τῆς ἐξέλιξής της. Παράλληλα μὲ τὸν ἔλεγχο ὄλων τῶν σκαπτικῶν ἐργασιῶν, ποὺ πραγματοποιοῦνται στὸ Βελεστίνο γιὰ οἰκοδομήσεις κλπ., καὶ μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ποὺ γίνεται κάθε φορά, ὅπου ἀποκαλύπτονται ἀρχαιοτήτες, προσπαθοῦμε νὰ «γνωρίσουμε» καὶ τὸ μῆμα ἐκεῖνο τῶν Φερῶν, ποὺ κατέχεται ἀπὸ τὴν σημερινὴ διάδοχο πόλη.

Σὰν πρῶτος «ἐρευνητὴς» τῶν Φερῶν μπορεῖ ἀνεπιφύλακτα νὰ θεωρηθεῖ τὸ ἐξοχὸ γέννημα τῆς περιοχῆς, ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς ἢ Φεραῖος κατὰ τοὺς λογίους. Ὅπως εἶναι γνωστό, ὁ μέγας δραματιστὴς ἐνσωμάτωσε στὴν «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος», ποὺ ἐξέδωσε στὴν Βιέννη τὸ 1797, τὶς «Ἐπιπεδογραφίες» (δηλ. τὰ τοπογραφικὰ διαγράμματα) «...τῶν περιφῆμων πόλεων καὶ τόπων», μεταξὺ τῶν ὁποίων περιλαμβάνεται καὶ ἡ «Ἐπιπεδογραφία τῆς ΦΕΡΑΣ λεγομένης νῦν ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΣ» (εἰκ. 1). Πρόκειται γιὰ τὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ Βελεστίνου κατὰ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰ., στὸ ὁποῖο, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς συνοικίες τῆς ἐποχῆς, σημειώνεται μὲ ἐπιμέλεια ἡ θέση διαφόρων μνημείων καὶ ἀρχαιολογικῶν λειψάνων τῶν Φερῶν, ποὺ ἦταν τότε ὁρατὰ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδά-

φους³. Ἐπεξηγηματικὲς λέξεις καὶ ἀριθμοὶ πάνω στὸ σχέδιο καὶ ἓνα διαφωτιστικὸ ὑπόμνημα στὰ ἀριστερά του συμπληρώνουν τὴν Ἐπιπεδογραφία, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι εἶναι ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Ρήγα, ὅπως καὶ ἐκείνη τῆς Κωνσταντινούπολης, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ἔχουν ληφθεῖ ἀπὸ γαλλικὰ πρωτότυπα⁴.

Ἡ ἀκρίβεια τῆς Ἐπιπεδογραφίας τοῦ Ρήγα ἀπὸ τοπογραφικὴ ἄποψη εἶναι ἐντυπωσιακὴ καὶ ἡ ἐγκυρότητα τῶν «ἀρχαιολογικῶν πληροφοριῶν» τῆς δὲν ἐπιδέχεται εὐκόλα ἀμφισβήτηση, ἐπειδὴ ὁ Ρήγας διέθετε ἀσφαλῶς πλήρη γνώση τοῦ τόπου καὶ συνέταξε τὴν «Ἐπιπεδογραφία τῆς Φερᾶς», γιὰ νὰ δηλώσει ἀκριβῶς τὰ σημαντικότερα κατὰ τὴν κρίση του ἀρχαῖα ἐρεῖπια καὶ νὰ ὑπογραμμίσαι ἔτσι τὸ λαμπρὸ παρελθὸν τῆς ἰδιαίτερης πατρίδας του. Χαρακτηριστικά, ὁ Σπ. Λάμπρος, ὁ ὁποῖος μὲ ὁδηγὸ τὴν Ἐπιπεδογραφία τοῦ Ρήγα περιηγήθηκε τὶς ἀρχαιότητες τοῦ Βελεστίνου ἑκατὸ περίπου χρόνια ἀργότερα, παρατηρεῖ⁵: «Δύο τινὰ πορίσματα ἐξάγονται ἀμέσως ἐκ τῆς ταυτότητος ἐκείνης μεταξὺ τοῦ χάρτου τῶν Φερῶν κατὰ τὸ 1797 καὶ τῆς σημερινῆς καταστάσεως τῆς πολίχνης: πρῶτον μὲν ἡ μικρὰ μεταβολή, ἡ ἐπελθοῦσα κατὰ τὸ διάστημα ἐνὸς ὄλου αἰῶνος, ἔπειτα δὲ ἡ μεγάλη ἀκρίβεια τοῦ Ρήγα ὡς πινακογράφου, ὡς ἐπιπεδογράφου, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν ἰδίαν αὐτοῦ λέξιν. Εἰς τὴν εὐγνωμοσύνην τῆς πατρίδος πρὸς τὸν μέγαν πατριώτην ἃς προστεθῇ λοιπὸν ἡ εὐγνωμοσύνη τῆς ἀρχαιο-

2. Στὴν ἐρευνα τῶν Φερῶν ἔλαβαν μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι: Ὁλγα Κακαβογιάννη, Ἄννα Θεοφίλου - Μήτρου καὶ Παῦλος Χρυσοστόμου. Ἡ συνδρομὴ τοῦ φύλακα Ἀρχαιοτήτων κ. Ἀντωνίου Βουλκούδη στὶς διάφορες ἐργασίες στάθηκε πολύτιμη.

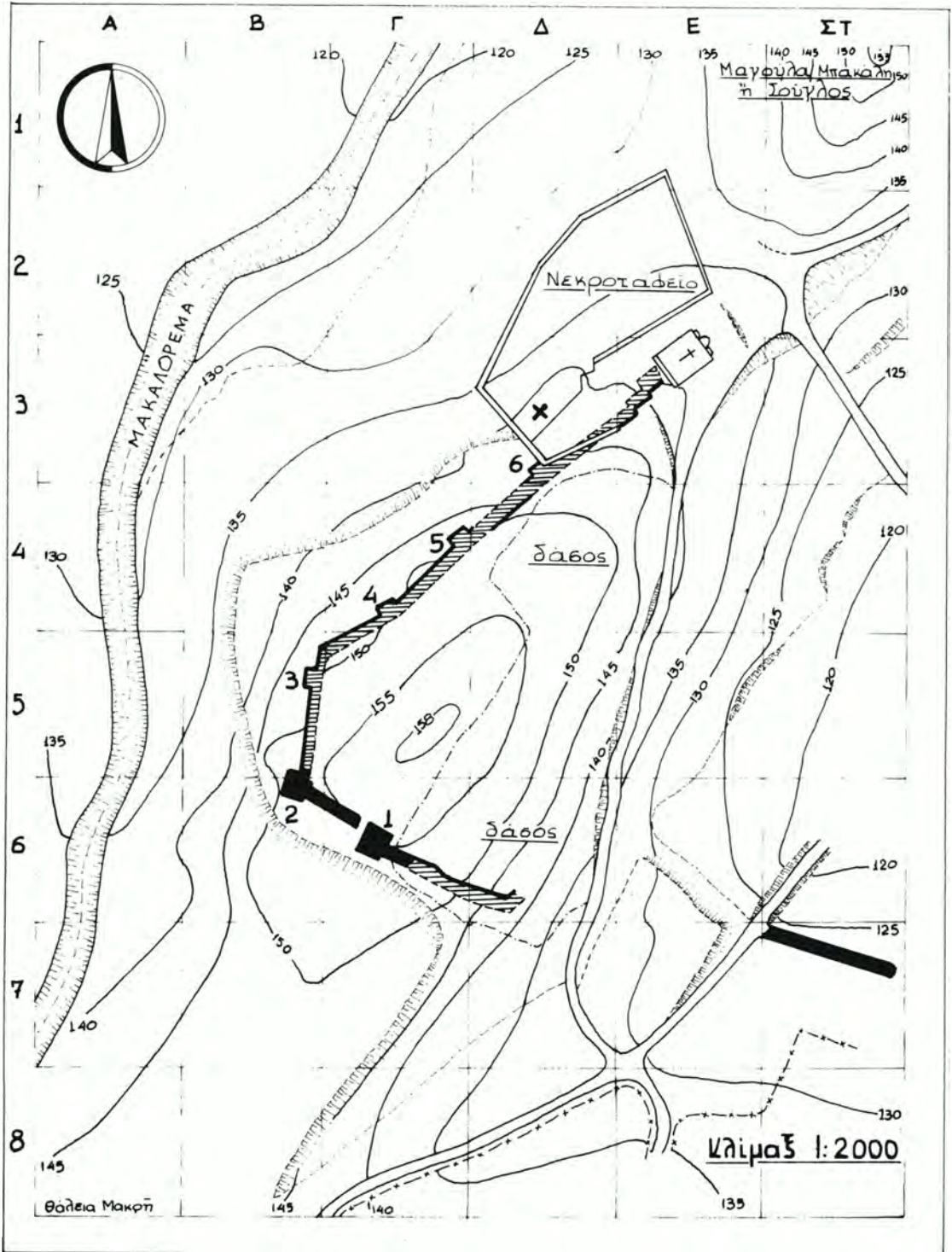
3. Σπ. Λάμπρος. Ἡ πατρίς τοῦ Ρήγα, Νέος Ἑλληνομνήμων XV (1921), σ. 55 κέ. E. Kirsten, RE. Suppl. VII, στ. 993 κέ., παράγρ. 4.

4. Σπ. Λάμπρος, Ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Ρήγα, Ἀθῆναι 1892, σ. 111.

5. Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων XV (1921), σ. 56.

Εἰκ. 1. Ἡ «Ἐπιτεδογραφία τῆς Φεράς» ἀπὸ τὴν «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Ρήγα Φεραίου.

Σχ. 1. Φερές. Τὸ τείχος στὸν λόφο τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου.

Είκ. 2. Ἡ ἀκρόπολη τῶν Φερῶν: Α. Ὁ λόφος τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, Β. Ἡ Μαγούλα Μπακάλη.

λογικῆς ἐπιστήμης πρὸς τὸν φιλάρχαιον Ρήγαν, ἥτις θὰ διατρανωθῇ βεβαίως πρὸς αὐτόν, ὅταν ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ τοῦ χάρτου ἐπιχειρηθῶσιν ποτε συστηματικαὶ ἀνασκαφαὶ πρὸς ἀποκάλυψιν τῶν σωζομένων λειψάνων τῶν ἀρχαίων Φερῶν».

Ἄν καί, ὅπως εἶναι φανερό, ὅλα τὰ μνημεῖα τῶν Φερῶν, πού «καταγράφει» ὁ Ρήγας, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πανάρχαια Ὑπέρεια Κρήνη⁶, ἀνήκουν στὴν κλασικὴ καὶ τὶς μετέπειτα περιόδους, τὸ μέγεθος τῆς κλασικῆς πόλης δὲν μᾶς εἶναι μὲ ἀκρίβεια γνωστό. Ὁ Ρήγας δὲν σημείωσε τὰ σωζόμενα στὴν ἐποχὴ τοῦ ἐρείπια τοῦ τείχους, γι' αὐτὸ ὅσα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι σήμερα ἀκόμα ὁρατὰ σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ Βελεστίνου, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ σχηματίσουμε μιὰ σχετικὰ καλὴ εἰκόνα γιὰ τὸ νότιο μόνον τμήμα τῆς πόλης. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα μας τὰ λείψανα τῆς ὀχύρωσης ἦταν προφανῶς πολὺ περισσότερα καὶ ἔδωσαν στοὺς ἐρευνητὲς τὴ δυνατότητα νὰ συντάξουν τοπογραφικὰ σχέδια, στὰ ὁποῖα κατεβλήθη

προσπάθεια νὰ ἀποδοθεῖ ἡ πορεία τῆς ὀχυρωματικῆς γραμμῆς, μὲ μεγάλες ὁμως ὑποθετικὲς συμπληρώσεις, μιὰ καὶ τὰ ἐρείπια, ἂν καὶ ἄφθονα, ἦταν πολὺ σποραδικά. Ἔτσι δὲν γνωρίζουμε σχεδὸν καθόλου τὸ βόρειο τμήμα τῶν Φερῶν, καθὼς καὶ τὸ ἂν σπουδαῖα μέρη τῆς πόλης, ὅπως π.χ. ἡ Ὑπέρεια Κρήνη, ὁ λεγόμενος ναὸς τοῦ Θαυλίου Διὸς⁷ κ.ἄ., βρίσκονταν μέσα στὸν περιτειχισμένο χῶρο ἢ ὄχι, ἐπειδὴ οἱ ἀπόψεις τῶν ἐρευνητῶν στὰ θέματα αὐτὰ δὲν ταυτίζονται. Πρῶτος ὁ F. Stählin⁸ δημοσίευσε ἓνα συνοπτικὸ σχέδιο τῆς πόλης καὶ λίγο μετὰ ὁ Y. Béquignon⁹ ἓνα ἄλλο λεπτομερέστερο. Ἀκολούθησε ὁ E. Kirsten¹⁰, ὁ ὁποῖος ἐρμήνευσε διαφορετικὰ μερικὰ λείψανα τοῦ τείχους καὶ πρότεινε νέες συμπληρώσεις τῆς πορείας του. Οἱ ἐργασίες γενικὰ καὶ τὰ σχέδια καὶ τῶν

7. Ἀ. Ἀρβανιτόπουλλος, ΠΑΕ 1925-1926, σ. 37 κέ. καὶ 115 κέ.

8. F. Stählin, *Das hellenische Thessalien*, Stuttgart 1924, σ. 104 κέ. εἰκ. 5.

9. Y. Béquignon, *Recherches archéologiques à Pherès de Thessalie*, Paris 1937, πίν. XXIV.

10. E. Kirsten, ὁ.π. στ. 984 κέ. σχ. 1.

6. E. Kirsten, ὁ.π. στ. 994 κέ., παράγρ. 5.

τριῶν ἐρευνητῶν μᾶς εἶναι πολύτιμα, ἐπειδὴ διέσωσαν τὴ θέση ἀρκετῶν λειψάνων, ποὺ χάθηκαν στὸ μεταξὺ ἢ δὲν φαίνονται πιά, καὶ ἐπειδὴ οἱ πληροφορίες καὶ οἱ συμπληρώσεις τους μᾶς δείχνουν τὸν δρόμο, γιὰ νὰ ἀναζητήσουμε καὶ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ τείχους. Ὅμως, ὅπως εἶναι φυσικό, καὶ τὰ τρία σχέδια παρουσιάζουν ἐλλείψεις καί, τὸ κυριότερο, σημαντικές διαφορὲς μεταξύ τους, ἀφοῦ οἱ συντάκτες τουςμποροῦσαν νὰ στηριχτοῦν ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὰ ὁρατά τὴν ἐποχὴ τους τμήματα τοῦ τείχους (ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Υ. Βέquignon, ποὺ πραγματοποίησε μερικές μικρὲς ἀναγνωριστικὲς τομές) καὶ ἀπέδωσαν ἄλλη ὁ καθένας σημασία σὲ

ὀρισμένα ἀπὸ αὐτά. Κατὰ κύριο λόγο λοιπὸν οἱ νέες ἐρευνες ἀποβλέπουν στὴ διασάφηση τῶν πραγμάτων μὲ τὰ ἀναμφισβήτητα τεκμήρια, ποὺ θὰ ἀποκαλύψει, ὅπως ἐλπίζουμε, ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα.

Στὰ ΝΔ. τοῦ Βελεστίνου, ἀλλὰ καὶ τῶν Φερῶν, δεσπόζουν δύο μικροὶ λόφοι, σχεδὸν ἰσοῦψεῖς, ὁ ἓνας δίπλα στὸν ἄλλον (εἰκ. 2). Ἀνάμεσά τους, πάνω σ' ἓνα μαλακὸ αὐχένα ποὺ τοὺς ἐνώνει, ὑπάρχει τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Βελεστίνου καὶ κοντά του ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, χτισμένος πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια¹¹. Ὁ λόφος ποὺ βρίσκεται

11. Οἰκοδομήθηκε τὸ 1972 σὲ ἀντικατάσταση παλαιότερου ναοῦ, ποὺ βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπό-

Εἰκ. 3. Ἀκρόπολη Φερῶν. Ὁ γωνιακὸς πύργος 2. Στὸ βάθος τὸ «Χαλκοδώνιον ὄρος».

στά ΒΑ. τοῦ ναοῦ, εἶναι μιὰ ἐξαιρετικὴ « τοῦμπα », « ..ὁ μέγιστος καὶ ὕψιστος τῶν ἐν Θεσσαλίᾳ προϊστορικῶν λόφων » κατὰ τὸν Ἀπ. Ἀρβανιτοπούλλο¹², ἢ ἡ Μαγούλα Μπακάλη, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦν οἱ ντόπιοι (ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἰδιοκτήτη), καὶ πιστεύεται ὅτι εἶναι ἡ ἀκρόπολη τῶν Φερῶν. Στὴν Ἐπιπεδογραφία τοῦ Ρήγα ἀποδίδεται θαυμάσια καὶ χαρακτηρίζεται μὲ τὴν ὀνομασία Σ ο ὕ γ λ ο ς. Ὁ ἄλλος λόφος, ποῦ ὑψώνεται στὰ ΝΔ. τοῦ ναοῦ, εἶναι λόφος φυσικὸς, ἀλλὰ ἀνώνυμος σήμερα. Ὁ Σπ. Λάμπρος τὸν χαρακτηρίζει « λόφος τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου »¹³, ἀλλὰ τὸ τοπωνύμιο αὐτὸ ἔχει τελείως ξεχαστεῖ ἀπὸ τοὺς κατοίκους. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπὸ τὸν « Ἅγιο Ἀθανάσιο », ναὸ προφανῶς τοῦ ἁγίου, ποῦ σημειώνεται στὴν Ἐπιπεδογραφία τοῦ Ρήγα (ἀριθ. 3) πάνω στὸν αὐχένα, ποῦ ἐνώνει τοὺς δύο λόφους¹⁴.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ σημασία τῆς Μαγούλας Μπακάλη γιὰ ὅλες σχεδὸν τὶς περιόδους τῆς ἱστορίας καὶ τῆς προϊστορίας τῶν Φερῶν ἔχει τονιστεῖ ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές, ποῦ ἀσχολήθηκαν μὲ αὐτὴ τὴ θεσσαλικὴ πόλη, καὶ τὰ εὐρήματα¹⁵

στασι στὰ δυτικά του (σχέδιο I, X), δίπλα στὸ τεῖχος (Υ. Béquignon, ὁ.π. σ. 15, σημ. 2, πίν. 1, 2 καὶ XXIV). Ὁ νέος ναὸς χτίστηκε πάνω στὴν πορεία τοῦ τεῖχους καὶ τὸ κατέστρεψε σὲ ὅλο τὸν χώρο ποῦ κατέλαβε.

12. ΠΑΕ 1907, σ. 158 κέ.

13. Σπ. Λάμπρος, Νέος Ἑλληνομνήμων XV (1921), σ. 64 κέ.

14. Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου καταστράφηκε τὸ 1821, ὅταν οἱ Τούρκοι ἱσοπέδωσαν ὁλόκληρη τὴν χριστιανικὴ συνοικία τοῦ ἐπαναστατημένου Βελεστίνου (βλ. Γιάννη Κορδάτου, Ἱστορία τῆς Ἐπαρχίας Βόλου καὶ Ἀγιάς, Ἀθήνα 1960, σ. 667 κέ.).

15. Στὴν Ἐπιπεδογραφία τοῦ Ρήγα εἰκονίζεται στὴν ἐπίπεδη κορυφὴ τῆς ὀρθογώνιο κτίριο, ποῦ χαρακτηρίζεται « Ἐρύπιον εἰς τὸν Σοῦγλον ». Πι-

ποῦ μᾶς ἔδωσε κατὰ καιροῦς, ἀπέδειξαν τὴν ὀρθότητα αὐτῆς τῆς γνώμης. Σὲ γενικὲς γραμμές, ἡ Μαγούλα Μπακάλη θεωρεῖται ὅτι εἶναι ὁ προϊστορικὸς οἰκισμὸς τῶν Φερῶν, ὁ ὁποῖος ἐξελίχθηκε σὲ ἀκρόπολη τῆς πόλης τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Πολὺ χαρακτηριστικὰ μάλιστα καὶ τὰ τρία τοπογραφικὰ σχέδια, ποῦ μνημονεύσαμε, τὴν ὀρίζουν σὰν ἀκρόπολη τῆς κλασσικῆς περιόδου, ἐνῶ ταυτόχρονα καὶ οἱ συντάκτες τῶν σχεδίων καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς σημειώνουν, ὅτι ἡ Μαγούλα Μπακάλη δὲν διασώζει, ὁρατὰ τουλάχιστον, λείψανα ἰδιαίτερης ὀχύρωσης. Στὸν διπλανὸ λόφο, ἀντίθετα, διασώθηκαν ἀρκετὰ ἐρείπια τεῖχους, τὰ ὁποῖα, προφανῶς, καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐξαιρετικὴ θέση τοῦ ὑψώματος, ὁδήγησαν τὸν Σπ. Λάμπρο νὰ ταυτίσει τὸν λόφο τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου μὲ τὴν ἀκρόπολη τῶν κλασσικῶν Φερῶν¹⁶.

Θανῶς πρόκειται περὶ ναοῦ ἢ ἱεροῦ, σήμερα ὅμως δὲν διατηρεῖται οὔτε ἶχνος του. Ὁ Χρ. Τσουντας, Αἱ Προϊστορικαὶ Ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου, Ἀθήναι 1908, σ. 16, περισυνέλεξε ἀπὸ τὴν ἐπιφάνειά της « τεμάχια ἀγγείων », τὰ ὁποῖα « ἀνήκουσι εἰς τὸν χαλκοῦν αἰῶνα ». Στούς πρόποδες τῆς Μαγούλας βρέθηκαν (προφανῶς κατακυλισμένα ἀπὸ τὴν κορυφὴ της): κορμὸς ἀγάλματος Ἀθηνᾶς τοῦ « αὐστηροῦ ρυθμοῦ » (Γ. Μπακαλάκης, Φεραῖα Ἀθηνᾶ, Ἀρχεῖον Θεσσαλικῶν Μελετῶν Β', 1973, σ. 1 κέ.) καὶ ὁ ἀποκληθεὶς « Βωμὸς τῶν ἑξὶ θεαινῶν » τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (Γ. Μπακαλάκης, ὁ.π. σ. 16 καὶ Stephen G. Miller: The Altar of the Six Goddesses in Thessalian Pherai, California Studies in Classical Antiquity, τόμ. 7 (1974), σ. 232 κέ.), στὶς ὁποῖες περιλαμβάνεται καὶ ἡ Ἀθηνᾶ. Καὶ τὰ δύο εὐρήματα πρέπει νὰ σχετίζονται μὲ τὸ « Ἐρύπιον εἰς τὸν Σοῦγλον » τῆς Ἐπιπεδογραφίας τοῦ Ρήγα. Ὁ ἀεὶμνηστος Δημ. Θεοχάρης ἐξάλλου σὲ σχετικὴ συζήτησή μας διατύπωσε τὴν γνώμη, ὅτι στὴν Μαγούλα Μπακάλη πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ τὸ ἀνάκτορο τοῦ Ἀδμητου.

16. Νέος Ἑλληνομνήμων XV (1921), σ. 64 κέ. Κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Ν. Γεωργιάδης, Θεσσα.

Εικ. 4. Ἀκρόπολη Φερῶν. Τὸ τεῖχος μπροστὰ στὸ ναὸ τῆς Παναγίας.

Ὅμως οἱ μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς δὲν υἱοθέτησαν, φαίνεται, τὴν ἀποψή του. Καὶ

λία², Βόλος 1894, σ. 151, ἐταύτισε πρῶτος τὰ ἐρείπια τῆς ὁχύρωσης στὸν λόφον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου μὲ τὴν ἀκρόπολη τῶν Φερῶν, σημειώνοντας ὅτι «...λείψανα τῆς ἀρχαίας πόλεως ὀλίγα σήμερον ἀνευρίσκονται· καὶ ἐπὶ μὲν τοῦ ὑπερκειμένου τῷ χωρίῳ λόφου σώζονται ἐρείπια τῶν τειχῶν τῆς κάτω πόλεως καὶ ἀνωτέρω ἐπὶ τῶν κορυφῶν τοῦ λόφου λείψανα τῆς ἀρχαίας ἀκροπόλεως». Ὅπως παρατήρησε ὁ Υ. Βέquignon, ὁ. π. σ. 10, σημ. 8, ἡ μαρτυρία τοῦ «Θετταλομάγνητος ἱατροῦ» δὲν εἶναι σαφής, φαίνεται ὅμως, ὅτι ὁ συγγραφέας ἔννοεῖ τὰ ἐρείπια τοῦ λόφου τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου, ἀφοῦ στὴν Μαγούλα Μπακάλη δὲν ὑπῆρχαν καὶ τότε ὁρατὰ λείψανα ὁχύρωσης (πρβλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, τόμ. IV, σ. 439 κέ.).

στὰ τρία τοπογραφικὰ σχέδια τὰ ἐρείπια αὐτὰ δὲν ἀποδίδονται λεπτομερειακά, χρησιμεύουν ὅμως σὰν βάση γιὰ τὴν παράσταση τῆς πορείας τοῦ τείχους στὸν λόφον τοῦ Ἀγ. Ἀθανασίου μὲ βέβαιη ἢ μὲ ὑποθετική γραμμή. Ἐρμηνεύοντάς τα οἱ συντάκτες τῶν σχεδίων καὶ ἀργότερα ὁ Α. Philippson¹⁷, ἐπισημαίνουν μιὰν ἐπέκταση τῆς πόλης πρὸς τὰ ΝΔ. κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ γίνουν οἱ Φερὲς «..μιὰ πόλη μὲ δύο ὑψώματα»¹⁸· δὲν διευκρινίζεται ὅμως, ἂν ὁ λόφος τοῦ Ἀγ.

17. A. Philippson, *Die griechische Landschaften*, I, 1, Frankfurt am Main 1950, σ. 121 κέ.

18. F. Stählin, ὁ.π. σ. 106. A. Philippson, ὁ.π. σ. 122.

Ἄθανασιου περιλαμβάνεται πιά στὴν ἀκρόπολη ἢ ἀπλῶς στὴν πόλη. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι οἱ ἐρευνητὲς πιστεύουν τὸ δεῦτερο, ἀφοῦ καὶ στὰ κείμενα καὶ στὰ τοπογραφικά τους σχέδια σὰν ἀκρόπολη τῶν κλασικῶν Φερῶν ὀρίζουν σαφῶς μόνο τὴ Μαγούλα Μπακάλη.

Ἡ τοπογραφικὴ μελέτη τῶν Φερῶν, ποὺ προηγήθηκε τῆς ἐρευνας, ἔδειξε, ὅτι ἡ Μαγούλα Μπακάλη δὲν θὰ μπορούσε εὐκολὰ νὰ λειτουργήσει σὰν ἀκρόπολη¹⁹ κατὰ τὴν κλασικὴ περίοδο καὶ μάλιστα κατὰ τὸν 4ο π.Χ. αἰ., ὁπότε καὶ ἡ πολιορκητικὴ καὶ ἡ ὁχυρωματικὴ τέχνη ἔφτασαν σὲ ὑψηλὰ ἐπίπεδα. Τὸ σχετικὰ μικρὸ μέγεθός της καὶ κυρίως ἡ ἄμεση γειτονία της μὲ τὸν λόφο τοῦ Ἄγ. Ἀθανασίου καθιστοῦσαν πολὺ ἀμφίβολη, ἂν ὄχι ἀνύπαρκτη, τὴν ἀσφάλειά της. Ἐξωτερικὸς ἐχθρὸς ἢ ἐσωτερικὸς ἀντίπαλος, ποὺ θὰ κατελάμβανε τὸν λόφο τοῦ Ἄγ. Ἀθανασίου, μπορούσε, νομίζουμε, νὰ θεωρηθεῖ κύριος τῶν Φερῶν. Οἱ Φεραῖοι τύραννοι ὅμως τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σοβαρὰ ἐπεκτατικὰ σχέδια, διέθεταν, ὅπως ἀπέδειξαν, καὶ στρατιωτικὲς δυνάμεις καὶ στρατηγικὲς ἱκανότητες²⁰. Ἔτσι φαίνεται δύσκολο, ὅτι θὰ μπορούσαν νὰ ἀρκεσθοῦν στὴ Μαγούλα Μπακάλη, γιὰ τὴν περίπτωση ποὺ θὰ χρειάζονταν ἔσχατο χῶρο ἄμυνας. Μὲ βάση αὐτοὺς τοὺς συλλογισμοὺς ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῶν ἐρειπίων τοῦ τείχους στὸν λόφο τοῦ Ἄγ.

Ἀθανασίου γιὰ τὴ μελέτη τοῦ τρόπου ὁχύρωσής του καὶ τῆς σχέσης του μὲ τὴ Μαγούλα Μπακάλη, τὴ θεωρούμενη ἀκρόπολη, κρίθηκε χρήσιμη. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ποὺ ἀκολούθησε, ἦταν στὴν οὐσία ἐργασία ἐπισήμανσης, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε πλήρως μικρὸ τμῆμα τοῦ τείχους καὶ οἱ ἐντονα κατωφερικὲς κλίσεις τῶν πλαγιῶν τοῦ λόφου ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθηθεῖ ἡ ἐξωτερικὴ παρειά του σὲ μεγαλύτερη ἔκταση.

Ὁ λόφος τοῦ Ἄγ. Ἀθανασίου, πευκόφυτος σήμερα, εἶναι ἓνα σχεδὸν ἐπίμηκες ἑξαρμα μὲ κατεύθυνση περίπου ἀπὸ Β. πρὸς Ν. Στὰ δυτικά του ὁ χεῖμαρρος Μακαλόρεμα, ποὺ κατεβαίνει ἀπὸ τὸ «Χαλκοδώνιον ὄρος» καὶ πορεύεται πρὸς τὰ Β., ἔχει ἀνοίξει ἓνα βαθὺ ρέμα μὲ ἀποτελεσμα, λόγῳ τῆς ἐντονώτατης κατωφερικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους, νὰ εἶναι ἀπόρθητος ὁ λόφος ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτῆ. Στὴν Α. πλαγία του (πρὸς τὸ μέρος τῆς πόλης), οἱ κλίσεις τοῦ ἐδάφους εἶναι ἐπίσης τόσο ἐντονες, ὥστε ἐξασφαλίζεται καὶ ἐδῶ ἡ ἴδια φυσικὴ ὁχυρότητα. Ἡ Β. πλαγία τοῦ λόφου παρουσιάζει μαλακότερες συγκριτικὰ κλίσεις, ἀλλὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τοὺς πρόποδες τῆς ἀγκαλιάζεται κι αὐτὴ ἀπὸ τὸ Μακαλόρεμα, ποὺ τὴν κάνει ἐπίσης ὁχυρότατη, ἐνῶ κατὰ τὸ Α. ἄκρο της δένεται ὁμαλὰ μὲ τὸν αὐχένα, ποὺ ἐνώνει τὸν λόφο μὲ τὴν Μαγούλα. Ἡ Ν. πλαγία, μὲ τὴν ὁποία ὁ λόφος τοῦ Ἄγ. Ἀθανασίου συνδέεται μὲ τοὺς πρόποδες τοῦ Χαλκοδώνιου, δὲν διαθέτει φυσικὴ ὁχυρότητα στὸν ἴδιο βαθμὸ μὲ τίς ἄλλες. Ὡστόσο, δὲν λείπουν καὶ ἐδῶ οἱ κατωφερικὲς κλίσεις, ἐνῶ τὸ μικρὸ πλάτος τῆς πλαγιᾶς (περὶ τὰ 50 μ.) θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἀσφαλῆ τεχνητὴ ὁχύρωσή της.

Τὰ ἐρείπια τοῦ τείχους ποὺ ἀποκαλύψαμε στὸν λόφο τοῦ Ἄγ. Ἀθανασίου πα-

19. Ἀμφιβολίες γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Μαγούλας Μπακάλη μὲ τὴν ἀκρόπολη τῶν Φερῶν νομίζουμε, ὅτι ἐξέφρασε ἔμμεσα ὁ Α. Wace χαρακτηρίζοντάς την «The so - called acropolis. . .» (Α. Wace - M. Thompson : Prehistoric Thessaly, Cambridge 1912, σ. 10, ἀριθ. 72).

20. Θ. Ἀξενίδης, Ἡ Πελασγίς Λάρισα καὶ ἡ ἀρχαία Θεσσαλία, Ἀθῆναι 1947, τόμ. Α', σ. 180 κέ.

ρουσιάζουν τήν δχυρωματική γραμμή διαφορετική σέ ουσιαστικές λεπτομέρειες ἀπὸ τήν ἀντίστοιχη τῶν τριῶν τοπογραφικῶν σχεδίων, μὲ ἀποτέλεσμα, νομίζουμε, νὰ εἶναι πιά ἐμφανὴς ἡ λειτουργικότητα τοῦ λόφου μέσα στὸ σύνολο τῆς περιτειχισμένης κλασικῆς πόλης. Στὴν λιγότερο δχυρὴ πλευρά, τὴ Νότια (σχέδιο 1), τὸ τεῖχος πορεύεται μὲ κατεύθυνση κάθετη πρὸς τὸν μεγάλο ἄξονα τοῦ λόφου. Στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους τῆς ὑπάρχει πύλη πλάτους 3 μ., ἡ ὁποία φυλάγεται ἀπὸ ἕναν ἰσχυρὸ πύργο διαστάσεων 10×10 μ. (πύργος 1), στὰ δεξιὰ ἐκείνου πὺ εἰσέρχεται. Μετὰ τὴν πύλη τὸ τεῖχος κατευθύνεται πρὸς τὴν Α. πλαγιά τοῦ λόφου, τὴν ὁποία κατέρχεται μὲ μικρὲς ἢ μεγάλες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν εὐθεία, γιὰ νὰ ἐνωθεῖ τελικὰ στοὺς πρόποδες μὲ τὸ τεῖχος τῆς «κάτω πόλης». Δυτικὰ τῆς πύλης τὸ τεῖχος βαίνει πρὸς τὰ δυτικὰ μέχρι μήκους 21,50 μ. σὲ ἄσογη εὐθεία. Ἐκεῖ, στρέφεται πρὸς τὰ Β. σχηματίζοντας σχεδὸν ὀρθὴ γωνία, ἡ ὁποία ἐνισχύεται ἀπὸ ἕνα μεγάλο γωνιακὸ πύργο (εἰκ. 3). Μετὰ ἀπὸ αὐτόν, στὴ νέα του κατεύθυνση, τὸ τεῖχος ἀκολουθεῖ πάλι τὴν εὐθεία ἐπὶ 30 μ., μέχρι τοῦ σημείου δηλαδὴ ὅπου εἶχε ἀνεγερθεῖ ὁ τρίτος πύργος. Ἀφίνοντάς τον τὸ τεῖχος ἀποκλίνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ΒΑ. ἐπὶ 8,50 μ. καὶ στὸ τέλος αὐτῆς τῆς ἀποκλίσεως στρέφεται ἐντονώτερα πρὸς τὰ ΒΑΑ., σχηματίζοντας γωνία 130° περίπου. Παρακάτω, παρακολουθεῖ τὴν Β. πλαγιά τοῦ λόφου καὶ μὲ μικρὲς πάλι ἢ μεγάλες παρεκκλίσεις ἀπὸ τὴν εὐθεία καταλήγει στὸ ναὸ τῆς Παναγίας (εἰκ. 4), δηλαδὴ πάνω στὸν αὐχένα πὺ ἐνώνει τὸν λόφο μὲ τὴν Μαγούλα, ὅπου καὶ διακόπτεται, ἐπειδὴ ἔχει καταστραφεῖ. Ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἀμβλείας γωνίας μέχρι τὸν ναὸ, τὸ τεῖχος ἔχει μήκος περὶ τὰ 150 μ. καὶ τὸ

τμήμα τοῦ αὐτοῦ, τὸ ὁποῖο συμβατικὰ μποροῦμε νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε σὰν τὴ Β. πλευρὰ τῆς δχύρωσης τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, προστατεύεται ἀπὸ τρεῖς πύργους. Ὁ πύργος 4 ἀπέχει περὶ τὰ 22 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τῆς ἀμβλείας γωνίας (δηλ. 30 μ. περίπου ἀπὸ τὸν πύργο 3), ὁ πύργος 5 περὶ τὰ 29 μ. ἀνατολικά τοῦ 4 καὶ ὁ πύργος 6 περὶ τὰ 30 μ. ἀνατολικά τοῦ πύργου 5. Ἡ κατασκευὴ τοῦ τεῖχους καὶ τῶν πύργων εἶναι ἐπιμελημένη καὶ ἰσχυρὴ καὶ χρονολογεῖται, ὅπως εἶναι γνωστὸ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Τὰ ἀποκαλυφθέντα ἐρείπια τῆς δχύρωσης στὸν λόφο τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου ὑποδεικνύουν, νομίζουμε, τὴν ἐπανεξέταση τοῦ θέματος τῆς κλασικῆς ἀκρόπολης τῶν Φερῶν. Ὁ Σπ. Λάμπρος τὴν τοποθετεῖ σαφῶς μόνο στὸν λόφο τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, οἱ μετὰ ἀπ' αὐτὸν ἐρευνητὲς μόνο στὴν Μαγούλα Μπακάλη, ἐὰν ὅμως συγκρίνουμε τὴ Μαγούλα μὲ τὸν λόφο, διαπιστώνουμε, ὅτι ὁ δεῦτερος ὑπερτερεῖ στὰ ἐξῆς:

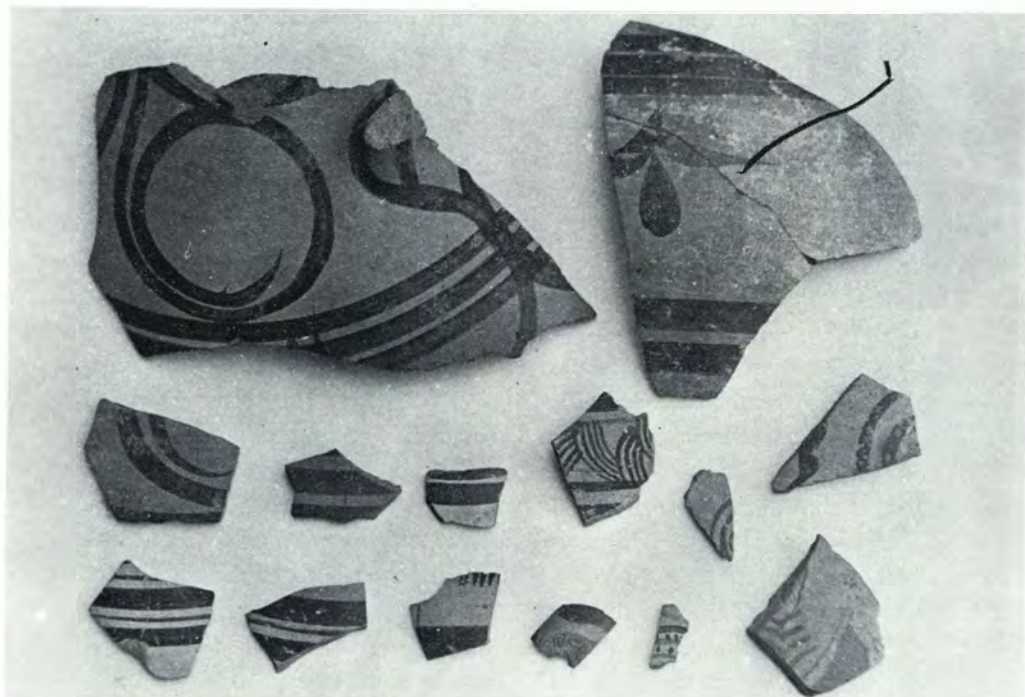
1. Δεσπάζει καλύτερα τῆς περιοχῆς, στὴν ὁποία ἐκτείνονται οἱ Φερές.

2. Ἀπὸ γεωμορφολογικὴ ἄποψη εἶναι περισσότερο δχυρὸς καὶ πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ καὶ πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς πόλης.

3. Εἶναι ἀρκετὰ μεγαλύτερος καὶ παρὰ τὴν ὀπτικὴ ἐντύπωση κατὰ τι ὑψηλότερος καὶ

4. Διασώζει ἐρείπια ἰσχυροῦ κλασικοῦ τεῖχους σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ Μαγούλα, ἡ ὁποία δὲν παρουσιάζει, ὁρατὰ τουλάχιστον, λείψανα ἰδιαίτερης δχύρωσης.

Ἡ θέση, τὸ μέγεθος καὶ ἡ φυσικὴ δχυρότητα τοῦ λόφου τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου, ἡ προσεγμένη τείχισή του καὶ ἡ ὑπαρξὴ τῶν «πυκνῶν» πύργων μᾶς κάνουν νὰ συμπεραίνουμε, ὅτι ἀπὸ ἀμυντικὴ ἄποψη ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ περιλαμβάνεται καὶ αὐτὸς στὴν κλασικὴ ἀκρόπολη, ἐπο-

Εἰκ. 5. Φερές. Μυκηναϊκή κεραμεική.

Εἰκ. 6. Φερές. Μεσσοελλαδική γραπτή κεραμεική.

Είκ. 7. Φερές. Μεσοελλαδική κεραμική.

μένως ή άποψη του Σπ. Λάμπρου ανταποκρίνεται περισσότερο προς την πραγματικότητα. Η Μαγούλα Μπακάλη, επειδή αποτελούσε σπουδαίο στρατηγικό έρεισμα του έσωτερικού της πόλης, ισοδύναμο σχεδόν προς τον λόφο του Άγ. Άθανασίου, που θα μπορούσε μάλιστα να τον άπειλήσει το ίδιο άμεσα, όπως αυτός εκείνη, και επειδή κατά πάσαν πιθανότητα ύπηρχαν σ' αυτήν κτίρια με θρησκευτική ή και πολιτική σημασία (το « Έρύπιον εις τον Σούγλον » της Έπιπεδογραφίας του Ρήγα είναι ένδεικτικό), δεν θάπρεπε μάλλον να βρίσκεται έξω από την άκρόπολη, να είναι δηλαδή άπροστάτευτη. Η σχέση της όμως με την κλασική άκρόπολη των Φερών και με το άμυντικό της σύστημα θα εξακριβωθεί με την τυχόν ύπαρξη

και την άποκάλυψη της όχύρωσης της Α. πλαγιάς του λόφου του Άγ. Άθανασίου. Εάν ή πλευρά αυτή της όχύρωσης (δηλ. προς το μέρος της πόλης²¹), επεκτεινόμενη, περιέκλειε και τη Μαγούλα Μπακάλη, τότε ή κλασική άκρόπολη των Φερών θα ήταν μιá άκρόπολη « ..με δύο ύψώματα ».

21. Η ύπαρξη ιδιαίτερης όχύρωσης της άκρόπολης προς την πλευρά της « κάτω πόλης » δεν θάταν βέβαια κάτι το άσυνήθιστο, έδώ όμως επιβεβαιώνεται από το ακόλουθο χωρίο του Διοδώρου (XX, 110, 6) : « Δημήτριος δέ των Φεραίων επικαλεσαμένων αυτών έπισπεσόν εις την πόλιν μετά μέρος της δυνάμεως την μὲν άκραν εκπολιορκήσας ύποσπόνδους άφηκε τους παρά Κασσάνδρον στρατιώτας (πρβλ. Υ. Béquignon, ό.π. σ. 11) ».

Οί έρευνες στην « κάτω πόλη », καί συγκριμένα στο τμήμα της που καλύπτεται από τις οικόδομες του Βελεστίνου, έδωσαν επίσης αξιόλογα στοιχεία. "Αν και ο χώρος καί ο ρυθμός διεξαγωγής τους εξαρτώνται απόλυτα από τον χώρο καί τον ρυθμό των σκαπτικών εργασιών των ιδιωτών, έταξαν σάν στόχο τους την παρακολούθηση των μετασχηματισμών των Φερών σε κάθε εποχή, τή μελέτη του ρυμοτομικού συστήματος, τον έντοπισμό διαφόρων μνημείων καί κτιρίων, δημόσιων ή ιδιωτικών, τή συλλογή στοιχείων για την « ποιότητα τής ζωής » κ.ά. Πρός το παρόν τά αποτελέσματά τους δέν μπορούν νά οδηγήσουν στην διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, επειδή οί έρευνες είναι ακόμα λίγες σε αριθμό καί πολύ περιορισμένες σε έκταση²², τόσο περιορισμένες μάλιστα, ώστε στην ουσία νά μήν είναι τίποτε άλλο από έρευνες στρωματογραφικές. Παρά ταύτα όμως κατέληξαν στις εξής βασικές διαπιστώσεις :

1. Το χαμηλότερο τμήμα τής περιοχής μεταξύ τής Μαγούλας Μπακάλη καί τής Ύπέρειας Κρήνης, σκεπασμένο σήμερα από τις οικόδομες του Βελεστίνου, παρουσιάζει λείψανα ζωής (κτίρια, στρώματα, κεραμική), που χρονολογούνται από την Πρωτοχαλκή μέχρι καί την Ύστεροελληνιστική περίοδο. Οί επιχώσεις εδώ συνήθως ξεπερνούν σε πάχος τά 3 μ.

2. Ιδιαίτερα συχνή είναι ή παρουσία Μυκηναϊκών στρωμάτων (ε ι κ. 5). Το γεγονός βρίσκεται σε πλήρη άρμονία με τή Μυθολογία καί τις πηγές, σύμφωνα με

τις όποιες οί Φερες ήταν άκμαϊο Μυκηναϊκό κέντρο²³.

3. Η Μεσοελλαδική περίοδος αντιπροσωπεύεται επίσης από άδιατάρακτα στρώματα καί από άφθονα όστρακα « ΜΕ τεχνικής » σε στρώματα μεταγενεστέρων περιόδων (ε ι κ. 6 - 7).

Η γεωγραφική θέση των Φερών²⁴ στην έξοδο τής Θεσσαλικής πεδιάδας προς την θάλασσα, προς την κεντρική καί τή νότια Ελλάδα, τά λείψανα των νεολιθικών κατοικήσεων τής ευρύτερης περιοχής²⁵, ό πλοῦτος των μυθικών παραδόσεων, που σχετίζονται με την πατρίδα του Άδμητου καί του Εϋμηλου, καθώς καί τά νέα ερήματα, υποδεικνύουν, ότι ή συστηματική ανασκαφική έρευνα των Φερών θά έχει σημαντικά αποτελέσματα. Ήδη οί προηγούμενοι έρευνήτες έχουν επισημάνει τους χώρους, που παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον. Είναι ή Μαγούλα Καστράκι²⁶ δίπλα στην Ύπέρεια Κρήνη, ή Μαγούλα Μπακάλη καί το πλάτωμα²⁷, που απλώνεται στα βόρεια καί ανατολικά της. Σύμφωνα άλλωστε με τον « κανόνα », κατά τον όποιο « ..πολύ σημαντικά Μεσοελλαδικά

23. E. Kirsten, δ.π. στ. 1003, παράγρ. 11. Μ. Θεοχάρη, 'Αρχαίον Θεσσαλικών Μελετών, Β', 1973, σ. 235, σημ. 1.

R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad, Oxford 1970, σ. 135.

24. E. Kirsten, δ.π., στ. 1001, 11. Ν. Βερδελής, 'Ο Πρωτογεωμετρικός ρυθμός τής Θεσσαλίας, 'Αθήναι 1958, σ. 47.

25. Μ. Θεοχάρη, Εϋρετήριο Νεολιθικών Οικισμών καί Θέσεων του Έλλαδικού χώρου. Νεολιθική Έλλάς (έκδοση Έθνικής Τραπέζης τής Ελλάδος), 'Αθήναι 1973, σ. 349, αριθ. 47 καί 49. K. Grundmann, AM 62 (1937), σ. 56 κέ. πίν. 37.

26. E. Kirsten, δ.π. στ. 989, σχ. 1, αριθ. 3.

27. E. Kirsten, δ.π. στ. 989, σχ. 1, αριθ. 2.

22. Μέχρι τώρα μάς δόθηκε ή ευκαιρία νά ερευνήσουμε μόνο τά κυκλικά σκάμματα ανοιγόμενων άποχευετικών βόθρων, διαμέτρου συνήθως 2 - 3 μ.

καὶ Μυκηναϊκὰ κατάλοιπα ἀνακαλύπτονται σὲ θέσεις ποὺ ἀπαθανάτισε ἡ ἐλληνικὴ μυθικὴ παράδοση»²⁸, εἶναι εὐλογο νὰ ὑποθέσει κανεὶς, ὅτι στοὺς παραπάνω χώρους θὰ ἀποκαλυφθοῦν στοιχεῖα, ποὺ θὰ διαφωτίσουν ὄχι μόνο τὴν τοπικὴ, ἀλλὰ

28. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1970, σ. 127 (Γ. Μυλωνᾶς).

καὶ τὴν γενικότερη θεσσαλικὴ ἱστορία καὶ «προϊστορία»²⁹.

E. KAKABOΓIANNHΣ

29. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὁ.π. σ. 162 κέ. (Δ. Θεοχάρης).

Eva Hanschmann - Vl. Milošević : Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien, III, Teil I, Bonn 1976 σ. 229.

EXCAVATIONS AT PHERAI, THESSALY, IN 1977

Excavations on the hill of Agios Athanassios in Velestino, which is next to the so-called Acropolis of Pherai, have shown that on this hill the course of the wall of Pherai differs in some significant details from the hypothetical reconstructions of F. Stählin, Y. Béquignon and E. Kirsten, which were based only on the few surface remains of the fortification.

In the stretch of wall on the southern flank of the hill a gateway was found, three meters wide and protected by a large tower. It was ascertained that a further five towers, placed at roughly 30 m. intervals, reinforced the wall between the gateway and the church of the

Panagia, that is along the west and north slopes of the hill. These new discoveries, considered in connexion with the exceptional strategic position of the Agios Athanassios hill, lead us to conclude that this height, too, was included within the acropolis of classical Pherai.

Stratigraphical investigations between the acropolis of Pherai and the spring of Hypereia, an area which today is covered by the buildings of Velestino, have revealed levels dating from the Early Bronze Age through to the Late Hellenistic period. The deposits usually exceed three meters in depth; of particular note are the Middle Helladic and Mycenaean finds.

EVANGHELOS KAKAVOYIANNIS

RESTORATION WORK AND NEW ARCHITECTURAL OBSERVATIONS AT MYRTOS, FOURNOU KORIFI, IN 1976

Fig. 1. Myrtos, Fournou Korifi; south-east area during restoration; view looking west to Myrtos village.

The Early Minoan II hilltop settlement of Fournou Korifi, near Myrtos, was excavated in 1967 and 1968¹ and at the conclusion of the excavations in August 1968 the well preserved walls on the southern part of the site were consolidated with cement. With the passage of eight years restoration work had be-

come necessary. At the request of the Ephor of Antiquities for Eastern Crete, Dr. C. Davaras, to the British School of Archaeology this work was carried out from 25 July to 3 August 1976,² the operations being financed by the School. Mrs Elizabeth Warren assisted the writer and four workmen were employed

1. P. Warren, *Myrtos. An Early Bronze Age Settlement in Crete* (British School at Athens Supplementary Volume 7) (1972). Henceforward *Myrtos*.

2. On my representation, the British School responded to Dr. Costis Davaras' appeal for help with the task of restoring the remains of this important early village. The total expenses,

(not all on the same day), together with Mr. Nikephoros Zachariades, a builder from Skalani near Knossos, who was responsible for the cementing.³ A donkey was necessary for the considerable task of transporting materials up to the site.

The following brief account is intended to make clear the problems involved in the preservation of simply built, stone sites and to record what work was done,

accounting to 23.650 drs (£ 364) were borne by the British School, and the work was carried out under my personal supervision.

3. He was engaged through the good offices of the School's Curator at Knossos Mr. Roger Howell, to whom and to Mr. Hugh Sackett warm thanks are expressed for their generous help.

so that in future there need not be doubt about what is 3rd millennium B.C. Early Minoan II and what post-Minoan 1976.

In general the walls and the site as a whole were in good condition after eight years and the southern parts cemented in 1968 were almost entirely as we had left them. But the problems are not small when a site has to remain exposed. This was so because to backfill a site on the summit of a hill would have been not simply very expensive but totally impracticable. Furthermore any roof, apart from disfiguring the marvellous landscape, would have not long withstood Cretan winds in that situation. The main effects of exposure have been

Fig. 2. North Building 1, from north

Fig. 3. Area 3 (left) and Room 12 (right) with low bench in front; from north.

Fig. 4. Staircase from Entrance 15 into Passage 14, after restoration; from west.

twofold. The combination of very hot sun and heavy winter rains tends to split soft limestones and friable sandstones, of which the walls were largely built. The rains also wash out the earth packing from the walls, especially in the lower parts, and so cause stones to work loose and fall out. Moreover the walls had been damaged when the site was destroyed by fire around 2200 B.C. and so were already in poor condition when excavated.

Cementing was therefore necessary and was carried out all over the site, wherever it appeared necessary (fig. 1). Special work included rebuilding

doorways and ends of walls which had collapsed in a few places. Special treatment of particular walls is also noted below. The mixture used for the work, under the friendly advice of Mr. Markos Perinikoles, the phylax of Gournia, consisted of powdered tile (korasani),⁴ cement and sand, not seashore sand, proportions about 1:2:6, with whatever water was necessary. This we fetched from a tap near the shore far below and two large olive-oil cans (tenekedhes) were

4. This was provided by Dr. Davaras and Mr. Perinikoles from the supplies available at Gournia. The sand came from the quarry just east of Pakhyammos.

Fig. 5. Rooms 16, 17 and 18, and Arc-shaped Building 97 (above 16 and 17) after restoration; from north-east.

Fig. 6. Room 19, with retaining wall (left, in room) under Arc-shaped Building 97; from north-west.

Fig. 7. Outer wall of settlement at Area 26; cement skin on upper plaster; from south-west.

filled dozens of times for transport by donkey.

All walls which needed consolidation were cemented and restored (fig. 2),

with additional work as follows (room references to *Myrtos* throughout).

Room 10 : cracked water stoup (*Myrtos* pl. 9 B) repaired.

Fig. 8. Passage 64 during restoration; from north, looking to South Entrance.

Room 12 : wall ends facing into north-south passage rebuilt and little low bench defined on north face of north wall, facing open area 2 (*Myrtos* p. 29 line 11 read : which forms the west side). See fig. 3.

Passage 14 and Entrance 15: the yellow sandstone staircase at the bottom of Passage 14 (*Myrtos* pl. 10 B) was friable and had decayed. The steps were repaired, given stone edges and covered with a thin layer of cement as the only means of preserving them, and the south wall alongside the staircase was rebuilt (fig. 4); the east wall of 15 was re-faced with a supporting wall and the south wall rebuilt ; the sandstone floor of 15 was lightly cemented over.

In restoring this area it was noticed that the successive winter rains had defined the wall lines of Passage 14 more clearly. The lack of alignment of the main passage and staircase apparent on the plan in *Myrtos* was not so in reality. The north wall continues in a good line from up on the east down to the bottom of the staircase; the south wall has a good corner at the centre of the top step of the staircase, then turns south to allow the width of the stair to be about twice that of the passage above.

Room 16 : retaining wall built under the end of Building 97 (fig. 5, wall above " 16 ").

Rooms 17 and 18 : faces of doorway between the rooms rebuilt (fig. 5,

Fig. 9. Rooms 89 (left), 88 (centre) and 80 (right), with 81 and 82 above, after restoration; from south.

above "17"); retaining stones inserted on north wall of Room 17, under Building 97. The stones on the east side of Room 18 clearly look like remains of the east wall.

Room 19: retaining wall built on east side under Building 97 (fig. 6). The plaster preserved on the west wall was faced with a cement skin (fig. 6, sloping wall on right).

Room 20; holes in north wall at east end filled and cemented; west end of south wall with bench (in centre of room) (*Myrtos* fig. 18 area of P 625) rebuilt; northern wall of doorway on west side rebuilt.

Area 26: the well preserved lime

plaster on the top surface on the wall was covered with a cement skin (fig. 7). This is the outer wall of the settlement and traces of it were now observed to run on southwards, apparently turning up east (width ca. 0.65 m) just before the pistachio tree, then running on south again under the tree and turning down west on its south side, that is to the north of Room 84. Thus the remarks on *Myrtos* p. 38 in relation to trenches RR Extension and NN (*Myrtos* fig. 1) may be modified.

Rooms 27, 28 and 29: the west wall of Rooms 27 and 28, which is the east wall of Room 29, was found to have a joint running north-south down its

centre, suggesting that the east wall of Room 29 was in fact either a low bench or an earlier wall. Room 29 may therefore have been built in Period I, like the walls south and west of it, continuing in use through Period II, with the impressed clay sealing for its door. In Room 28 the ends of the short north-south walls were rebuilt.

Area 31 : a second rock-cut hole was observed, about the same size as and one metre west of that shown on the *Myrtos* plan and described in *Myrtos* p. 13. The two holes seem likely to have been for wooden posts, supporting a roof or awning over the central part of 31, which would then have been open to the west and its captivating views.

Room 32 : a hollowed stone at the north end may have been a pivot for a door post.

Rooms 34, 36 and 37 : the party walls between 34 and 36 and between 36 and

37 were observed to have more clearly defined lines and faces than at the time of excavation, though still rather poorly preserved.

Kitchen 35 : wall stump on south side and south-west corner rebuilt.

Room 39 : all four faces of the north and south door openings rebuilt.

Passage 64 : the wall faces at the south end, inside the main south entrance, were repaired and the surviving red plaster (*Myrtos* pl. 19 B) was reset and cemented in position ; at the north end of the passage the collapsed north side of the doorway into 65 was rebuilt (fig. 8).

Room 70 : in the north-east corner (*Myrtos* p. 62) a neat stone platform was seen to lie at the base of the wall which projects into the room from the north. It was presumably a stand or working surface.

Room 76 : the well preserved east wall

Fig. 10. Room 88, west wall, with mudbrick strips; from west

had a number of stones washed out of its face in the middle ; the hole was refilled and cemented.

Room 77 : a hole in the face of the north wall on the east side was refilled and the 1968 cementing of the north wall and its north-south buttress wall was reinforced.

Rooms 79 and 80 ; the southern face of the doorway between the rooms was rebuilt.

Rooms 81 and 82 : the south end of the party wall had collapsed and was rebuilt (fig. 9, the wall between " 82 " and " 81 ").

Rooms 88 and 89 : the north-south party wall was one of the most interesting

constructions on the site (*Myrtos* p. 80 and pl. 27 B, wall across centre ; 27 C, north-south wall in centre). Its construction of stone foundations surmounted by mudbrick in continuous strips, separated by thin, white clay and pebble levels, and the mudbrick itself surmounted by flat stones was well preserved (fig. 10), but the mudbrick was partly washed out. For preservation the latter was given a cement skin and further flat stones were cemented on to the top surface.

Shrine Store 91 : the north wall was now observed to continue a little further westwards and three stones on the west side of the room looked in 1976 much

Fig. 11. South-west area, including remains (arrowed) of west wall of Shrine Store 91 ; from south (aerial view).

Fig. 12. South-west area during restoration; from north.

like a remnant of the west wall (fig. 11, taken from *Myrtos* pl. 3). The room would therefore have measured about 3.40 m. east-west, as would Shrine 92 if the wall continued on southwards from 91.

In addition to the newly observed architectural features noted above the exposure of the site for eight years had often made wall lines more definite and the position, use and adaptation of natural rock ledges for floors was much more clearly revealed.

The site was left in good order (fig. 12), firmer all round than when it was excavated. But the elements, sun, wind and rain, will certainly not allow it to remain undisturbed for ever. The presence of a guardian, serving Myrtos, Pyrgos also, who could keep down weeds and carry out small repairs, would ensure a sound state of preservation of these antiquities for many years.

University of Birmingham

PETER WARREN

ΤΟ ΝΕΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΤΗΣ ΠΕΛΛΑΣ

Εικ. 1. Τò Μουσείο τῆς Πέλλας.

Τὰ πολλὰ καὶ σημαντικὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Πέλλας, ἀπὸ τὰ πρῶτα ἀκόμη χρόνια, ἐπέβαλαν τὴν ἀνάγκη τῆς δημιουργίας ἐνὸς Μουσείου γιὰ τὴν ἐκθεσὶ τους. Γι' αὐτὸ στεγάσθηκαν προσωρινὰ σὲ μιὰ μικρὴ αἴθουσα¹, ἡ ὁποία ὅμως πολὺ γρήγορα ἀποδείχθηκε ἀνεπαρκῆς.

Ἡ ἀνέγερση ἐνὸς μεγάλου σύγχρονου Μουσείου, πού θὰ ἀναδείξει τὰ εὐρήματα τῶν πολύχρονων ἀνασκαφῶν τῆς Πέλλας, ἀπὸ χρόνια ἀπασχολεῖ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Πρόσφατα παραχωρήθηκε κατάλληλο οἰκόπεδο ἀπὸ τὴν Κοινότητα

τῆς Π. Πέλλας καὶ ἤδη ἡ ἀνέγερση τοῦ Μουσείου μπῆκε στὸ πρόγραμμα τοῦ 1978. Μέχρις οὗτος ὅμως τὸ νέο Μουσεῖο γίνεαι πραγματικότητα, τὰ εὐρήματα ἔπρεπε νὰ στεγασθοῦν κατάλληλα. Γι' αὐτὸ πάλι καταλήξαμε σὲ προσωρινὰς λύσεις. Ἡ νέα ἐκθεση στεγάσθηκε σὲ κτίριο πού ἀρχικὰ εἶχε ἀνεγερθεῖ, γιὰ νὰ λειτουργήσῃ σάν τουριστικὸ περίπτερο. Ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων ὅμως ἐπέβαλε τὴν μετατροπὴ του σὲ Μουσεῖο². Τὰ σχέδια τοῦ κτιρίου εἶχαν ἐκπονηθεῖ ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Μπόγδανο. Τὸ κτίριο εἶναι μικρῶν

1. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 8β καὶ Δ. Διαμαντούρου, Πέλλα, πίν. 5.

2. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 206, εἰκ. 245.

διαστάσεων και έχει μορφή κανονικοῦ τετραγώνου με πλευρά 20 μ.. Στην ἀρχική του μορφή ἔφερε στο κέντρο ἀνοιχτή αὐλή, ἢ ὁποία ὅμως ἀποδείχθηκε τελείως ἀκατάλληλη γιὰ τίς βαριές κλιματολογικές συνθήκες τῆς περιοχῆς. Τὸ ἴδιο συνέβη με τὴν διπλὴ ὀροφή, ποὺ εἶχε κενὸ ἐνδιάμεσα, με ἀποτέλεσμα νὰ περνάει ὁ ἀνεμος καὶ ἡ σκόνη.

Γιὰ νὰ λειτουργήσει τὸ κτίριο σὰν Μουσεῖο χρειάστηκε νὰ γίνουν ἀρκετὲς μετατροπές. Καλύφθηκε με ὑπερυψωμένο ὑαλόφρακτο κάλυμμα ἡ ἐσωτερικὴ αὐλή, φράχθηκε τὸ μεταξὺ ὀροφῆς καὶ ψευδοροφῆς κενό, καταργήθηκαν χώροι, ὅπως μαγειρεῖο καὶ ξενώνας, γιὰ νὰ μεγαλώσει ὁ ὠφέλιμος χώρος, καὶ τοποθετήθηκε νέο δάπεδο (εἰκ. 1).

Παρὰ τίς μετατροπές ὅμως τὸ κτίριο ἀποδείχθηκε πολὺ λίγο κατάλληλο γιὰ

Μουσεῖο. Τὸ μικρὸ ὕψος τῆς ὀροφῆς, ποὺ μόλις φθάνει τὰ 3 μέτρα, ὁ σκληρὸς φωτισμὸς ποὺ ἔρχεται ἐξ ὀλοκλήρου ἀπὸ τὴν μεσημβρία, τὰ κρυστάλλινα χωρίσματα τῶν αἰθουσῶν καὶ ἡ ἔλλειψη κάθετων ἐπιφανειῶν γιὰ τοποθέτηση ἐκθεμάτων, δημιουργοῦσαν πολλὰ προβλήματα στὴν ἐπανεκθεση.

Γιὰ τὴν στοιχειώδη ἀντιμετώπισή τους, χρωματίστηκαν τὰ κρυστάλλινα ἐσωτερικὰ χωρίσματα, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ παράθυρα τῆς μεσημβρίας καὶ ἔτσι παράλληλα με τὴν βελτίωση τοῦ φωτισμοῦ δημιουργήθηκαν ἐπιφάνειες γιὰ τὴν τοποθέτηση προθηκῶν καὶ ἀντικειμένων. Γιὰ τὴν διάταξη τῶν ἀντικειμένων μέσα στὶς αἴθουσες δὲν τηρήθηκε χρονολογικὴ σειρά, ἢ ὁποία ἐξάλλου δὲν εἶχε νόημα, ἐφόσον τὰ ἀντικείμενα, στὸ σύνολό τους σχεδόν, ἀνήκουν σὲ μιὰ ἐποχή. Ἐγινε πιὸ πολὺ

Εἰκ. 2. Ἡ κεντρικὴ αἴθουσα τοῦ Μουσείου τῆς Πέλλας.

Εἰκ. 3. Κεραμίδες. Μουσείο Πέλλας.

διαχωρισμός, ὄχι πολὺ αὐστηρὸς, κατὰ εἶδη καὶ ὕλη, ὅπως ἐπέβαλε ἡ μορφή τοῦ κτιρίου.

Τὸ Μουσεῖο περιλαμβάνει τρεῖς αἴθουσες. Στὴν κεντρικὴ αἴθουσα, ποὺ δέχεται τὸ φῶς ἀπὸ τὴν ὀροφή, τοποθετήθηκαν κυρίως γλυπτὰ. Τὸ γνωστὸ κυνηγετικὸ σκυλι³ (εἰκ. 2), ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἐπιτύμβιο μνημεῖο, τὸ γεμάτο ἔκφραση κεφάλι

τοῦ Ἀλεξάνδρου⁴, μικρὸ προσεγμένης δουλειᾶς ἀκέφαλο ἀγαλμάτιο ἱππέα⁵, ἄγαλμα καθιστῆς γυναικείας μορφῆς, ἔλλιπὲς στὸ πάνω μέρος τοῦ κορμοῦ, κιθαρωδὸς Ἀπόλλων ὑστεροελληνιστικῶν χρόνων, λίθινο τραπέζι με̐ ἔνθετες διακοσμῆσεις⁶, εἶναι τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα ἐκθέματα τῆς αἴθουσας.

Τὸ σκυλὶ καὶ τὸ γυναικεῖο ἄγαλμα, ποὺ

3. Μ. Ἀνδρόνικος, Τὰ Ἑλληνικὰ Μουσεία, σ. 263.

4. Ὁ.π. σ. 257, εἰκ. 1.

5. Δ. Διαμαντούρου, ὁ.π. πίν. 17γ.

6. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 65β.

προέρχεται προφανώς από αετωματική μικρή συλλογή που είχε δημιουργηθεί σύνθεση αγνώστου κτιρίου, ανήκαν στην πριν από τις ανασκαφές από τους δασκά-

Είκ. 4. Βιτρίνα από το Μουσείο της Πέλλας.

Εικ. 5. Βιτρίνα από τὸ Μουσείο τῆς Πέλλας (ἄγγεῖα καὶ λυχνάρια).

λους τοῦ χωριοῦ. Ἡ συλλογὴ αὐτὴ εἶχε παραχωρηθεῖ στὴν Ὑπηρεσία καὶ εἶχε ἀποτελέσει τὸν πρῶτο πυρήνα τοῦ μικροῦ

Μουσείου τῆς Πέλλας. Τὸ κεφάλι τοῦ Ἀλεξάνδρου, τυχαῖο εὑρημα, προέρχεται ἀπὸ τὰ Γιαννιτσά, ὁ Ἀπόλλων ἀπὸ τὴν

Εικ. 6. Προθήκη με εύρηματα των νέων ανασκαφών. Μουσείο Πέλλας.

ἀρχαία Κύρρο, τὸ σημερινὸ χωριὸ Ἀραβησσό, τὸ τραπέζι καὶ ὁ ἵππας ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὴν ἴδια αἶθουσα ἐκτίθεται μικρὴ συλλογὴ ἀπὸ ἀνθεματοῦς καλυπτῆρες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας, μαρμάρινος, θὰ πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ σημαντικὸ κτίριο μὲ μαρμάρινη κεράμωση. Τοποθετήθηκε στὴν ἴδια αἶθουσα προθήκη μὲ χάλκινα ἀντικείμενα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ πιὸ ἀξιόλογο εἶναι χάλκινο ἐξάρτημα κλίνης (fulcrum)⁷.

Σὲ ἐλεύθερη βάση, στὰ δεξιὰ τῆς προθήκης, τοποθετήθηκε χονδρὴ σιδερένια ἀλυσίδα μήκους 13 μ.⁸, εὔρημα τῶν ἀνασκαφῶν, πού χρησίμευε προφανῶς στὸ δέσιμο τῶν πλοίων στὴν παραλιακὴ Πέλλα. Στὰ ἀριστερὰ τῆς προθήκης ἐκτίθεται χάλκινο μαγκάλι, εὔρημα τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1914⁹.

Σὲ ἐμφανῆς σημεῖο τῆς αἶθουσας αὐτῆς κρεμάστηκαν δύο ἀπὸ τῆς ἐξαιρετικὰ σημαντικῆς κεραμίδες μὲ τὴν ἐπιγραφὴ: ΠΕΛΛΗΣ (εἰκ. 3).

Στὴν ἐπόμενη στενόμεκρη αἶθουσα, πού καταλαμβάνει ὁλόκληρη τὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου, τοποθετήθηκαν προθήκες μὲ ἀγγεῖα, εἰδῶλια, ἀριθμὸς ἐπιγραφῶν καὶ στὸ βόρειο στενὸ τοῖχο τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ τὴν παράσταση τοῦ κυνηγιοῦ τοῦ λιονταριοῦ, ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ παλιὰ καὶ πιὸ γνωστὰ εὐρήματα τῆς Πέλλας.

Στὸ μακρὸ τοῖχο τῆς αἶθουσας στήθηκαν τρεῖς προθήκες, ἀπὸ τῆς ὁποῖες ἡ πρώτη περιλαμβάνει ἐπιλογὴ ἀπὸ τὴν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα συλλογὴ πηλίνων εἰ-

δωλίων (εἰκ. 4) πού βρέθηκαν στὶς ἀνασκαφές. Δύο εἰδῶλια Ἀθηνᾶς πού φορᾷ κράνος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐκφύονται κέρατα βοδιοῦ¹⁰, ἴσως σχετίζονται μὲ τὸ πρῶτο ὄνομα τῆς πόλης « Βούνομος ». Κεφάλια ἀπὸ παρόμοια εἰδῶλια βρέθηκαν πρόσφατα στὶς ἀνασκαφές, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἦταν διαδεδομένη ἡ λατρεία τῆς κερασφόρου Ἀθηνᾶς στὴν Πέλλα. Ἔχει ἄραγε σχέση ἡ παράσταση αὐτῆς τῆς Ἀθηνᾶς μὲ τὴ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς ὡς Ἀλκιδήμου, πού ἀναφέρει ὁ Λίβιος (XLII, 51);

Πολλὰ κεφάλια ἀπὸ γυναικεῖα εἰδῶλια μὲ ποικιλία κομμώσεων καὶ καλυμμάτων κεφαλιοῦ εἶναι ἐκτεθειμένα σὲ μικρὴ προθήκη - τραπέζι, πλάι στὴν προηγούμενη προθήκη. Ἡ ἐπόμενη περιλαμβάνει ἀγγεῖα, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα ἡ ἐρυθρόμορφη πελίκη μὲ παράσταση Ἀμαζονομαχίας¹¹, πού ἀνῆκε στὴν προανασκαφικὴ συλλογὴ τοῦ σχολείου, καθὼς καὶ ἐπιλογὴ ἀπὸ λυχνάρια, κανθάρους, κ.ἄ. (εἰκ. 5).

Στὴν τρίτη προθήκη, τοποθετήθηκαν ἀντιπροσωπευτικὰ δείγματα ἀγγείων πού προέρχονται ἀπὸ τῆς ἀνασκαφῆς. Σὲ ἐλεύθερες βάσεις μεταξὺ τῶν προθηκῶν, στήθηκαν ὁ χάλκινος Ποσειδῶνας¹², ἀνασκαφικὸ εὔρημα, ἀντίγραφο ἔργου τοῦ Λυσίππου, λίθινη φιάλη μὲ ἀνάγλυφη φυτικὴ διακόσμηση στὴν μέσα καὶ ἔξω ἐπιφάνεια¹³, ἀνασκαφικὸ εὔρημα, καὶ ὁ μικρὸς μαρμάρινος Ἀλέξανδρος Πάνας¹⁴, καὶ αὐτὸ ἀνασκαφικὸ εὔρημα.

Στὸ νότιο στενὸ τοῖχο τῆς αἶθουσας αὐτῆς, κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρα, τοποθετήθηκαν χαμηλοῦ ὕψους ἐπιγραφές, ἐνῶ οἱ ὑ-

10. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, πίν. 393.

11. Δ. Διαμαντοῦρου, ὁ.π. πίν. 17α.

12. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, σ. 80, πίν. 65α. Ἀνδρόνικος, ὁ.π. σ. 264, εἰκ. 8.

13. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 81.

14. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, πίν. 242α - β.

7. ΑΔ 17 (1961 - 62): Χρονικά, πίν. 237α - β.

8. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, πίν. 396α.

9. ΠΑΕ 1914, σ. 147 - 148, ΠΑΕ 1915, σ. 237 - 244.

Εἰκ. 7. Μαρμαρίνο ἐπίκρανο παραστάδας. Μουσείο Πέλλας.

ψηλότερες στήθηκαν στους πλαϊνούς τοίχους. Οἱ ἐπιγραφές ἀνήκουν κυρίως σὲ ἐπιτύμβιες στήλες, ἀπλές στὴν μορφή, ποὺ φέρουν μόνο τὸ ὄνομα καὶ τὸ πατρώνυμο τοῦ νεκροῦ¹⁵. Λίγες εἶναι οἱ ἐπιγραφές μὲ ἰδιαίτερη σημασία, ὅπως κομμάτι ἀπὸ ἐπίγραμμα, μικρὸς βωμὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἡρακλῆ Φύλακο ἐνδεικτικὸς γιὰ τὴν λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ στὴν Πέλλα.

Ἐπιγραφή σὲ μικρὸ βάθρο ἀγαλματίου ἀναφέρει ἐπίσης λατρεία Ἡρακλῆ. Παρόμοιο βάθρο εἶναι ἀφιερωμένο στοὺς «μεγάλους θεούς».

Πρόσφατα τοποθετήθηκαν ἀκόμη δύο προθήκες, στὶς ὁποῖες ἐκτίθενται εὐρήματα τῶν τελευταίων ἀνασκαφῶν, τετρακόττες καὶ ἀγγεῖα ἀπὸ λαξευτὸ τάφο τοῦ τέλους τοῦ 3ου αἰῶνα π.Χ. στὴν μιὰ (εἰκ. 6), εὐρήματα τοῦ κλασικοῦ νεκροταφείου στὴν ἄλλη. Σύντομα θὰ τοποθετηθεῖ μιὰ ἀκόμη προθήκη, ἡ ὁποία θὰ περιλάβει τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ γίνεται αὖ-

15. Φ. Πέτσας, *Balkan Studies* 4 (1963), σ. 155 - 170.

τὸν τὸν καιρὸ στὴν τάφρο, ποὺ διασχίζει τὴν ἀρχαία πόλη, ἀπὸ ὅπου θὰ περάσει ὁ ἀγωγὸς ὑδρεύσεως ἀπὸ Ἀραβησσὸ στὴν Θεσσαλονίκη.

Στὴν τρίτη αἶθουσα, ποὺ καταλαμβάνει τὴν μεσημβρινή πλευρά τοῦ κτιρίου, τοποθετήθηκαν κυρίως ἀρχιτεκτονικὰ καί, στὴ μόνη μεγάλη ἐπιφάνεια, τὸ γνωστὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Διονύσου μετὰ τὸν πάνθηρα.

Ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων τῶν κτιρίων ποὺ ἀποκαλύφθηκαν μετὰ τὴν ἀνασκαφὴς ἐπελέγησαν κυρίως κιονόκρανα καὶ ἐπικράνα παραστάδων: δύο κιονόκρανα καλῆς τέχνης καὶ διατήρησης, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ σπίτι μετὰ τὸ ἀναστηλωμένο ἰωνικὸ περιστύλιο¹⁶, ἐνδιαφέ-

ρον ἰωνικὸ κιονόκρανο μετὰ καμπύλο προσκέφαλο¹⁷, πεσσοκίονες ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη¹⁸, καὶ ἓνα ἀκόμη ἐξαιρετικῆς ἐργασίας μαρμάρينو ἐπικράνο κλασικῶν χρόνων (εἰκ. 7), τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ ἀνασκαφὴ ἐλληνιστικοῦ σπιτιοῦ ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ χωριό. Τὸ ἐπικράνο αὐτὸ εἶχε χρησιμοποιηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση σὰν σκαλοπάτι.

Στὸ προστώο τῆς πρόσοψης τοποθετήθηκαν ἐπίσης ἐπιτύμβιες στήλεις μετὰ ἐπιγραφές, καθὼς καὶ τὸ ἀκρωτηριασμένο μαρμάρينو ἄγαλμα ἔφιππου ἀνδρα ποὺ ὡς τώρα βρισκόταν στὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

16. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 48.

17. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 66α.

18. ΑΔ 16 (1960): Μελέται, πίν. 59β.

THE NEW MUSEUM AT PELLA

The many important finds from the excavations at Pella necessitated the construction of a museum in which to exhibit them. The finds were temporarily housed in a small gallery which rapidly proved to be unsatisfactory. The community of Old Pella recently granted a suitable lot for building and the construction of a new museum is planned for 1978. In the meantime until the museum is ready, it was deemed advisable to house the museum exhibits in a small building designed as a tourist centre.

This building was done over in order to increase the amount of exhibition space and the interior glass dividing walls were painted. The finds from both the old excavations and the recent ex-

cavations at Pella, as well as the stray finds, are exhibited not in chronological order but according to category. The hunting dog, the head of Alexander, the headless rider statuette, the statue of a seated woman, Apollo Kitharodos and others are shown in the first gallery. Pottery, figurines, inscriptions and the mosaic floor with the lion hunt are displayed in the second gallery. Architectural blocks and the mosaic of Dionysos riding a panther take up the third room.

Inscribed tombstones and the fragmentary marble rider, until recently in the Museum of Thessaloniki, have been arranged on the front porch.

M. SIGANIDOU

ΕΝΑ ΕΙΔΙΚΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΚΕΡΑΜΕΙΚΗΣ ΣΤΟ ΝΕΟΛΙΘΙΚΟ ΔΙΜΗΝΙ.

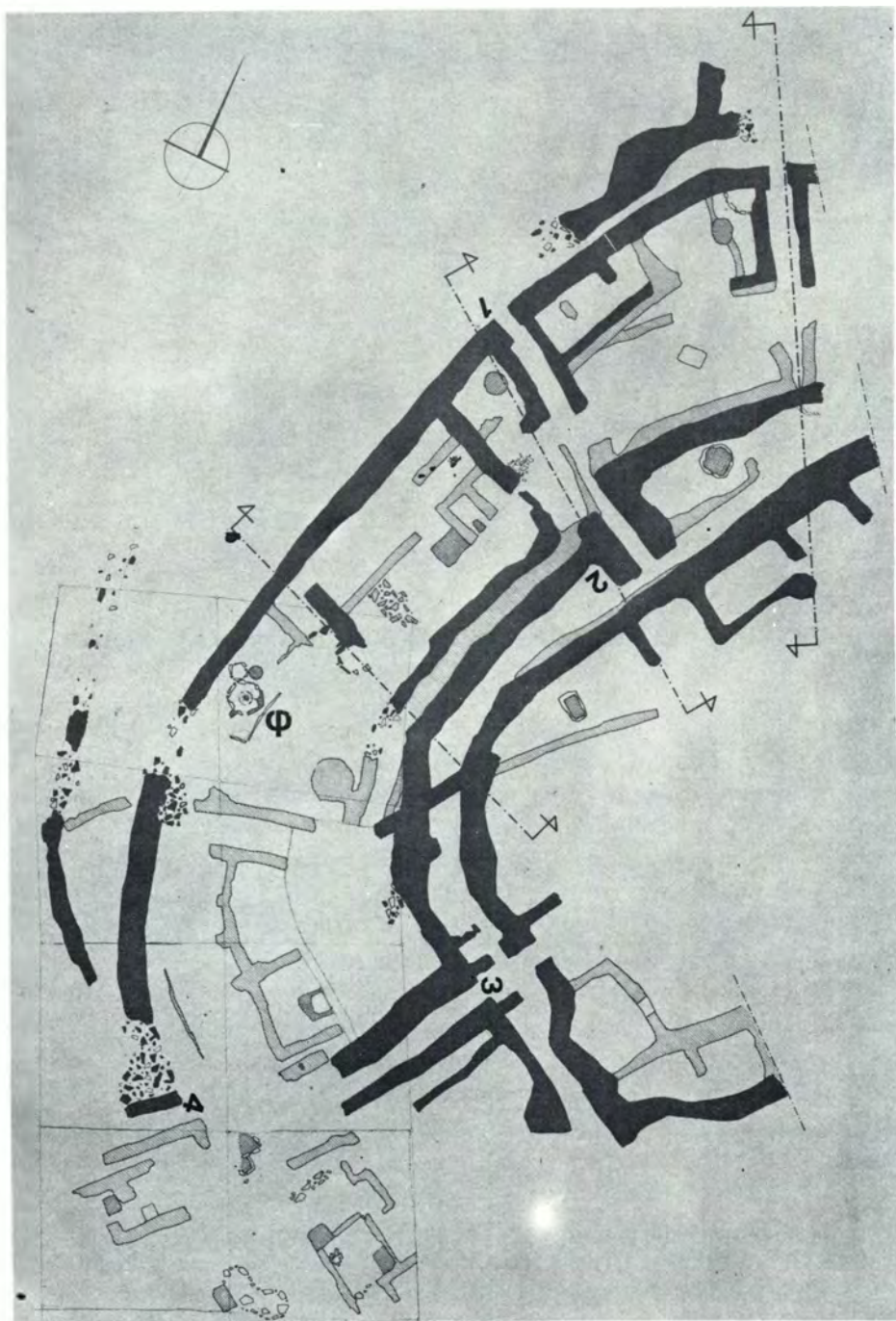
1. Κατά την ανασκαφική περίοδο 1976 στο νεολιθικό Διμήνι¹ αποκαλύψαμε, ανάμεσα στον τρίτο και τον τέταρτο περίβολο, στη θέση της οικότεχνικης δραστηριότητας που αναπτύσσεται στη ΒΔ. πλευρά του οικισμού², μιὰ κυκλική κατασκευή, φτιαγμένη από πηλό, χοντρά κεραμίδια και πλακαρές, σχιστολιθικές πέτρες. Ἡ κατασκευή αὐτή (ἀπὸ δῶ καὶ πέρα θὰ τὴν ἀναφέρουμε ὡς Εε. Κ. : Εἰδικευμένο Ἔργαστήριο Κεραμεικῆς, γιὰ συντομία), στὴν κατάσταση πὺν ἤρθε στὸ φῶς (εἰ κ. 2), δίνει τὴν ἐντύπωση πὺς στὰ τρία τέταρτα τῆς περιφέρειᾶς τῆς ἦταν χτισμένη με πη-

λὸ καὶ ἄλλα ὕλικά, ὅπως εἶπαμε καὶ πῶς πάνω, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο μέρος τῆς, τὸ δυτικό, εἶχε ἓνα ἄνοιγμα, πὺν τὸ ὀρίζουμε στὴν εἰ κ. 2 με τὰ πεζὰ στοιχεῖα α, β, γ, ὅπου φαίνονται καθαρά τρεῖς μακρόστενες πλακαρές πέτρες. Μὲ τὴν προσεκτικὴ ὁμῶς ἐξέταση τῶν λειψάνων τοῦ Εε. Κ. καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ χαρακτήρα τῆς λειτουργίας του (πὺν ἔγινε με βάση τὰ εὐρήματα πὺν ἤρθαν στὸ φῶς μέσα στὸν ὠφέλιμο χῶρο του, ἀλλὰ καὶ στὴν περιοχή γύρω ἀπὸ αὐτόν) συμπεράναμε πὺς οἱ τρεῖς αὐτὲς πλακαρές πέτρες δὲν ἦταν κατῶφλι κάποιου ἀνοίγματος,

1. Σχετικὴ ἔκθεση γιὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1976 θὰ δημοσιευθεῖ στὸ ΑΔ 1976.

2. Σὲ μελέτη σχετικὴ με τὴν ὀργάνωση τοῦ χώρου στὸ Διμήνι, διατυπῶνω τὴν ἄποψη ὅτι ὅλος ὁ οἰκισμὸς εἶναι ρυθμισμένος ἔτσι ὥστε νὰ ἀναπτύσσεται, με κέντρο τὴν Κεντρικὴ Αὐλή, σὲ θέσεις καθορισμένες, πὺν οἱ διαστάσεις τους ὀρίζον-

ταν ἀπὸ τοὺς λιθόχτιστους περιβόλους. Μέσα σ' αὐτὲς τὶς θέσεις μπορούσαν καὶ ἔπρεπε ν' ἀναπτύσσουν τὶς οἰκοτεχνικὲς τους δραστηριότητες οἱ μικροπληθυσμιακὲς ὁμάδες τῆς κοινότητος με βάση ἓνα συγκεκριμένο ἐργασιακὸ πρόγραμμα. Τὶς θέσεις αὐτὲς τὶς ὀνομάζω Θέσεις Οἰκοτεχνικῆς Δραστηριότητος (Θ.Ο.Δ.) βλ. εἰ κ. 1.

Είκ. 1. Ἡ θέση τῆς οἰκοτεχνικῆς δραστηριότητος πού ἀναπτύσσεται στή ΒΔ. πλευρά τοῦ οἰκισμοῦ: 1, 2, 3, 4. Στό σημεῖο Φ βρέθηκε ὁ κεραμεικός φούρνος.

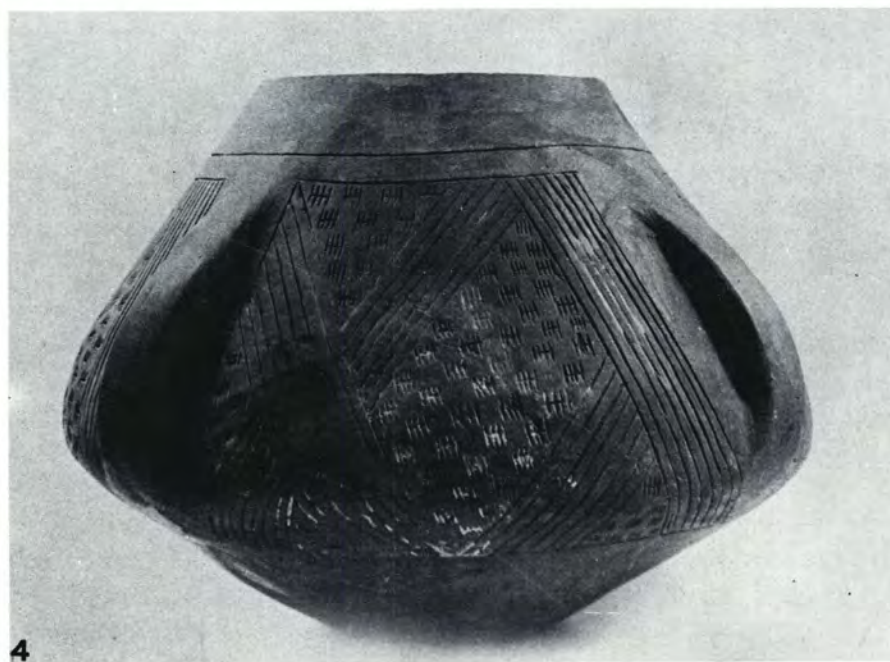
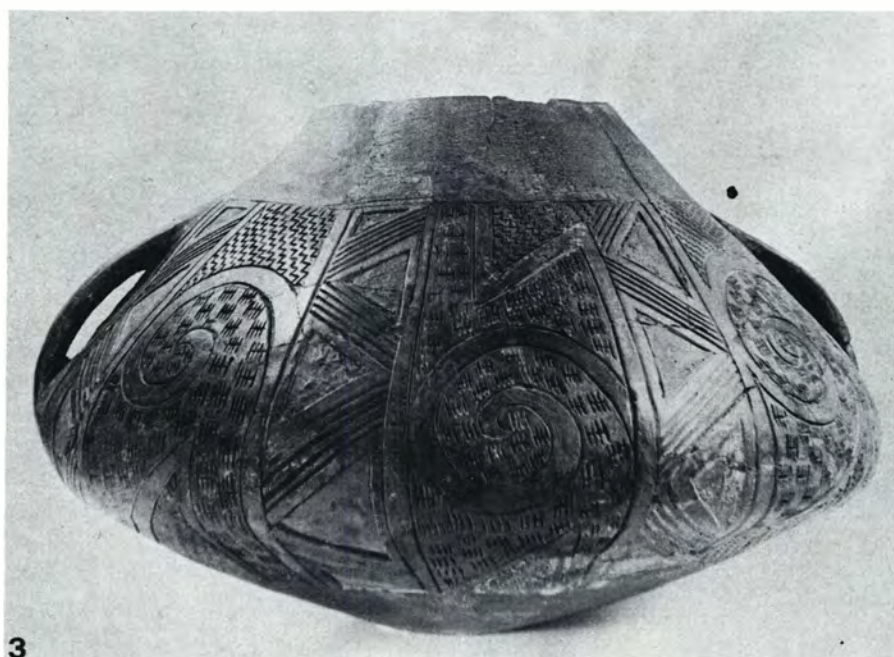
Είκ. 2. Φωτογραφία (α) και σχέδιο (β) του φούρνου.

χρήσιμου για την ειδική λειτουργία του κτίσματος, αλλά θεμέλιο, για να χτιστεί πάνω του το μικρό ντουβαράκι που σε πλήρη ανάπτυξη, κυκλική, καθόριζε το σχήμα και τόν ωφέλιμο χώρο μαζί του Εε. Κ.

Με το καθάρισμα του χώρου παρατηρήσαμε ότι, όχι μονάχα μέσα, στην περιτριγυρισμένη από το χαμηλό ντουβαράκι θέση, αλλά και γύρω στην περιοχή και σε μιά άχτινα 3 - 4 μέτρων, το χαρακτηριστικό γνώρισμα των επιχώσεων ήταν οι χοντροί καμένοι πηλοί, τὰ μαύρα και γεμάτα στά-

χτη χώματα. Έτσι, πολύ γρήγορα καταλήξαμε στο λογικό συμπέρασμα ότι ή κυκλική κατασκευή, ή φτιαγμένη με πηλό, χοντρά κεραμίδια και πλακαρές πέτρες, ήταν ένας κεραμεικός φούρνος³ και πώς ό,τι αποκαλύφθηκε, ήταν το κάτω μέρος της θολωτής του μορφής. Πιστέψαμε δηλαδή στην αρχή πώς το ντουβαράκι, που έκλεινε τὰ τρία τέταρτα του στρογγυλού φούρνου, αποτελούσε το λείψανο της θό-

3. Σχετικά με τὰ θέματα της κεραμεικής πρακτικής βλ. Α. Skepard, *Ceramics for the Archaeologists*, Wash. 1967.

Εικ. 3 - 4. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Εἰδικευμένο ἐργαστήριο κεραμεικῆς στὸ νεολιθικὸ Διμήνι.

λου καὶ πὼς τὰ ὑπόλοιπα ὕλικά εἶχαν σκορπιστεῖ στὴ γύρω περιοχὴ, ὅταν βίαια καταστράφηκε τὸ κτίσμα. Δυὸ ὅμως παρατηρήσεις μᾶς ἔκαναν νὰ ἀλλάξουμε γνώμη καὶ νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα πὼς ὁ κεραμεικὸς αὐτὸς φοῦρνός δὲν ἦταν θολωτὴ κατασκευή. Ἦταν ἓνα τεχνιτὰ δημιουργημένο « βύθισμα », πὺ προοριζόταν, γιὰ νὰ δέχεται τὰ κεραμεικὰ ἀντικείμενα, πὺ ἔπρεπε νὰ ψηθοῦν, καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὰ τὴ φωτιά.

Ἀπὸ τίς παρατηρήσεις μας αὐτὲς ἡ μιὰ ἔχει σχέση μὲ τίς πέτρες α, β, γ, τῆς ε ἰ κ. 2. Παρατηρήσαμε δηλαδὴ πὼς οἱ πέτρες αὐτὲς δὲν ἦταν ἐπίτηδες τοποθετημένες ἐκεῖ, γιὰ νὰ ἀποτελέσουν τὸ κατώφλι τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος - φοῦρνου καὶ νὰ διευκολύνουν τὴν εἰσαγωγὴ τῶν κεραμεικῶν μέσα στὸν ὠφέλιμο χῶρο του, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν κι αὐτὲς μαζί μὲ τὴ λάσπη καὶ τὰ χοντρά ὄστρακα, πὺ βρήκαμε ἐκεῖ, τὰ ὕλικά τῆς δομῆς του.

Ἡ δευτέρη παρατήρηση ἔχει σχέση μὲ τὸ τελείωμα τοῦ χαμηλοῦ, λασπόχτιστου ντουβαριοῦ. Διαπιστώσαμε δηλαδὴ, ὅστερα ἀπὸ τὸ προσεχτικὸ καθάρισμα τῶν λειψάνων του, πὼς αὐτὸ εἶχε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τὸ ὕψος πὺ ἔχει καὶ τώρα, τὴν ὥρα τῆς ἀποχωμάτωσής του. Ἦταν λοιπὸν τὸ Εε. Κ. τοῦ Διμηνιοῦ μιὰ κατασκευή ἀπλή, πὺ ἔκανε δυὸ δουλειές : ὀριζε τὸ χῶρο μέσα στὸν ὁποῖο μὲ σιγουριά θὰ μπορούσαν νὰ μποῦν καὶ νὰ ψηθοῦν τὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ ἄλλα κεραμεικὰ ἀντικείμενα, καὶ μὲ τὸ ἀναπτυγμένο στὴν περιφέρειά του χαμηλὸ ντουβαράκι ἐμπόδιζε τὴ φωτιά νὰ σκορπιστεῖ ἢ νὰ προκαλέσει ἀνωμαλίες στὸ ψήσιμο τῶν κεραμεικῶν, λόγῳ τῆς ἀκανόνιστης αὐτομέλειώς της, πὺ θὰ τὴν προκαλοῦσε, ἐνδεχόμενα, ὁ ἀέρας πὺ σὲ κείνη τὴ θέση ἰδιαίτερα εἶναι ἀρκετὰ δυνατός.

2. Ὅταν καθάρισαν τὸ Εε. Κ. βρήκα-

με ἄφθονα καμένα ὕλικά : κομμάτια πηλῶν, πὺ ἡ φωτιά τοὺς εἶχε κεραμοποιήσει, χῶματα μαῦρα, ἀπανθρακωμένους καρποὺς καὶ ὄστρακα ἀγγείων. Τὰ ἴδια αὐτὰ εὐρήματα παρατηρήσαμε σὲ ἀρκετὴν ἀπόσταση, γύρω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ κατασκευή. Αὐτὸ δείχνει πὼς οἱ δραστηριότητες, πὺ σχετίζονταν μὲ τὴ λειτουργία τοῦ φοῦρνου, κάλυπταν σημαντικὴ ἔκταση σὲ τόπο καὶ χρόνον. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ στάθηκε μιὰ ἀπὸ τίς βασικὲς αἰτίες, γιὰ νὰ ὑποστηρίξουμε πὼς ὁ κυκλικὸς φοῦρνος τοῦ Διμηνιοῦ ἦταν ἓνα Εἰδικευμένο ἐργαστήριον κεραμεικῆς πὺ δὲν προοριζόταν, γιὰ νὰ καλύψει τίς ἀνάγκες σὲ κεραμεικὰ μὲς μικρῆς ὁμάδας (οἰκογένειας) τοῦ οἰκισμοῦ, ἀλλὰ προμήθευε μὲ σκεύη, καὶ μάλιστα ἐξειδικευμένα ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ τους καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴ λειτουργία τους, ὁλόκληρη τὴ νεολιθικὴ κοινότητα. Τὰ σκεύη αὐτά, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω, ἀποτελοῦσαν χαρακτηριστικὲς δημιουργίες καὶ ὡς πρὸς τὴ σχηματολογικὴ τους ἀνάπτυξη καὶ ὡς πρὸς τὴν ποικιλία τῶν διακοσμητικῶν τους θεμάτων. Ἡ ὅλη λοιπὸν ὀργάνωση καὶ λειτουργία τοῦ φοῦρνου αὐτοῦ δὲ μπορούσε νὰ στηριχτεῖ μονάχα στὴν ἀξιοποίηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης τῆς ὁμάδας, μέσα στὰ πλαίσια τῆς συνθησιμένης οἰκοτεχνικῆς δραστηριότητος, ὅπως αὐτὴ ἀναπτυσσόταν κάτω ἀπὸ τίς δημιουργημένες κοινωνικὲς σχέσεις μέσα στίς θέσεις τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπρεπε νὰ στηριχτεῖ πάνω στὴν προγραμματισμένη παραγωγικὴ δραστηριότητα εἰδικευμένων ἀτόμων πὺ εἶχαν τὸ δικαίωμα, ἀσφαλῶς δοσμένο ἀπὸ τὴν κοινότητα, νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν παραγωγὴ κεραμεικῶν, μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τίς ἄλλες παραγωγικὲς ἀσχολίες. Θὰ ξανάρθουμε ὅμως στὴν ἀποψη αὐτή. Τώρα θὰ ρίξουμε μιὰ ματιὰ στὰ κεραμεικὰ, πὺ πιστεύουμε ὅτι κατασκευά-

Εικ. 5 - 6. Ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ Εἰδικευμένο ἐργαστήριο κεραμεικῆς στὸ νεολιθικὸ Διμήνι.

Εἰκ. 7. Ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ ἴδιο Εἰδικευμένο ἐργαστήριο τοῦ Διμηνίου.

στηκαν ἀπὸ τὴν εἰδικευμένη αὐτὴ ὁμάδα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τῆς τὸ Εε. Κ. τοῦ Διμηνιοῦ.

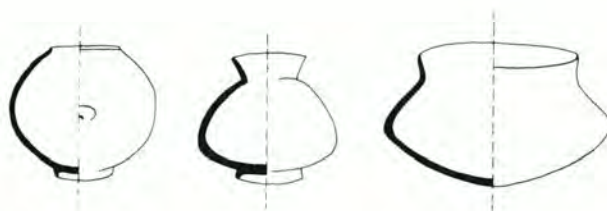
3. Ὅπως εἶπαμε καὶ παραπάνω, στὴν περιοχὴ τοῦ Εε. Κ. βρήκαμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων, καὶ ἄλλα ἀντικείμενα κεραμεικὰ, κοσμήματα καὶ ἀπανθρακωμένους καρπούς. Ἐμεῖς ὅμως θὰ ἀσχοληθοῦμε μονάχα μὲ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρήκαμε σ' αὐτήν. Βέβαιο ὥστόσο εἶναι ὅτι μὲ τὸ Εε. Κ. δὲ σχετίζονται μονάχα τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρήκαμε στὴν περιοχὴ του, ἀλλὰ καὶ ὅλα τὰ ἄλλα ἀγγεῖα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ οἰκισμοῦ καὶ παρουσιάζουν ὁμοιότητες, ὡς πρὸς τὴ σχηματολογία τους καὶ τὴ θεματολογία τῆς διακοσμητικῆς τους. Αὐτὰ τὰ δυὸ στοιχεῖα θὰ προσπαθήσουμε νὰ ἀναλύσουμε.

3.1. Σχηματολογία: Θὰ πρέπει

νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, πὼς τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ποῦ, κατὰ τὴ γνώμη μας, ἀνήκουν στὴν παραγωγὴ τοῦ Εε. Κ. εἶναι πρω-

Εἰκ. 8. Ἀγγεῖο ἀπὸ τὸ ἴδιο Εἰδικευμένο ἐργαστήριο τοῦ Διμηνίου.

9

Εικ. 9. Σχήματα αγγείων της αρχαιότερης, μέσης και νεώτερης νεολιθικής περιόδου, που δείχνουν την παρουσία όμοιων δομικών στοιχείων στις τρεις αυτές εποχές.

Εικ. 10. Άγγείο διατροφικής χρήσης.

τότυπα (ε ί κ. 3 - 8): δε μιμούνται παλιότερες διατυπώσεις. Ίσως βέβαια με μία συγκριτική αναγωγή των σχημάτων αυτών στην κεραμική παραγωγή της αρχαιότε-

ρης και μέσης νεολιθικής περιόδου⁴ θα μπο-

4. Πρβλ. τοὺς πίνακες τοῦ νεολιθικοῦ σχηματολογίου τῆς νεολιθικῆς κεραμικῆς στὸ «Νεολιθικὴ Ἑλλάς», Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1973, πίν. I - XXV.

ρούσαμε να αναγνωρίσουμε συγκεκριμένα στάδια μιᾶς σχηματολογικῆς εξέλιξης, πού δὲ θεμελιώνεται σὲ ἀφηρημένες ἢ συμβολικὲς διαθέσεις τῶν κεραμοπλαστῶν οἱ ὁποῖοι τὴν προώθησαν, ἀλλὰ στὴν συγκεκριμένη τους προτίμηση νὰ χρησιμοποιήσουν δοκιμασμένα δομικὰ στοιχεῖα, γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσουν τὴν κατασκευαστικὴ διαδικασία. (Αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀνάπτυξη μιᾶς προγραμματισμένης παραγωγῆς εἰδικευμένων κατασκευαστῶν). Ὅπωςδήποτε ὅμως πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι στὴν τελικὴ διατύπωση ἀποφασιστικὸ ρόλο παίζουν οἱ ἀπαιτήσεις τῆς χρήσεως, πού περνοῦν μέσα στὸ σχῆμα τῶν ἀγγείων ὡς μορφολογικοὶ νεωτερισμοὶ ἢ μορφολογικὲς βελτιώσεις.

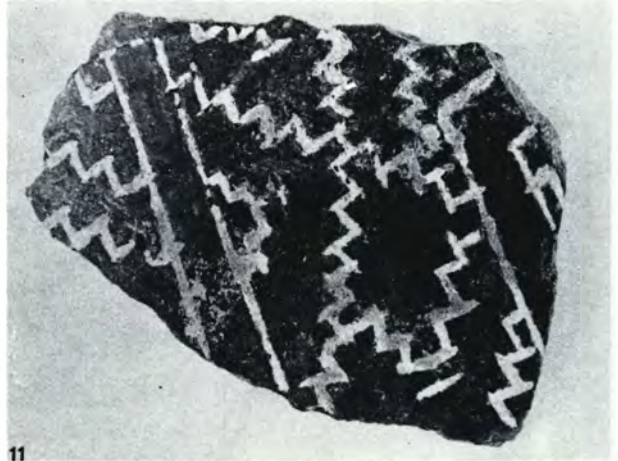
Ἄς περάσουμε ὅμως στὰ σχήματα. Σχετικὰ παρατηροῦμε τὰ ἀκόλουθα :

(α) Τολμηρὴ ἄρθρωση στὴν περιοχή τῆς κοιλιάς τοῦ ἀγγείου ἢ γενικὰ μιὰ προσπάθεια γιὰ τονισμό τῆς ἐκφραστικότητας τοῦ ἀγγείου στὸ σημεῖο αὐτό (εἰκ. 3, 4, 5, 6).

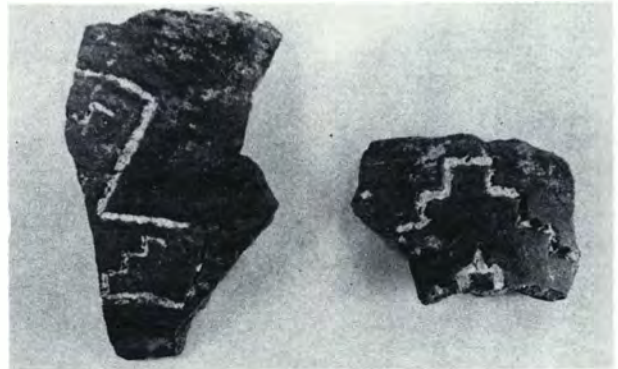
(β) Ἐχουν ὅλα (τὰ πιὸ πολλὰ τουλάχιστον) στενὸ ἄνοιγμα (εἰκ. 3 - 8).

(γ) Τὰ περισσότερα ἀγγεῖα εἶναι μεγάλα κι αὐτὸ δείχνει πὼς δὲ χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ ἓνα ἄτομο (βλ. εἰκ. 3, 4, 5, 6).

(δ) Ἐχουν ὅλα 2 ἢ 4 ταινιωτὲς λαβὲς πού ἢ λειτουργικότητά τους δὲ βασίζεται σὲ σωστὴ πρόβλεψη : δὲν ἔχουν καλὸ « πιάσιμο » (εἰκ. 3 - 7). Πάνω στὴ σχηματολογικὴ ἀνάλυση τῶν ἀγγείων τοῦ Ε.Κ. μπορούμε νὰ θεμελιώσουμε καὶ τὴν ἄποψη τῆ σχετικῆ γιὰ τὴ χρήση τους· κι αὐτὸ γιὰτὶ εἶναι σίγουρο πὼς στὴν περιοχή τῆς προϊστορικῆς κεραμοπλαστικῆς οἱ χρήσεις ἐπιβάλλουν τὶς μορφές. Ὅ,τι ξεπερνάει τὶς ἀνάγκες τῆς χρήσης, περνάει στὴν περιοχή τῆς διακόσμησης. Αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ στοιχεῖα κατὰ τὴν ἀρχαιότερη καὶ μέση νεολιθικὴ περίοδο εἶναι

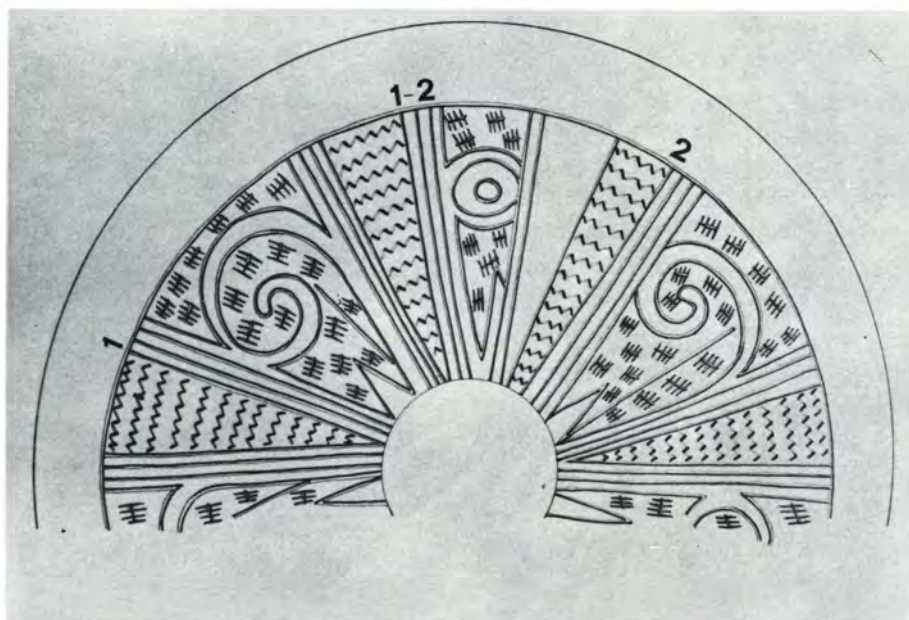

Εἰκ. 11 - 12. Ἐγχάρκτη διακόσμηση μὲ κοσμητικὰ θέματα γεμάτα ἄσπρο πηλό.

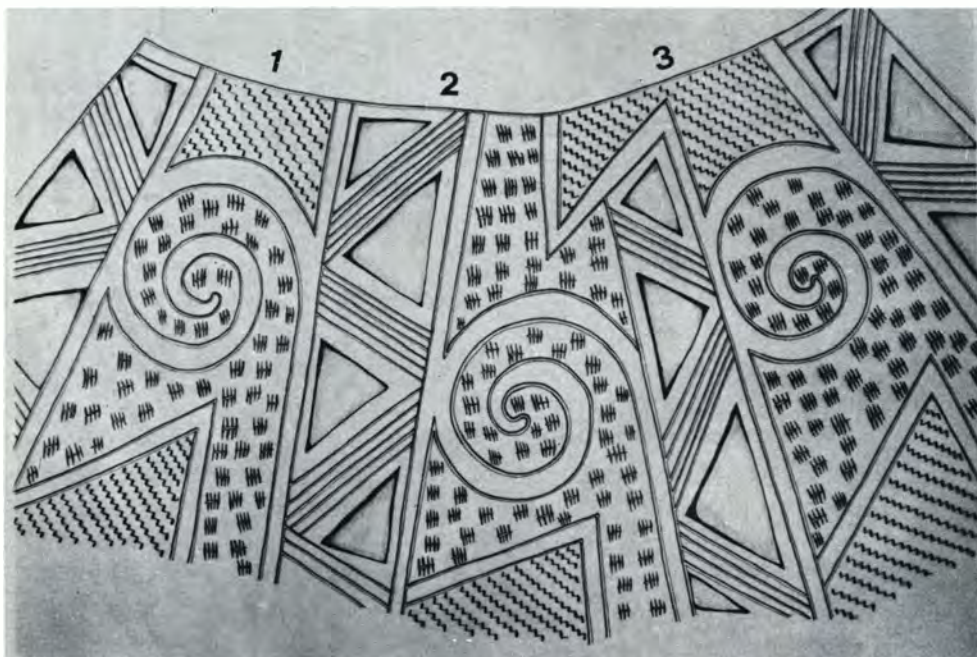
μᾶλλον σπάνια. Κατὰ κύριο λόγο ἀναπτύσσονται στὴ διάρκεια τῆς νεώτερης νεολιθικῆς οἰκονομίας, ὁπότε ἀναπτύσσονται καὶ οἱ εἰδικευμένες ἀπασχολήσεις μὲ τὴν κεραμεικὴ.

Οἱ σχηματολογικὲς λοιπὸν διατυπώσεις τῶν ἀγγείων τοῦ Ε.Κ. ἀναπτύσσονται σὲ δυὸ ἐπίπεδα : (α) τὸ σχηματολογικὸ - λειτουργικὸ καὶ (β) τὸ σχηματολογικὸ - διακοσμητικὸ. Ὡς πρὸς τὸ (α) ἐπίπεδο, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε πὼς βασικὸ ρόλο ἔπαιξαν ἐπιλογὲς θεμελιωμένες στὴ χρήση καὶ

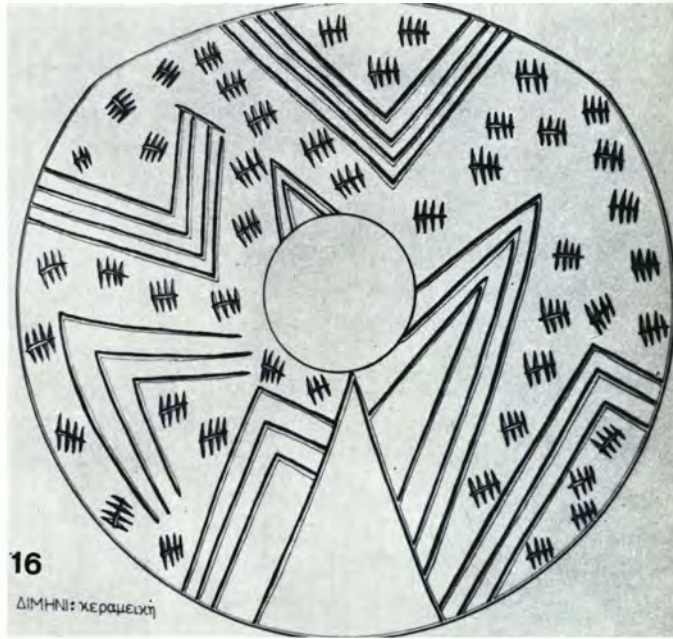
Εικ. 13. Στο ἐγχάρακτο αὐτὸ ἀγγεῖο ὑπάρχουν δύο διακοσμητικὰ θέματα: τὸ 1 - 1 καὶ τὸ 2 - 2.

Εικ. 14. Στο ἐγχάρακτο αὐτὸ ἀγγεῖο ὑπάρχουν τρία διακοσμητικὰ θέματα: τὸ 1, τὸ 2 καὶ τὸ 3.

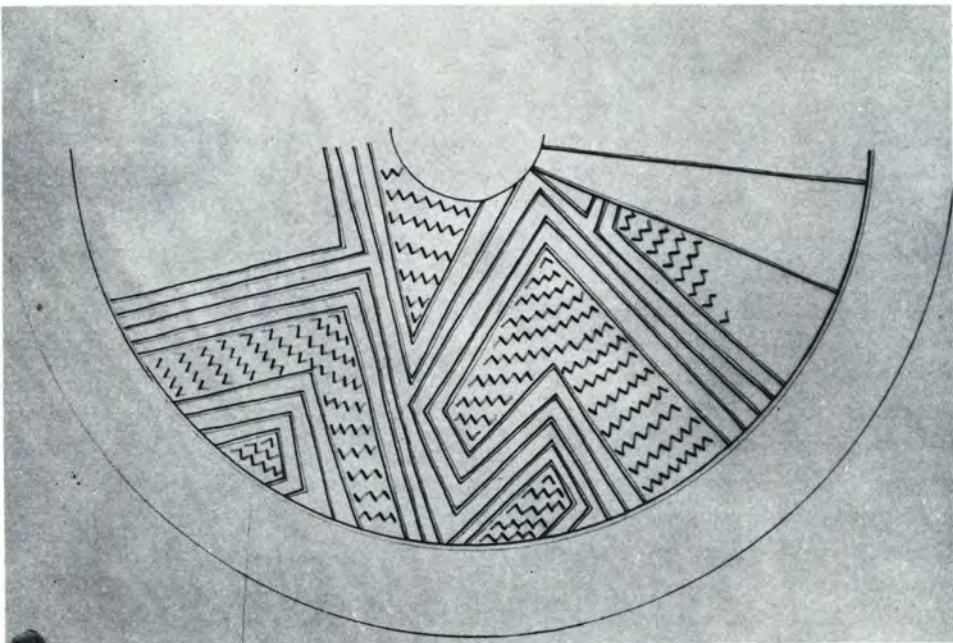

γι' αὐτὸ ἡ ἀναζήτηση τῶν στοιχείων ἐκείνων ποὺ ὁδήγησαν στὴν τελικὴ διαμόρφωση τῶν ἀγγείων τοῦ Εε. Κ. θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ στὶς διαδικασίες τῆς οἰκονομίας τῆς περιόδου, προϊόντα τῶν ὁποίων εἶναι τὰ ἀντικείμενα τῆς λειτουργίας τῶν ἀγγείων.

Ὡς πρὸς τὸ (β) ἐπίπεδο ἡ ἀνάλυση μπορεῖ νὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ στοιχεῖα δομικὰ τοῦ ἀγγείου, ποὺ ἀπὸ τὴν περίοδο ἀκόμα τῆς ἀρχαιότερης νεολιθικῆς οἰκονομίας ἐνσωματώνονται στὴν κατασκευὴ του, χωρὶς νὰ ἐξυπηρετοῦν τὴ λειτουργικότητά του (εἰκ. 9). Τὰ στοιχεῖα αὐτά, μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς εἰδικευμένης κεραμοπλαστικῆς ἀπασχόλησης κατὰ τὴν περίοδο τῆς νεώτερης νεολιθικῆς οἰκονομίας, καταλήγουν σὲ διατυπώσεις τολμηρὲς ποὺ κάνουν τὰ ἀγγεῖα (τοῦ Εε. Κ.) χαρακτηριστικὰ

Εἰκ. 15 - 16. Δείγματα τῆς ἐγχάρacter διακόσμησης τῶν ἀγγείων τοῦ Εἰδικευμένου ἐργαστηρίου κεραμεικῆς στὸ Διμήνι.

δείγματα μιᾶς πρώιμης ειδικευμένης παραγωγῆς.

3.2. Δ ι α κ ο σ μ η τ ι κ ῆ : Ἡ διακοσμητικὴ τῶν ἀγγείων τοῦ Εε. Κ. εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ καὶ σημαντικὴ, ὡς πρὸς τὴν τεχνικὴ τῆς κατασκευῆς, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὴν ποικιλία τῶν ἐπιμέρους θεμάτων τῆς. Σὲ μιὰ τυπολογικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ διακοσμητικοῦ αὐτοῦ ὕλικου θὰ μπορούσαμε νὰ παρατηρήσουμε τὰ ἀκόλουθα :

(α) Ἡ διακόσμηση ὄλων τῶν ἀγγείων τοῦ Εε. Κ. εἶναι ἐγχάρακτη. Γίνεται μὲ αἰχμηρὸ ἀντικείμενο ποὺ ἡ τομὴ τῆς αἰχμῆς του εἶναι τριγωνικὴ ἢ ὀρθογώνια.

(β) Ἡ χάραξη τῶν κοσμημάτων ἔχει γίνεи πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου πρὶν ἀπὸ τὸ ψήσιμό του καὶ ὅσο τὸ ἀγγεῖο ἦταν ὑγρό.

(γ) Σὲ μερικὲς περιπτώσεις τὰ χαράγματα κοσμήματα γεμίζονται μὲ ἄσπρο πηλό (εἰκ. 11 - 12, 19, 20)⁵.

(δ) Πάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων δὲν ὑπάρχει μονάχα ἓνα διακοσμητικὸ θέμα. Ὑπάρχουν συνήθως δύο (εἰκ. 13) ἢ τρία (εἰκ. 14), ποὺ ἐπαναλαμβάνονται. Εἶναι δυνατό ὅμως νὰ ὑπάρχει ἓνα θέμα, τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσεται μὲ τὶς προσθήκες στοιχείων. Ἔτσι, τὸ θέμα αὐτὸ διαφοροποιεῖται μόνο ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν γραμμῶν ποὺ τὸ συνθέτουν ἢ γενικὰ τὴ διατύπωση μιᾶς ἐπιμέρους ἐνότητος τοῦ εἰδικοῦ θέματος. Εἶναι δηλαδὴ δυνατό νὰ ἔχουμε ἓνα ἐγχάρακτο διακοσμητικὸ θέμα, ποὺ τὸ ἀποτελοῦν πέντε κάθετες γραμμὲς καὶ πέντε κύκλοι. Τὸ θέμα αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου πότε μὲ 4 κάθετες γραμμὲς καὶ 3 κύκλους, πότε μὲ 6 κάθετες γραμμὲς καὶ 4 κύκλους. Σ' αὐτὴν τὴν ἀξιομείωση τῶν στοιχείων

τοῦ θέματος περιορίζεται ἡ διαφοροποίησή του, χωρὶς ἡ γενικὴ διακοσμητικὴ του ἐντύπωση νὰ ἀλλάζει.

(ε) Τὰ θέματα εἶναι σύνθετα ἢ ἀπλά. Εἶναι συνδυασμοὶ γραμμῶν σὲ τεθλασμένη, καμπύλῃ ἢ εὐθείᾳ διατύπωση. Σὲ μιὰ πρώτη μελέτη τῶν θεμάτων διακρίναμε 30 ἐνότητες. Τὶς διακρίναμε βέβαια σὲ 406 ὀστρακα (εἰκ. 13 - 18).

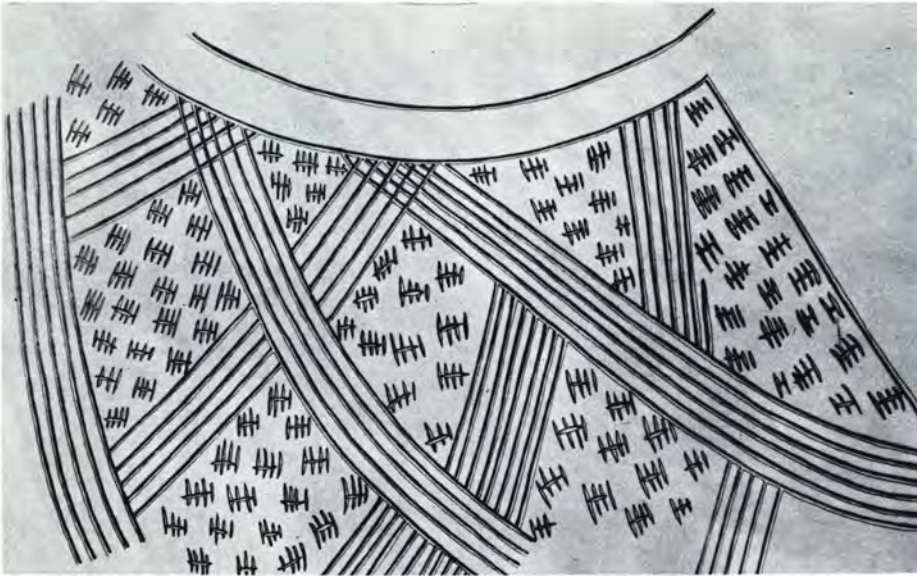
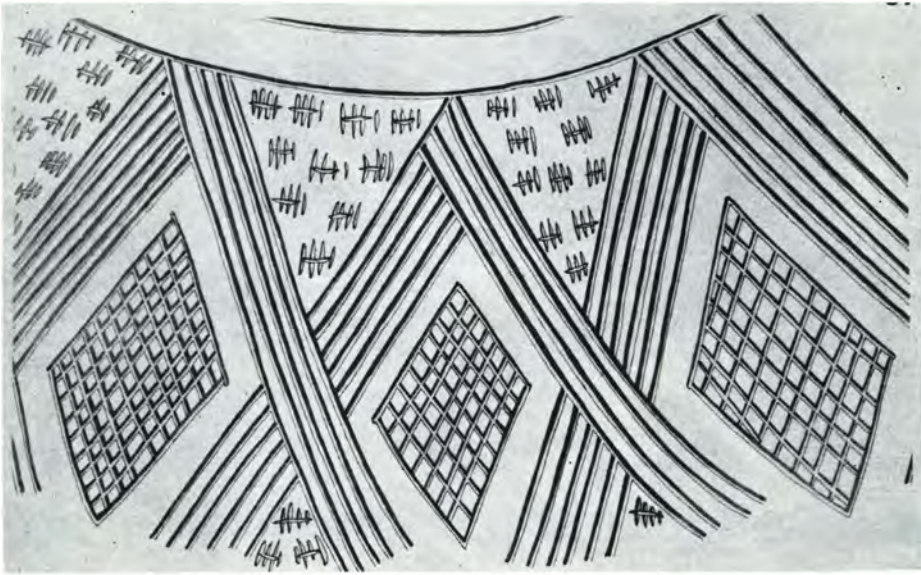
(στ) Ἡ τελευταία παρατήρηση ἀφορᾷ τὴν ποιότητα τῆς δουλειᾶς τῶν κοσμημάτων. Θέλουμε νὰ ποῦμε δηλαδὴ πὼς ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ σταθερότητα τῆς γραμμῆς, ἡ εὐρηματικότητα τῆς σύνθεσης καὶ ἡ καθαρότητα τοῦ σχεδίου. Τὰ θέματα ἀναπτύσσονται μὲ πρόγραμμα καὶ καλύπτουν τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου μὲ σωστὴ γνώση. Σὲ καμιά περίπτωσις τὰ ἐπιμέρους στοιχεῖα τῆς θεματικῆς ἐνότητος δὲν ἀντιλέγουν μὲ τὴν κοσμούμενη ἐπιφάνεια. Τὴν ὑπογραμμίζουν, θεμελιώνουνσχέση μ' αὐτὴν (βλ. ὅλες τὶς εἰκόνες).

4. Ἐρχόμαστε τώρα νὰ ἐξετάσουμε ποιὲς βασικὲς παρατηρήσεις μᾶς ὡδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ «φοῦρνος» ποὺ ἀποκαλύψαμε στὴ Θ.Ο.Δ. ποὺ ἀναπτύσσεται στὴ ΒΔ. πλευρὰ τοῦ οἰκισμοῦ ἦταν ἓνα Εἰδικευμένο ἐργαστήριον Κεραμεικῆς ποὺ κατασκεύαζε ἀγγεῖα γιὰ ὅλον τὸν οἰκισμό. Ἦν, τουλάχιστον ἦταν ἓνα ἐργαστήριον, ποὺ οἱ κεραμοπλάστες ποὺ δούλευαν σὲ αὐτὸ, ἦτανε εἰδικευμένοι.

Οἱ παρατηρήσεις μας αὐτὲς χωρίζονται σὲ δύο κατηγορίες : Στὴ μιὰ ἐντάσσονται οἱ θεωρητικὲς μας παρατηρήσεις· στὴν ἄλλη οἱ ἐμπειρικὲς.

4.1. Θ' ἀρχίσουμε ἀπὸ τὶς δεύτερες : (α) Τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ ὀστρακα τῆς κατηγορίας τῶν ἀγγείων ποὺ περιγράψαμε πρὶν πάνω, καὶ τὰ ἀγγεῖα τῶν εἰκ. 3 - 8 βρέθηκαν κοντὰ στὰ λείψανα τοῦ Εε. Κ. Μέσα στὸ τεχνητὸ «βύθισμά» του, ὁ-

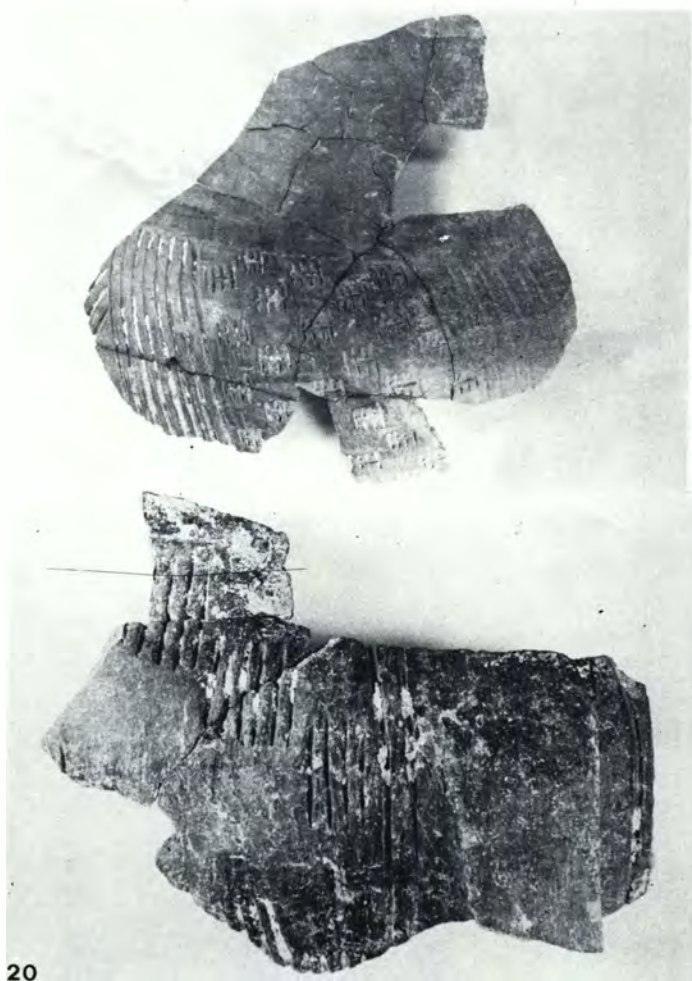
5. Βλ. σχετικὰ ὁ.π. σ. 211.

Είκ. 17 - 18. Δείγματα της ἐγχάρακτης διακόσμησης τῶν ἀγγείων τοῦ Εἰδικευμένου ἐργαστηρίου κεραμεικῆς στὸ Διμήνι.

πως τὸ ἀποκαλέσαμε, ἢ γύρω στὴν ἄμεση μ' αὐτὸ περιοχὴ του. (β) Τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρήκαμε στὸ Εε. Κ. ἢ σὲ ἄλλες θέσεις τοῦ οἰκισμοῦ δείχνουν μιὰ κεραμοπλαστι-

κὴ, ὅπου ἡ ἀνάπτυξη τῶν σχηματολογικῶν καὶ τῶν διακοσμητικῶν τους στοιχείων ἐντάσσεται ὡς ἐργασιακὴ διαδικασία μέσα σ' ἓνα δοσμένο σύστημα συγκεκρι-

20

Εικ. 19 - 20. Όστρακα με ἐγχάρακτα κοσμήματα, γεμάτα ἄσπρο πηλό.

μένων χρηστικῶν ἀναγκῶν καὶ τεχνολογικῶν δυνατοτήτων. Ἡ ρύθμιση αὐτοῦ τοῦ συστήματος δὲν εἶναι αὐθαίρετη, οὔτε συμπτωματική. Πρέπει νὰ γίνεται ἀπὸ τὴν κοινότητα καὶ νὰ ἀποβλέπει στὴν προώθηση λύσεων καθημερινῶν προβλημάτων ποὺ ἔχουν σχέση μετὰ τὴ διατροφή (εἰκ. 10), τὴν ἀποθήκευση (εἰκ. 3, 4), ἀλλὰ καὶ τὴν τροφοπαρασκευαστικὴ δραστηριότητα (εἰκ. 5, 6). Στηρίζεται ἐπομένως (ἡ ρύθμιση ἢ ἡ προσπάθεια γιὰ τὴ ρύθμιση)

πάνω στὶς ἀνάγκες, ὅπως τις προκαλεῖ τὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς καὶ οἱ δημιουργημένες παραγωγικὲς σχέσεις. Γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο καὶ ἡ ἔνταξη τῆς κατασκευῆς τῶν ἀγγείων τοῦ Εε. Κ. μέσα στὸ δοσμένο αὐτὸ σύστημα ἔχει ὡς σκοπὸ τὴν ἔνταξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ποὺ ἀσχολοῦνται (συμμετέχουν) μ' αὐτὴ μέσα στὸ σύστημα τῆς παραγωγῆς μέσῳ τῆς εἰδικευμένης κατασκευῆς τῆς σειρᾶς ὁμοίων (ἄρα εἰδικευμένων) ἀγγείων. (γ) Ἡ

συχνή επανάληψη ὁμοίων ἐγγράρακτων καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ ποιότητα τῆς κατασκευῆς τους. Ἀκόμα, ἡ τυποποιημένη διατύπωση τῶν θεματικῶν ἐνοτήτων, πὺν

ὅπως δὴ ποτε φαίνεται ὅτι ἐξυπηρετοῦσε τὴν τυποποιημένη παραγωγή, τὴ γρήγορη καὶ μαζικὴ πιθανὸν παραγωγή. (δ) Ἡ χαρακτηριστικὴ ἀστάθεια καὶ προχειρότητα

Εἰκ. 21 - 22. Ὅστρακα ἀπὸ τὸ Εἰδικευμένο ἐργαστήριον κεραμεικῆς στὸ Διμήνι, με ἐγγάρακτα κοσμήματα.

άλλων, παράλληλων (χρονικά) ἐγγάρκτων κοσμημάτων με περιορισμένη διάδοση, που δείχνει ἀκριβῶς, ἀντίθετα με ὅ,τι δείχνουν τὰ διαδομένα καὶ τεχνικά ἄρτια, ὅτι εἶναι ἔργα πρόχειρα, φτιαγμένα ἀπὸ χέρι που δὲν ἔκανε αὐτὴ τὴ δουλειὰ συχνὰ καὶ ὑπεύθυνα (εἰ κ. 11 - 12). (ε) Καὶ τελειώνουμε με τὴν παρατήρηση που ἀναφέρεται στὸ ἴδιο τὸ κτίσμα τοῦ Εε. Κ. Ἀσφαλῶς, δὲν πρόκειται γιὰ καμιὰ σύνθετη καὶ ἐντυπωσιακὴ κατασκευὴ. Ὅπως εἶπαμε καὶ στὴν ἀρχή, εἶναι ἓνα ἀπλὸ λαμπόχτιστο ντουβαράκι, που ἀναπτύσσεται κυκλικά, γιὰ νὰ καθορίσει τὸ χῶρο ὅπου τοποθετοῦνται τὰ ἀγγεῖα γιὰ τὸ ψήσιμο καὶ ἡ φωτιά. Ὅπωςδὴποτε ὅμως αὐτὴ ἡ ἴδια ἡ παρουσία τοῦ ντουβαριοῦ δείχνει τὴν πείρα τοῦ κατασκευαστῆ του καὶ ταυτόχρονα τὴν ὑπεύθυνη ἀπόφαση γιὰ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς φούρνου, που θὰ ἔπρεπε νὰ ἀνταποκρίνεται στὴν προγραμματισμένη καὶ αὐξημένη παραγωγὴ τῶν κεραμεικῶν. Ἀντίθετα, οἱ φούρνοι που ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἄλλες Θ.Ο.Δ. εἶναι ἀπλοὶ καί, τὸ λέμε πάλι, ὄχι ἐξειδικευμένης κατασκευῆς (εἰ κ. 27).

4. 2. Οἱ θεωρητικὲς μας παρατηρήσεις, πρέπει νὰ ποῦμε ἀπὸ τὴν ἀρχή, δὲν ἀναφέρονται εἰδικὰ στὸ εὔρημα τοῦ Διμηνιοῦ. Προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν θεωρητικῶν μας παρατηρήσεων, που ἔχουν σχέση με τὴ μελέτη γενικὰ τῆς νεολιθικῆς οικονομίας, ὅπως αὐτὴ ἀναπτύσσεται καὶ λειτουργεῖ στὰ ἐπιμέρους ἐπίπεδα τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας, ἐπιβάλλοντας μιὰς μορφῆς παραγωγικῆς σχέσεις πάνω στὶς ὁποῖες θεμελιώνονται οἱ μορφὲς τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς νεολιθικῆς περιόδου.

4. 3. Σκεφτόμαστε λοιπὸν πῶς κατὰ τὴν διάρκεια τῆς ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν καὶ ἐργασιακῶν διαδικασιῶν μέσα σὲ

ἓναν προϊστορικὸ οἰκισμό, δὲν ἀναπτύσσονται καὶ οἱ ἀντίστοιχες δυνατότητες γιὰ τὴν προώθηση τῶν εἰδικεύσεων. Τὰ ὑλικά τῆς κατασκευῆς καὶ ἡ χρηστικὴ λειτουργία τῶν σκευῶν, τῶν ἐργαλείων, καὶ ὄλων τῶν σύνθετων καὶ μὴ κινητῶν κατασκευῶν δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν στοιχεῖα εἰδίκευσης (ὡς πρὸς τὴν κατασκευὴ ἢ τὴ δομὴ τους). Ἡ διαφορὰ στὴν ποιότητα, τὸ μέγεθος καὶ οἱ μορφολογικὲς διατυπώσεις δείχνουν πῶς τὰ πιὸ πολλὰ ἄτομα μέσα στὸν οἰκισμό, ἐνταγμένα στὶς ἐπιμέρους πληθυσμιακὲς ὁμάδες ἢ στὸ παραγωγικὸ πρόγραμμα τῆς κοινότητας, εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ κατασκευάζουν τὰ ἀντικείμενα τῆς καθημερινῆς χρήσης. Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δηλαδή, στὴν κοινότητα δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀνάπτυξη τεχνολογικῶν δυνατοτήτων σὲ μεμονωμένα ἄτομα ἢ ὁμάδες ἀτόμων που ἡ ἐφαρμογὴ τους θὰ μπορούσε νὰ προικίσει τὰ ἄτομα ἢ τὶς ὁμάδες αὐτὲς με δικαιώματα συμμετοχῆς στὴν κατανομὴ τῶν προϊόντων χωρὶς τὴν ἀντίστοιχη συμμετοχὴ στὶς παραγωγικὲς διαδικασίες με ἀντάλλαγμα τὴν κατασκευὴ καὶ διάθεση εἰδικευμένων ἀντικειμένων (ὄπλων, ἐργαλείων, σκευῶν), που θὰ διευκόλυναν τὴν προώθηση τῆς παραγωγῆς.

Ὑπάρχει ὅμως μιὰ περιοχὴ ὅπου τὰ πράγματα παρουσιάζονται διαφορετικά. Πρόκειται γιὰ τὶς μεγάλες συλλογὲς τῶν διακοσμημένων ἀγγείων. Ἐδῶ ἡ κατασκευὴ παρουσιάζει στοιχεῖα τυποποίησης καὶ ψηλῆς ποιότητας, δηλαδή στοιχεῖα εἰδίκευσης. Σκεφτόμαστε γι' αὐτὸ πῶς στὴν περιοχὴ αὐτὴν, ἀπὸ τὴ μέση ἀκόμα νεολιθικὴ, ἄρχισαν νὰ ἀναπτύσσονται ὁμάδες εἰδικευμένων ἀτόμων, που σιγὰ - σιγὰ παίρνουν ἀποκλειστικὰ τὴ δουλειὰ τῆς κατασκευῆς τῶν διακοσμημένων ἀγγείων ὡς δικό τους κοινωνικὸ δικαίωμα, στοιχειοθετώντας ἔτσι τὰ πρῶτα σχήματα ταξικῶν

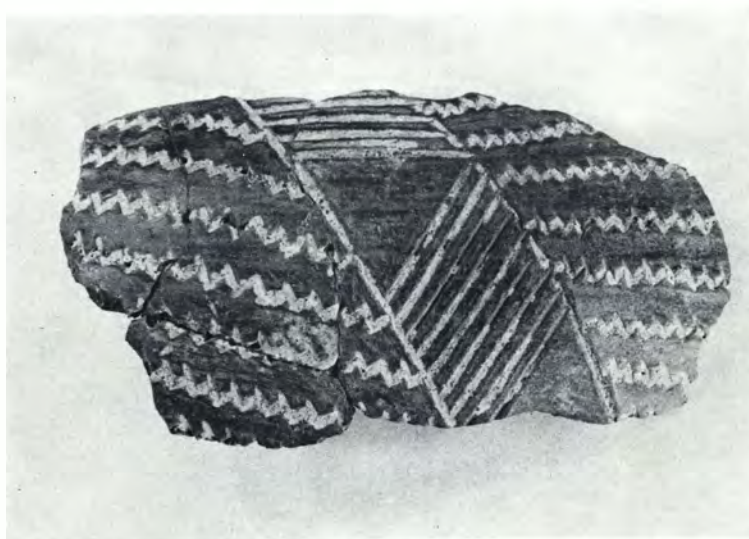
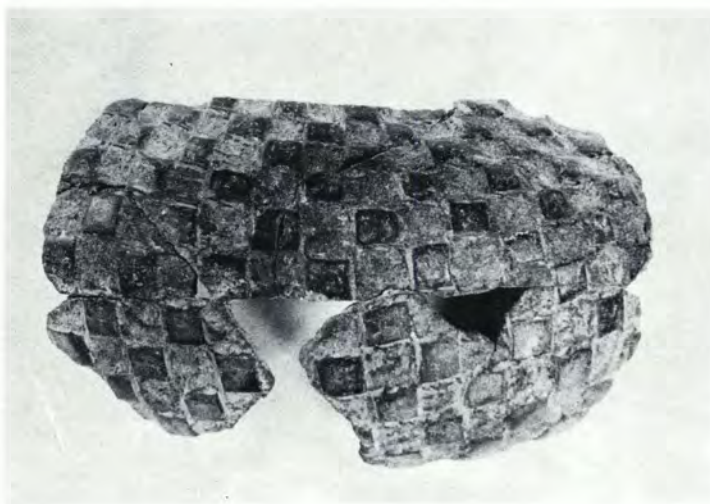

Εικ. 23 - 24. Ώστρακα ἀπὸ τὸ Εἰδικευμένο ἐργαστῆριο κεραμεικῆς, μὲ ἐγχάρακτα κοσμήματα.

διακρίσεων, σὲ μιὰ μορφή καὶ λειτουργία πρωτογενῇ, ποὺ δὲν ὀδηγοῦσε ἀσφαλῶς σὲ συγκρούσεις.

Μποροῦμε λοιπὸν νὰ ποῦμε ὅτι τῇ διακοσμημένη κεραμεικῇ ἀκολουθεῖ μιὰ ἐξέλιξη πολὺ χαρακτηριστική, ἀπόλυτα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν παραγωγικῶν

σχέσεων καὶ καταλήγει τελικὰ σὲ διατυπώσεις ποὺ μέσα τους καθρεφτίζονται οἱ κατασταλαγμένες ἐμπειρίες τῶν εἰδικευμένων κεραμοπλαστῶν καὶ κεραμοδιακοσμητῶν. Στὴν περιοχὴ τῆς κατασταλαγμένης αὐτῆς πρακτικῆς πρέπει νὰ δεχτοῦμε τὴν παρουσία τῆς πρώτης ὁμάδας εἰδικευ-

Εικ. 25 - 26. Ώστρακα ἀπὸ τὸ εἰδικευμένο ἐργαστήριο κεραμεικῆς στὸ νεολιθικὸ Διμήνι, μὲ ἐγχάρακτα κοσμήματα. Στὴν εἰκ. 26 τὰ κοσμήματα εἶναι γεμάτα μὲ ἄσπρο πηλό.

μένων τεχνιτῶν στὸ χῶρο τῆς προϊστορικῆς οἰκονομίας. Θὰ πρέπει βέβαια νὰ ποῦμε ἀμέσως ὅτι οἱ εἰδικεύσεις αὐτὲς δὲ στοιχειοθετοῦν κοινωνικὴ κατανομὴ τοῦ ἔργου στὸν τομέα τῆς κύριας παραγωγικῆς δραστηριότητος, γιατί ἡ ἀνάπτυξή τους δὲν ἀποτελεῖ συνάρτηση τῆς παραμέτρου

τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων. Δὲν ἀναπτύσσονται ἀνάλογα μὲ τὰ μεγέθη καὶ τὶς ποιότητες τῆς παραγωγικῆς διαδικασίας. Μὲ ἄλλα λόγια, τὶς εἰδικεύσεις αὐτὲς στὴν περίοδο τῆς νεολιθικῆς οἰκονομίας δὲν πρέπει νὰ τὶς ἐντάξουμε μέσα στὸ σύστημα τῶν παραγωγικῶν σχέσεων, ὅπως αὐτὲς

δημιουργούνται κατά την άσκηση της γεωργίας, της κτηνοτροφίας, της αλιείας κλπ. Τα προϊόντα της νεολιθικής ειδίκευσης δεν αποσκοπούν στην εξειδίκευση της λειτουργίας των μέσων εργασίας, πράγμα που θα μπορούσε να εξασφαλίσει στον ειδικευμένο κατασκευαστή δικαιώματα κατοχής και ελέγχου των μέσων παραγωγής. Γίνεται φανερό δηλαδή πώς οι ειδικοότητες, όπως αναπτύσσονται στην περίοδο της μικτής νεολιθικής οικονομίας, προωθούν σχέσεις ιδεολογικού χαρακτήρα, γιατί εξασφαλίζουν στους νεολιθικούς χρήστες τη δυνατότητα μιας αυτόνομης ως ένα σημείο σχέσης προς το σύνολο των παραγωγικών σχέσεων μέσω των εξειδικευμένων αντικειμένων. Ταυτόχρονα όμως πλουτίζονται σε θεματικές επινοήσεις και τεχνικούς τρόπους. Η πραγματοποίησή τους απαιτεί χρόνο και ικανότητες, ιδιαίτερες καμιά φορά. Η τελική όμως διατύπωση δεν επηρεάζει τις παραγωγικές διαδικασίες, ούτε αρνητικά ούτε θετικά. Όποιος έχει χρόνο και ικανότητες μπορεί να διακοσμήσει τα αγγεία τα δικά του ή της ομάδας του. Έτσι δικαιολογείται, γιατί μέσα στα έρεπια των νεολιθικών σπιτιών βρίσκουμε σκεύη ωραία και άσχημα, καλοψημένα και όχι, διακοσμημένα και μονόχρωμα. Σιγά - σιγά φαίνεται όμως πώς την εξειδικευμένη ικανότητα της κατασκευής

διακοσμημένων αγγείων την αναπτύσσουν λίγοι μέσα στην κοινότητα. Αυτοί ίσως αποκτούν και το προνόμιο του περισσευόμενου χρόνου και μπορούν έτσι να ασκήσουν την επιτηδειότητά τους ελεύθεροι και κάτω από ειδικές συνθήκες δουλειάς. Δε ζημιώνουν με την εξειδικευμένη δραστηριότητά τους την παραγωγή ούτε είναι οι ίδιοι με τα προνόμιά τους και την τέχνη τους επικίνδυνοι για την ισορροπία των κοινωνικών δομών του νεολιθικού οικισμού. Τα σκεύη αυτά (τα διακοσμημένα) μπορούν να λειτουργήσουν και χωρίς διακόσμηση. Όποιος θέλει, μπορεί να μη χρησιμοποιεί διακοσμημένα αγγεία. Η στέρηση αυτή δεν έχει συνέπειες στην ανάπτυξη της υλικής ζωής. Και η κοινότητα ακόμα μπορεί μια μέρα, όταν η παραγωγική διαδικασία το χρειάζεται αυτό, να πει στους ειδικευμένους αυτούς εργάτες « σταματήστε ». Αυτοί δεν θα έχουν τη δύναμη να αντισταθούν, γιατί τα μόνα όπλα τους είναι η λάσπη και τα εργαλεία, τα φτιαγμένα από κόκαλο ή από πέτρα.

Αυτό είναι και το συμπέρασμά μας : οι ειδικευμένες ομάδες της νεολιθικής οικονομίας δεν είχαν δύναμη. Το αντίθετο, ήτανε κάθε στιγμή στη διάθεση της κοινότητας, γιατί αυτή θα πρέπει να τους έτρεφε.

Βόλος, Φλεβάρης 1978

Γ.Χ. ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

EIN WERKPLATZ SPEZIALISIERTER KERAMIKHERSTELLUNG IN DIMINI

Während der Grabungskampagne 1976 in der neolithischen Siedlung von Dimini wurde ein Ofen entdeckt.

Nach Ansicht des Verfassers gehört dieser Ofen zu einem Werkplatz spezialisierter Keramikherstellung.

Δiese Ansicht stützt sich auf die im Ofen und in seiner Umgebung gefundenen Scherben und anderen kleinen Funde. Besonders die Scherben lassen in ihrer Qualität und Machart erkennen, daß sie die Erzeugnisse einer spezialisierten handwerklichen Produktion sind.

Ferner betont der Verfasser die zwei bedeutendsten Merkmale der Keramiksfunde: die Formen der Vasen und die Ornamentierung. In Bezug auf die Formen hat er eine Entwicklung festgestellt die von frühneolithische Phase her stammt. Diese Entwicklung vollzog sich auf zwei Ebenen: Funktion und Ornamentierung. In Bezug auf die

Technik und den Ornamentbegriff der aus diesem Ofen kommenden Keramik erklärt der Forscher, daß beide durch merkwürdige Kunstfertigkeit ausgebildet sind.

Der Verfasser geht weiter und stellt Bemerkungen in Bezug auf die Lage dieser spezialisierten Keramikherstellung innerhalb des Systems der Produktionskräfte und der Produktionsverhältnisse der neolithischen Wirtschaft auf.

Natürlich sind alle diese Bemerkungen theoretisch und beziehen sich auf ein vermutliches Modell der neolithischen Gesellschaft.

G. HOURMOUZIADIS

« ΕΠΙΣΤΗΜΑΤΑ » ΤΟΥ ΤΑΦΟΥ ΤΟΥ ΜΕΝΥΛΛΟΥ ΑΛΑΙΕΩΣ. Η ΒΑΣΗ ΕΜ 13451

Βάση στρογγυλή ΕΜ 13451 από μάρμαρο κυανόχρωμο με κυμάτιο στο άνω και κάτω μέρος και επιγραφή σε τρεις στίχους (ε. ι. κ. 1α). Διαστάσεις: ύψ. 0,265 μ., διάμ. 0,54 μ., ύψ. γραμμ. 0,02 - 0,03 μ. Έχει μεταφερθεί στο Έπιγραφικό Μουσείο

σε το 1974 από την Έφορεία Αρχαιοπωλείων και Έδιωτικών Συλλογών και ανήκε στην Συλλογή της κ. Άννας Μεθενίτου¹. Σχετικά με την προέλευση αυτής της

1. Έπιθυμώ να εκφράσω τις ιδιαίτερες ευχαριστίες μου στην Έφορο, δεσποινίδα Άγγελ. Άν-

Εικ. 1α. EM 13451. Βάση άγνωστης ληκύθου τοῦ Μενύλλου. Ἐπιγραφική Συλλογή Ἀθηνῶν.

Εικ. 1β. EM 13451. Ἄνω μέρος τῆς βάσης τοῦ Μενύλλου. Ἐπιγραφική Συλλογή Ἀθηνῶν.

βάσης δὲν ὑπάρχει πληροφορία. Στὸ ἄνω μέρος τῆς σώζει μέσα στὸν κυκλικὸ τὸρμον δρειωμένου γιὰ τὴν παραχώρηση τῆς δημοσιεύσεως αὐτῆς.

Οἱ φωτογραφήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὸν εἰδικευμένο στὶς ἐπιγραφές φωτογράφο κ. Βασ. Σταματόπουλο.

(διάμ. 0,15 μ.) τμήμα ἀπὸ τὴν βάση ἐνὸς ἀγγείου ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο. Τριγύρω ἀπὸ

Γιὰ τὴν φωτογραφία τῆς ληκύθου τῆς Glyptothek Ny-Carlsberg τῆς Κοπεγχάγης ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω στὸν διευθυντὴ κ. Flemming Johansen τὶς θερμὲς μου εὐχαριστίες.

Εικ. 2α. Λήκυθος α του
Μενύλλου. Έθνικό Άρ-
χαιολογικό Μουσείο.
Θ.170.

Είκ. 2β. Λήκυθος β τοῦ
Μενύλλου. Ἐθνικὸ Ἀρ-
χαιολογικὸ Μουσεῖο.
Θ.168.

τὸ σωζόμενο αὐτὸ κομμάτι τοῦ ποδιοῦ φαίνεται καλὰ ἢ μολυβδοχόηση γιὰ τὴν στήριξη τοῦ ἀγγείου (εἰκ. 1β).

Γνωρίζουμε ἐλάχιστα παραδείγματα στρογγυλῶν βάσεων, ποὺ βρέθηκαν μαζί με ἐπιτύμβια ἀγγεῖα² καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ξεχωρίζει γιὰ τὸν συνδυασμὸ τοῦ κυανοῦ μαρμάρου στὴν βάση ἐνὸς λευκοῦ ἀγγείου ἢ λήκυθος τῆς Ἀριστομάχης³, ποὺ βρέθηκε *in situ* στὸν Κεραμεικὸ καὶ χρονολογήθηκε στὸ ἔτος 338 π.Χ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀνασκαφέα⁴. Δημοσιεύοντας τώρα τὴν ΕΜ 13451 βάση ἔχουμε ἓνα ὅμοιο δεῖγμα ἐπιτύμβιας βάσεως γιὰ ἀγγεῖο ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἀκέραιη καὶ ἀπὸ τοὺς χαρακτῆρες τῆς (χωρὶς ἀκρέμονες, ἀλλὰ με βαθύτερες ἀπολήξεις στὶς κεραίες, με τὸ ἐλλειψοειδὲς Φ, τὸ διεσταλμένο Μ καὶ Σ) χρονολογεῖται μετὰ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Εἶναι μνημειώδης γραφή σὲ προσεγμένη διάταξη στίχων καὶ προοριζόταν νὰ διαβάζεται ἀπὸ μακριά:

Μένυλλος

Ἀστνφίλου

Ἀλαιεύς

2. Α. Prukakis - Christodulopoulos, *Marmorlekythen*, AM 85 (1970), σ. 94 - 95. Ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες εἰς Β. Schmaltz, *Untersuchungen zu den attischen Marmorlekythen*, 1970, σ. 78, σημ. 105, βάσεις, δὲν εἶναι δυνατὴ σήμερα ἡ σύγκριση ἐκτὸς ἀπὸ τὴν IG II², 6569 (ΕΜ 10511).

3. Α. Prukakis - Christodulopoulos, ὁ.π. σ. 94, πίν. 38 - 39. Β. Schmaltz, ὁ.π. σ. 12 κέ., 28, 76 κέ., 83 καὶ κατάλογο Α 212.

4. Κ. Vierneisel, ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 40, πίν. 32 - 34α, ὅπου τὰ δεδομένα τῆς ἀνασκαφῆς.

Εἰκ. 2 γ. Λήκυθος γ τοῦ Μενύλλου. Μουσεῖο Ny - Carlsberg Κοπεγχάγης.

Στίχ. 1. *Μένυλλος*· γνωστό όνομα στην 'Αττική (IG I², 26 στίχ. 3. EM 6807. H. Bengtson, Staatsverträge II (1962), σ. 45-46, άριθ. 142. SEG XXII (1967), 2). 'Εδω πρόκειται για τον *Μένυλλο* (J. Kirchner, PA 10062), γιό του *΄Αστυφίλου Φιλάγρον*, πού άναφέρονται μαζί στην IG II², 2820, στίχ. 5 και 22 έπιγραφή, EM 8705, σχετική με την κατασκευή και την άνάθεση από τον δήμο των *΄Αλαιέων* του άγάλματος της *Άφροδίτης*, καθώς και στά μολύβδινα έλάσματα (R. Wunsch, Defixionum Tabellae 1897, άριθ. 47-50. J. Kirchner, PA 2662-2664 και στέμμα PA 9110).

Στίχ. 2. *΄Αστυφίλον*· έξελιγμένη ή κατάληξη -ου άντι του -ο⁵. Στην δραστηριότητα του *΄Αστυφίλου Φιλάγρον* μέσα στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ., πρυτάνεως σέ κατάλογο της Κεκροπίδος φυλής IG II², 1743, στίχ. 7 και είσηγητοΰ στο ψήφισμα *΄Αλαιέων* IG II², 1175, στίχ. 1, θά ήταν δυνατόν νά προστεθεί ίσως και ή πρόταση του ψηφίσματος IG II², 42 (EM 6914) για την συμμαχία με την Μήθυμνα τό 378/7 π.Χ.⁶

Στίχ. 3. *΄Αλαιεύς*· ή οίκογένεια του Μενύλλου άνήκε στον δήμο των *΄Αλων Αίζωνίδων*, όπως έχει προσδιοριστεί από σωζόμενα ψηφίσματα του δήμου αυτού⁷.

5. K. Meisterhans, Gramm. der Att. Inschr.³ (1971), σ. 63, § 20, 3.

6. Πρβλ. B. D. Meritt, Hesperia 3 (1934), σ. 2, άριθ. 3. K. Pritchett, Hesperia 15 (1946), σ. 162-163. J. K. Davies, Athenian Propertied Families (1971), no 14208 bis. B. D. Meritt και J. S. Traill, Councillors, Athenian Agora XV (1974) σ. 29-30, άριθ. 7, στίχ. 7 και σ. 43, άριθ. 31, στίχ. 13, όπου τώρα ίσως θά μπορούσε νά συμπληρωθεί *Μένυλλος* και Indices, *΄Αστυφίλος Φιλάγρον ΄Αλαιεύς*.

7. G. W. J. Eliot, Coastal Demes of Attica, (1962), σ. 27 κέ. και χάρτη σ. 31, όπου δέν άνα-

΄Από την περιοχή εκείνη προέρχονται έπίσης ταφικά άγγεία, της ίδιας οίκογένειας, όπως θά εξηγήσουμε παρακάτω.

΄Από τον τάφο του *Μενύλλου ΄Αστυφίλου ΄Αλαιεύς* μās είναι γνωστά τέσσερα «έπιστήματα»⁸, δηλ. τέσσερεις λήκυθοι χωρίς πόδι και λαιμό στο ίδιο περίπου μέγεθος μεταξύ τους, πού έχουν την ίδια παράσταση «δεξιώσεως» και τις ίδιες έπιγραφές σέ γράμματα ίσομεγέθη 0,005-0,006 μ. (εικ. 2α-γ). Οί δύο πρώτες από την «Συλλογή Θησείου» (Θ. 170 και Θ. 168) βρίσκονται σήμερα στο ΄Εθνικό ΄Αρχαιολογικό Μουσείο:

(α) IG II², 5497. Έχει ύψος 0,70 μ.⁹, πλάτ. ώμων 0,34 μ. Είναι ή μόνη πού παρουσιάζει έλαφριά διόγκωση πάνω από τό πόδι. Η παράσταση «δεξιώσεως» είναι μεγαλυτέρων διαστάσεων άπ' ό,τι στις άλλες μικρότερες ληκύθους. Ο Μένυλλος,

φέρονται οί έπιτύμβιες έπιγραφές της περιοχής.

8. Για τον όρο «έπιστήματα» πρβλ. E. Μαστροκόστα, Χαριστήριον είς ΄Α. Κ. ΄Ορλάνδον, Γ' (1966), σ. 281, σημ. 1 και σ. 290 για τις τρεις ληκύθους του Μενύλλου. Πρβλ. ταύτιση «έπιστημάτων» στον ίδιο τάφο. Ντ. Πέππα Δελημούζου, Monumento sepolcrale di un guerriero, stèle e «loutrophoros», στο Archeol. Classica 25-26 (1973), σ. 529-538, πίν. 91-96 πρós τιμήν Μ. Guarducci. Έπίσης της ίδιας, στο ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 13-14, άριθ. 4, πίν. 9β και 10. Γενικά, για τους οίκογενειακούς τάφους, πρβλ. έκτός από τά άναφερόμενα στην σημ. 2, Chr. Clairmont, Gravestones and Epigram (1970). G. Kokula von Leitner, Marmorloutrophoren (1974). W. Schiering, AA 78 (1975), σ. 651.

9. Η διαφορά στην μέτρηση του ύψους (0,72 μ. στο Corpus και τώρα 0,70 μ.) όφείλεται στο ότι σήμερα τό πόδι της ληκύθου είναι στηριγμένο επάνω σέ σύγχρονη βάση. Έψος του αναγλύφου μέχρι του άνω μέρους της έπιγραφής 0,225 μ. και πλάτ. 0,26 μ. Άντι του άριθμού Συλλογής Θησείου 168 στην πρώτη δημοσίευση έχει γραμμένο τον άριθμό Θ. 170 (βλ. σημ. 11).

Είκ. 3α. Λήκυθος. IG II², 11962.

πωγωνοφόρος, φορεῖ πάνω ἀπὸ τὴν χλαμύδα μανδύα, ποὺ τοῦ καλύπτει τὸ ἀριστερὸ

χέρι (ὅπως καὶ στὴν παράσταση τῆς ληκύθου γ), μὲ τὸ ὁποῖο κρατᾷ τὸ ἄλλογο.

Εικ. 3β. Λήκυθος. IG II², 11961.

Πηγαίνει πρὸς τὰ δεξιὰ γιὰ νὰ ἀποχαιρε-
τήσῃ τὸν πατέρα του Ἀστυφίλο, ὄρθιο, τυλιγμένο στὸ ἱμάτιο.
(β) IG II², 5498. Ἡ αἰσθητὰ μικρότερη

λήκυθος (0,55 μ. ύψος)¹⁰ έχει την ίδια παράσταση, αλλά με πιο άδρομερή επεξεργασία σε λιτότερες γραμμές (μοιάζει σὰ νὰ ἀντέγραψαν τὴν προηγούμενη), ἐνῶ δόθηκε ιδιαίτερη προσοχή στὴν ἀπόδοση τῶν χεριῶν, ποὺ ἐδῶ διακρίνονται.

Στὴν πρώτη δημοσίευση τῶν ληκύθων αὐτῶν ὁ Ν. Κυπαρίσσης¹¹ ἀναφέρει ὅτι εἶχαν κατασχεθεῖ στὸ περιβόλι οἰκίας στὴν ὁδὸ Χατζηχρήστου μαζί με ἄλλα ἀντικείμενα καὶ μετὰ τὴν λήκυθο Θ. 171 (IG II², 11961, *Λέων Φιλάργου. Λέων Αὐτοκράτορας*) καὶ ἐκφράζει τὴν ὑπόνοια ὅτι οἱ ἀρχαιότητες ἐκεῖνες προήλθαν ἀπὸ λαθραία ἀνασκαφή στὴν περιοχὴ Ἀγίου Νικολάου Βούλας, ὅπου εἶχε τότε βρεθεῖ ἡ λήκυθος Θ. 153 = IG II², 11962, ὅμοια μετὰ τὴν Θ. 171 = IG II², 11961 μετὰ τὶς ἐπιγραφές *Λέων Φιλάργου. Λέων Αὐτοκράτορας*. Τὸ κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Ν. Κυπαρίσσης γιὰ τὴν προέλευση τῶν ληκύθων δὲν βασίζεται στὴν συγγένεια μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας Ἀστυφίλου καὶ Λέοντος Φιλάργου, ἀλλὰ στὶς συνθήκες τῆς κατασχέσεως καὶ προπαντὸς στὸ γεγονός, ὅτι εἶχε καὶ πάλι μπροστά του τρία ζεύγη ληκύθων (δηλ. τὰ IG II², 5497 - 8, IG II², 11961 - 2, καθὼς καὶ τὸ ζεῦγος Θ. 155 καὶ Θ. 156 ἀνεπιγραφῶν ἀγγείων) μετὰ τὴν γνωστὴ ἀπὸ τότε ὁμοιότητα στὶς παραστάσεις «δεξιώσεως» στὶς ἐπιγραφές, ποὺ προορίζονταν γιὰ τὸν ἴδιο νεκρό. Τέτοιες λήκυθοι εἶχαν βρεθεῖ πάντοτε μαζί στὸ ἴδιο μέρος,

10. Ἀντὶ 0,57 στὸ Corpus (ἰσχύει ὅ,τι στὴν παρατήρηση τῆς σημ. 9). Ὑψος τοῦ ἀναγλύφου μέχρι τοῦ ἄνω μέρους τῆς ἐπιγραφῆς 0,21 μ. καὶ πλάτος 0,24 μ. Ἡ λήκυθος αὐτὴ ἔχει ἐπάνω τῆς τὸν ἀριθμὸ Θ. 168 ἀντὶ τοῦ ἀριθμοῦ Θ. 170 στὴν πρώτη δημοσίευση (βλ. σημ. 11).

11. Ν. Κυπαρίσσης, ΑΔ 11 (1927 - 28, ἐκδ. 1930). Παράρτημα, σ. 45 - 47, εἰκ. 3. Γιὰ τὸ ζεῦγος ὁμοίων ληκύθων βλ. σ. 45.

ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος. Ἡ πληροφορία ἐκείνη τοῦ Ν. Κυπαρίσσης ἐλέγχεται ἀπὸ τὰ τοπογραφικὰ δεδομένα ἐντελῶς σωστῇ, ἀφοῦ ἡ ἔκταση τοῦ δήμου τῶν Ἀλῶν Αἰξωνίδων¹², ὅπου ἀνῆκε ὁ Λέων Φιλάργου καὶ ὁ Μένυλλος, ὑπολογίζεται μέχρι τὴν περιοχὴ ἐκείνη τῆς Βούλας.

(γ) IG II², 5499 (τώρα στὴν Γλυπτοθήκη Ny - Carlsberg, Κοπεγχάγης, ἀριθ. 2786). Ἀπὸ τὸ Παρίσι τὸ 1929. Καὶ ἐδῶ λείπει ὁ λαιμὸς καὶ τὸ πόδι τοῦ ἀγγείου, ὅπως στὶς ληκύθους τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (εἰκ. 2γ). Τὸ σωζόμενο ὕψος 0,63 μ. καὶ οἱ διαστάσεις τοῦ ἀναγλύφου πλησιάζουν τὸ ἀγγεῖο μετὰ τὴν λήκυθο β. Ἀπὸ λάθος ὁ Fr. Poulsen¹³ ἀναφέρει τόπο εὐρέσεως τὸν Κεραμεικὸ, παρόλο ὅτι παραπέμπει στὴ δημοσίευση τοῦ Ν. Κυπαρίσσης.

(δ) Τὴν τέταρτη λήκυθο τὴν εἶδε στὸ ἐμπόριο καὶ τὴν δημοσίευσε ὁ W. Peek¹⁴, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν Poulsen καὶ νομίζει ὅτι προέρχονται αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ. Ὑψος σωζόμενο 0,55 μ. Πάνω ἀπὸ τὴν κατεστραμμένη δευτέρη μορφή δὲν σώζεται ἡ ἐπιγραφή *Ἀστυφίλος*. Δυστυχῶς δὲν ἐμάθαμε ἀκόμα ποῦ βρίσκεται τὸ ἀγγεῖο.

Ἐπιμείναμε ἐξετάζοντας τὶς τέσσερις αὐτὲς δημοσιευμένες ληκύθους στὴν προσπάθεια νὰ βροῦμε ποῖο ἄραγε ἀγγεῖο θὰ ταίριαζε ἐπάνω στὴν βάση EM 13451. Ἴσως ἔστεκε ἐπάνω μιὰ ἀπὸ τὶς σωζόμενες ληκύθους (ἡ ψηλότερη α τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, IG II², 5497) ἢ μᾶλλον ἓνα ἄλλο ἀγγεῖο μεγαλύτερο

12. Βλ. σημ. 7.

13. Fr. Poulsen, Acta Archaeologica V (1934), σ. 60 - 62, εἰκ. 14 (βλ. ἰδιαιτέρως σημ. 40, σ. 61).

14. W. Peek, Attische Inschriften, AM 67 (1942), σ. 91 - 92, ἀριθ. 149.

(περίπου 1,50 μ.) και ραδινότερο. Στην δεύτερη αυτή άποψη οδήγησαν οι συγκρίσεις με το μνημείο της Ἀριστομάχης στὸν Κεραμεικό, πού ὅσο κι ἂν πιστεύεται ὅτι ἀντικαθιστοῦσε τὴν ἐπιτύμβια στήλη, ἀφοῦ δέσποζε μοναχὸ ἐπάνω στὸν τάφο¹⁵, ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα δείγμα ἰδίας αἰσθητικῆς μετὴν τὴν βάση τοῦ Μενύλλου. Ἡ λήκυθος τῆς Ἀριστομάχης ὑπολογίζεται συνολικὰ στὰ 2 μ. καὶ στηρίζεται φυσικὰ σὲ μιὰ βάση μεγαλύτερη ἀπὸ τὴν EM 13451, ἀλλὰ τόσο ὅμοια σὲ σύλληψη (κυμάτιο ἄνω καὶ κάτω, ἀντίθεση τοῦ σκουρόχρωμου μαρμάρου μετὸ λευκὸ τοῦ ἀγγείου)¹⁶.

Χωρὶς ἀμφιβολία εἶναι δύσκολο νὰ πεῖ κανεὶς ποιά διευθέτηση εἶχαν ἀρχικὰ στὸν τάφο τοῦ Μενύλλου οἱ λήκυθοι καὶ ἡ βάση μετὸ ὄνομά του σὲ μνημειώδη γραφή. Ὅπως δὴποτε, ἡ ἀνεύρεση τεσσάρων ὁμοίων ληκύθων γιὰ τὴν ἴδια ταφή ἐπιβεβαιώνει τὴν δευτερεύουσα καὶ συμπληρωματικὴ τους σημασία¹⁷.

Γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ «ἡρίου» τοῦ Μενύλλου¹⁸, συνδυάζοντας ὅλα τὰ προσωπογραφικὰ δεδομένα μετὸ σχῆμα καὶ τὴν τεχνотροπία τοῦ ἀναγλύφου τῶν τριῶν, προσιτῶν σὲ μᾶς, ληκύθων, θὰ προτεῖναμε μιὰ χρονολόγηση γύρω στὰ 340 - 330 π.Χ.

Σύμφωνα μετὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα γιὰ

15. A. Prukakis - Christodulopoulos, ὁ.π. σ. 59. B. Schmaltz, ὁ.π. σ. 12 κέ., 76 - 77.

16. Βλ. σημ. 3, 4 καὶ 15.

17. B. Schmaltz, ὁ.π. σ. 83.

18. Γιὰ μιὰ ἀκριβέστερη χρονολόγηση τοῦ καταλόγου πρυτάνων IG II², 1743, καθὼς καὶ τῆς ἀναθηματικῆς IG II², 2080, βλ. B. D. Meritt καὶ J. S. Traill, ὁ.π. σημ. 6, σ. 30 (γιὰ τὴν χρονολόγηση τῆς IG II², 2080 τὸ 368 π.Χ. βλ. J. Marcadé, Recueil des signatures de sculpteurs grecs II (1957), σ. 110, πίν. XLIII, 2. SEG XVIII (1962) 66).

τὴν τοπογραφία καὶ τὰ οἰκογενειακὰ νεκροταφεῖα τῆς Ἀττικῆς, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι στὸν ἴδιο ταφικὸ περίβολο στὴν Βούλα θὰ ἦταν στημένες ἐπίσης οἱ δύο ὅμοιες λήκυθοι IG II², 11961 - 2 (τώρα στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο), (εἰκ. 3α, β)¹⁹ μετὰ τὶς ἐπιγραφὰς *Λέων Φιλάρου. Λέων Αὐτοκράτους*, χωρὶς ὅμως τὸ δημοτικὸ *Ἀλαιοῦς*. Τὸ πρῶτο ὄνομα εἶναι γνωστὸ στὴν οἰκογένεια ἀπὸ τὸν κατάλογο πρυτάνων ὡς τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Ἀστυφίλου (IG II², 1713, στίχ. 6 - 7). Ἀκόμη γνωρίζουμε ὅτι ὁ Ν. Κυπαρίσσης βρῆκε τὴν μιὰ λήκυθο, Θ. 153, IG II², 11962, στὴν Βούλα καὶ ἔτσι ἐντόπισε τὴν προέλευση τοῦ συνόλου τῶν ἀρχαιοτήτων, πού εἶχε ὁ ἴδιος κατασχέσει στὴν ὁδὸ Χατζηχρήστου. Γίνεται φανερό, λοιπόν, ὅτι πρόκειται γιὰ «ἐπιστήματα» σὲ τάφους μελῶν τῆς ἰδίας οἰκογένειας Ἀλαιοῦν, γιατί ὁ Λέων Φιλάρου θὰ ἦταν προφανῶς ἀδελφὸς τοῦ Ἀστυφίλου καὶ ἴσως ὁ πατέρας τοῦ Αὐτοκράτους. Ἐὰν ἡ συγγένεια αὐτὴ ὑπῆρξε, τότε ἡ παράσταση τῶν ληκύθων IG II², 11961 - 2, πού δὲν διαφέρουν τεχνотροπικὰ ἀπὸ τὶς ληκύθους τοῦ Μενύλλου, θὰ μᾶς ἔδειχνε τὸν παπποῦ Λέοντα Φιλάρου μετὰ τὸν ἐγγονό του Λέοντα Αὐτοκράτους.

Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι, ἀφοῦ κατέθεσα τὸ ἄρθρο τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1977, ὁ καθηγητὴς Α.Ε. Raubitschek²⁰ μοῦ ὑπέδειξε σὰν πολὺ πιθανὴ τὴν σχέση τῆς οἰκογένειας αὐτῆς μετὰ τὸ ἀναφερόμενο ὄνομα *Διοκλῆς Ἀλαιοῦς Κεκροπίας* ἐπάνω στὸν κωδωνόσχημο ἐρυθρόμορφο κρατὴρα τῆς

19. Γιὰ τὶς φωτογραφίες αὐτὲς εὐχαριστῶ τὸν Γενικὸ Ἐφορὸ καὶ Διευθυντὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου κ. Ν. Γαλιούρη.

20. Θερμὲς εὐχαριστίες ὀφείλονται στὸν καθηγητὴ γιὰ τὴν πληροφoρία αὐτὴ.

Συλλογῆς Robinson, πού βρέθηκε στὴ Βάρη²¹. Ὁ Διοκλῆς ἐκεῖνος, τὸ πρῶτο γνωστό σὲ μᾶς μέλος τῆς οἰκογενείας αὐτῆς, θὰ ἦταν πατέρας τοῦ Φιλάγρου καὶ παπποῦς τοῦ Ἀστυφίλου. Ὁ [Φίλ]αγρος Δ[ιοκ]λέους (Ἀλαιοῦς) στὴν IG II², 2820, στίχ. 24 θὰ ἦταν ἀνιψιὸς τοῦ Ἀστυφίλου. Βλ. στέμμα σελ. 241.

Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτὴ θὰ θέλαμε νὰ ἀνακοινώσουμε μιὰ ταύτιση: Ἡ στήλη μὲ λουτροφόρο μεταξὺ δύο ληκύθων στημέ-

21. D. M. Robinson, *AJA* 35 (1931), σ. 159-160. CVA, Robinson Collection 2 (1937), σ. 36, πίν. 48, 2 a - b. Uta Kron, *Die zehntattischen Phyllenheroen* (1976), σ. 96.

νων στὴν ὀριζόντια κάτω προεξοχή καὶ μὲ ἀνάγλυφη σκηνὴ «δεξιώσεως»²² (ἕνας νέος μὲ μανδύα καὶ ράβδο ἀποχαιρετᾷ πωγωνοφόρο ἄνδρα καθήμενο, ἐνῶ πίσω του στέκει μιὰ γυναίκα συλλογισμένη — εἰκ. 4α - β), πού προέρχεται ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ, βρίσκεται στὴν Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ Χαραλάμπους Ποταμιάνου.

ΝΤ. ΠΕΠΠΑ - ΔΕΛΜΟΥΖΟΥ

22. A. Conze, *Die attische Grabreliefs*, Berlin (1893), σ. 749, πίν. 144. T. Dohrn, *Attische Plastik vom Tode des Phidias bis zum Wirken der grossen Meister des 4. Jahrhunderts v. Chr.*, Krefeld 1957, 154 ἀριθ. 71. G. Kokula von Leitner, *Marmorlütrophoren* (1974, Köln, Dissertationdruck Hansen), σ. 65, ἀριθ. G. 5, ὅπου καὶ χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

ΕΠΙΣΤΗΜΑΤΑ FROM THE TOMB OF MENYLLOS HALAIEUS. BASE EM 13451

A circular base of blue-grey marble (fig. 1α), once in the private collection of Mrs. Anna Methenites, was brought in March 1974 from the "Ephoreia of Antiquaries and Private Collections" to the Epigraphical Museum. The base EM 13451 is published here with the kind permission of the Ephor A. Andriomenou.

Dimensions : Height 0.265 m. ; diameter 0.54 m. ; height of letters 0.02 - 0.03 m. There are mouldings around the

top and bottom edges ; on the top there is a circular cutting (0.15 m. in diameter) preserving the lower part of the foot of a white marble vase (fig. 1β). There is no information about the provenance of the base.

Among the rare examples of round bases designed to support marble vases (see supra n. 2) the base with the lekythos of Aristomache, found *in situ* in the Kerameikos and dating to about 338 B.C., is distinguished by the combi-

nation a blue-grey marble base with a white marble vase (see supra nn. 3 - 4). With the publication of the base EM 13451, we now have another example of a similar base for a funeral vase of white marble.

The inscription is written in large letters which are carefully and symmetrically spaced (with deeper carving at the end of the strokes), designed to be seen from afar. According to the letter forms it should be dated after the middle of the 4th century B.C.

Μένυλλος
Ἀστυφίλου
Ἀλαιοῦς

Line 1: Μένυλλος The name is well known in Attica. IG I², 26 1.3 (EM 6807). H. Bengtson, *Staatsverträge* II (1962), p. 45 - 46, n. 142 ; SEG XXII (1967), 2. Here we are dealing with Menyllos (J. Kirchner, PA 10062), son of Astyphilos, the son of Philagros. A dedicatory inscription (IG II², 2820, lines 5 and 22) records both father and son as amongst the demesmen chosen to supervise the making and dedication of a statue of Aphrodite set up by the deme of Halaieis; he is mentioned together with Astyphilos in curse tablets (R. Wünsch, *Defixionum Tabellae* (1897), nn. 47 - 50. J. Kirchner, PA 2662 - 2664. *Stemma* PA 9110).

Line 2. Ἀστυφίλου with the developed ending -ou instead of -o (see supra n. 5). Astyphilos, son of Philagros, is known to have been active in the first half of the 4th c. B.C. as prytanis of the tribe Kekropis (IG II², 1743, 1.7) and orator of the decree of the deme of Halai (IG II², 1175, 1.7). It is also possible, that

Astyphilos introduced the decree IG II², 42 on the alliance with Methymna in 378/7 B.C. (see supra n. 6).

Line 3. Ἀλαιοῦς. Menyllos' family came from Halai Aixonides, as we know from decrees of the deme (see supra n. 7)

Menyllos himself, the son of Astyphilos, has already been known from other "ἐπιστήματα", i.e. grave monuments from the same tomb (see supra n. 8); four marble lekythoi with neck and foot missing which are virtually identical, show Menyllos shaking hands in the gesture of "dexiosis" with his father Astyphilos ; both are identified by inscriptions (height of the letters 0.005 - 0.006 m.) placed over their figures. The first two lekythoi, formerly in the The-seion Θ. 170 and Θ. 168, are now in the National Museum (figs. 2α and β).

a) IG II², 5497. Height 0.72 m. ; width at the shoulder 0.34 m. This is the only one which spreads slightly above the foot and the representation here is on a larger scale than that of the other three lekythoi (see supra n. 9). Menyllos, bearded, wears a chlamys and over it a cloak which conceals his left hand (as on the third lekythos), with which he is controlling the horse ; he is walking to the right in order to bid his father farewell.

b) IG II², 5498. A noticeably smaller lekythos (height 0.55 m.) has the same representation less skillfully rendered (it looks like a copy of the first lekythos), but here special care has been bestowed on the rendering of the hands which are clearly distinguished (see supra n. 10).

N. Kyparissis publishing these two lekythoi (Arch. Deltion 11, 1927 - 28

Είκ. 4α. «Στήλη με λουτροφόρο» της Συλλογής Χαραλ. Ποταμιάνου.

Εἰκ. 4β. Λεπτομέρεια «λουτροφόρου σὲ στήλη». Συλλογὴ Χαραλ. Ποταμιάνου.

(1930), pp. 44 - 47) reported that IG II², 5497 and 5498 had been confiscated from the garden of a house on Hadzichristou street, together with lekythos Θ. 171 = IG II², 11961 which has the inscription Leon son of Philagros, Leon son of Autokrates ; he expressed also the suspicion that all the antiquities confiscated there came out of an illegal excavation in the region of Hagios Nikolaos at Voula, because another lekythos Θ. 153 =

IG II², 11962, similar to Θ. 171 = IG II², 11961 had been found there. It was well known, indeed, that often a pair of marble lekythoi, similar and with identical names, came out in the same place and N. Kyparissis emphasized the similarity (p. 45) of several pairs of virtually identical lekythoi (the unscribed Θ. 165 with Θ. 166 and the now published as IG II², 11961 - 2, as well as the IG II², 5497 - 8), but without

saying anything on the relationship between Leon, son of Philagros and Menyllos, son of Astyphilos.

The prosopographical data prove that Kyparissis has hit the mark ; Menyllos, the son of Astyphilos Halaieus, and Leon, son of Philagros, belong to the same family from the deme of Halai Aixonides which is thought to extend all the way to Voula.

c) IG II², 5499, now in the Ny-Carlsberg Glyptothek in Copenhagen, n° 2786. Obtained from Paris in 1929. As in the case of the first two lekythoi, the neck and the foot of the vase are missing. The preserved height of 0.63 m. and the scale of the relief are close to the measurements of the second lekythos (fig. 2γ). F. Poulsen mistakenly reported the Kerameikos as the provenance, even though he referred to Kyparissis publication (see supra n. 13).

d) The fourth lekythos was seen in a dealer's shop by W. Peek who published it in *Ath. Mitt.* 67 (1942), pp. 91 - 92, and followed Poulsen in naming the Kerameikos as the provenance. Preserved height 0.55 m. Astyphilos' name is not preserved above the damaged second figure. Unfortunately we have not ascertained the whereabouts of this lekythos.

In studying the four published lekythoi of Menyllos together with the base EM 13451 carrying his name, it is hard to decide what was their original arrangement. It may be that the base carried one of the preserved lekythoi or another larger vase, perhaps at the most prominent corner of the tomb. Comparisons made at Kerameikos with the Aristomache lekythos (see supra nn. 3 and 4),

which has an estimated height of two meters, suggested for the Menyllos' base a slim vase more than 1.50 m. high. Although larger and with bigger letters the base of the Aristomache lekythos resembles closely the Menyllos base, with its mouldings above and below and in the contrast of dark and white marble (see above p. 235).

Putting together the prosopographical data for Menyllos and his father (see supra nn. 6 and 18) with what we know about the shape and the style of the reliefs of the three lekythoi accessible to us, we reach the conclusion that Menyllos' five grave monuments were set up during the decade 340 - 330 B.C.

In the same grave plot, at Voula, may once have been also erected the two lekythoi IG II², 11961 - 2 (now in the National Archaeological Museum) for Leon, son of Philagros, and Leon, son of Autokrates, although the demotic Halaieus is not written on.

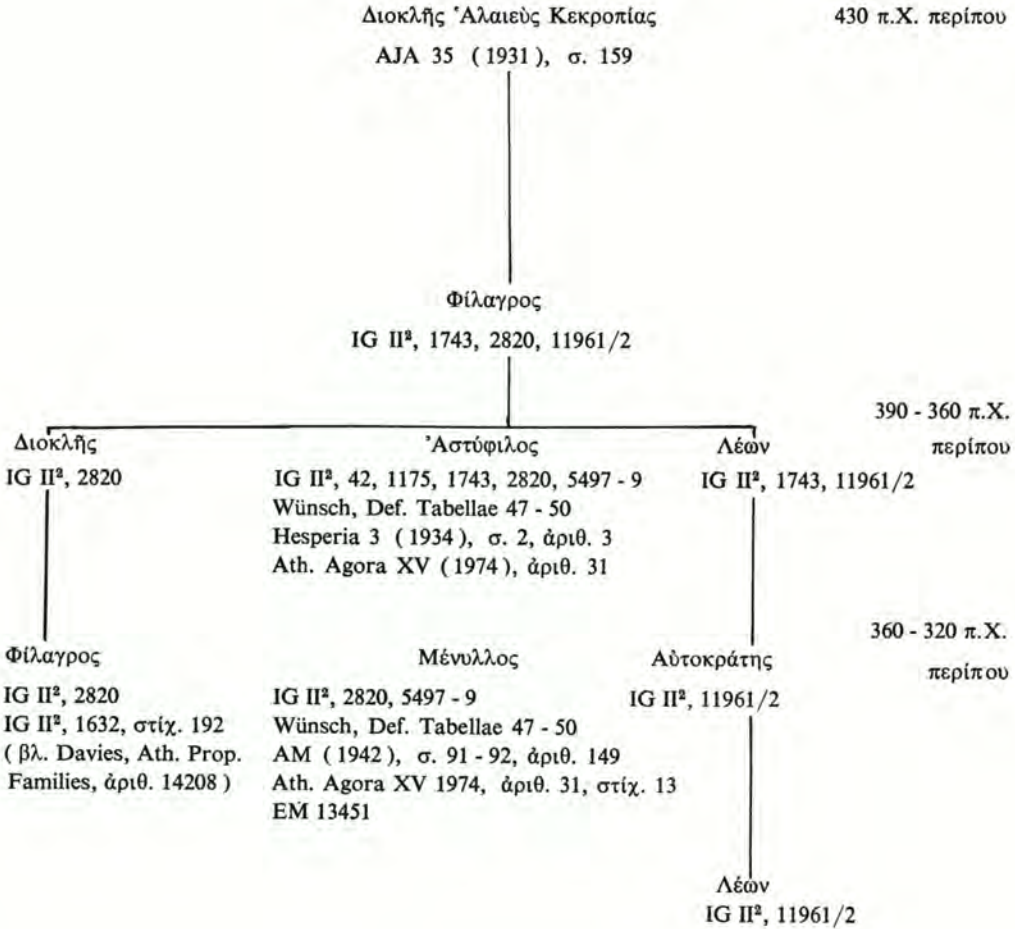
The first name is certainly attested in the Astyphilos' family as probably the Astyphilos' brother IG II², 1743, ll. 6 - 7; (see supra n. 18). Also it is mentioned (above p. 235), that the lekythos IG II², 11962 was found near Hagios Nicolaos at Voula and this fact constituted the main argument of N. Kyparissis that all the antiquities confiscated by him at Hatzichristou Street, i.e. in Athens, were found at Voula.

So the two figures engraved on each lekythos IG II², 11961 - 2 could be : Leon of Philagros the grandfather and Leon, son of Autokrates, the grandson (fig. 3α and β) and this constitutes a new element for the stemma of this fa-

mily from Halai Aixonides deme which belongs to the Kekropis tribe.

Finally it is to be noted that Professor A. E. Raubitschek suggested to me (after I had handed in this article in January 1977) as quite probable the relationship of this family of Halai Aixonides with Διοκλῆς Ἀλαιοῦς Κεκροπίας,

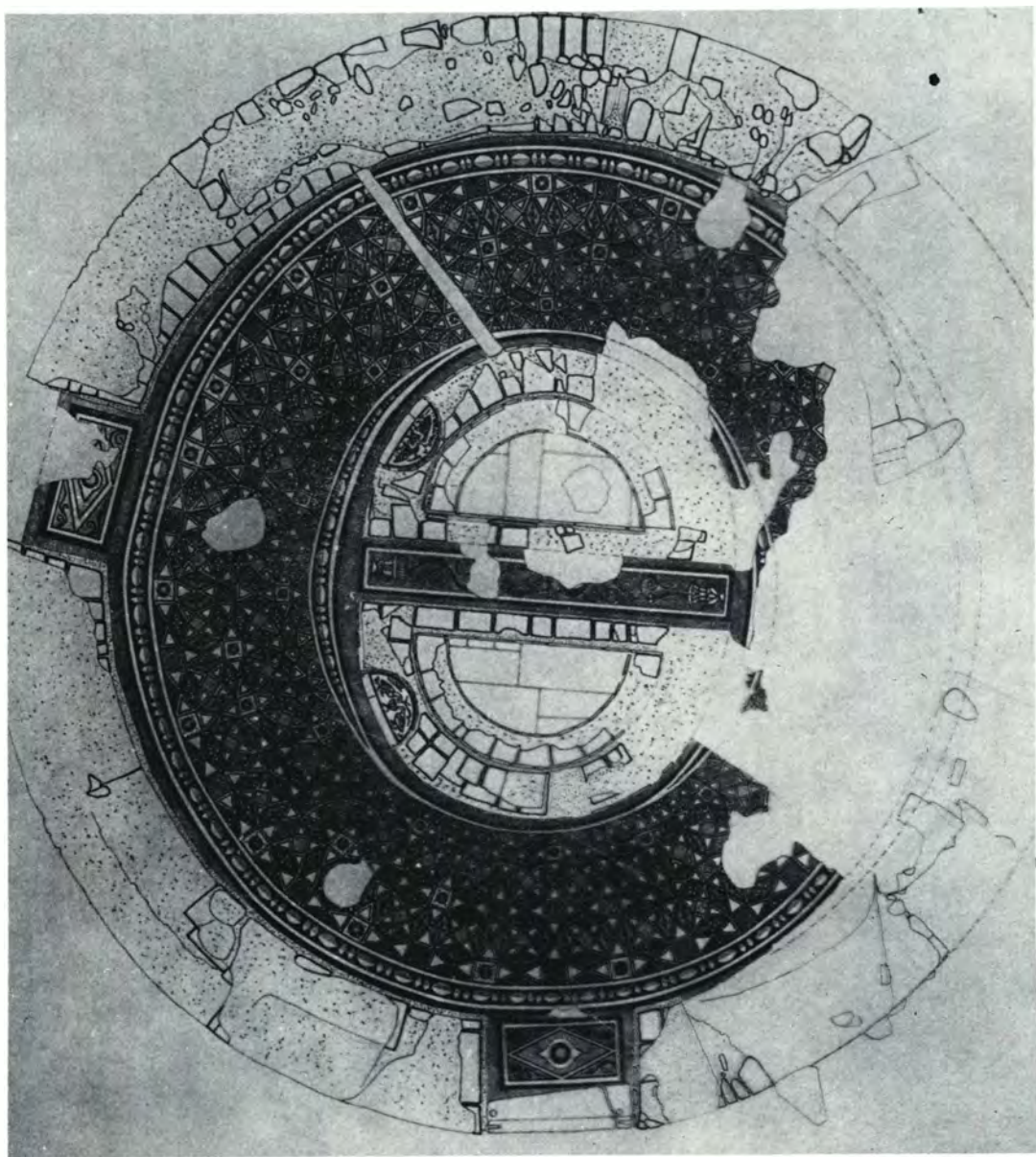
named on the red-figured bell-krater from Vari in the Robinson Collection. This Diokles, the first member of the family known to us, could be Philagros' father and grandfather of Astyphilos. So the stemma PA 9110 could be as follows.

I take the opportunity here of announcing the identification of the well known stele with loutrophoros between a pair of lekythoi at the lower part

(fig. 4a,b) found at Peiraeus and published several times (see supra n. 22). Now the grave stele is in the Char. Potamianos private Collection.

DINA PEPPAS - DELMOUSOU

Σχ. 1. Κάτοψη της κυκλικής αίθουσας. (Σχέδιο Γ. Κοτοπούλη).

ΨΗΦΙΔΩΤΑ ΤΗΣ ΑΜΦΙΣΣΑΣ

Ίστορικό

Ύστερα από ίχνη αρχαίων, πού επισημάνθηκαν τὸν Ἰανουάριο τοῦ 77 κατὰ τὴν

ἐκσκαφὴ τῶν θεμελίων στὸ οἰκόπεδο Ἡ. Κεφαλᾶ - Λ. Τσουνή, ἀπέναντι ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀμ-

Είκ. 1. Ἀμφισσα. Γενική ἄποψη τῆς κυκλικῆς αἵθουσας.

φίσεως, ἡ Ἐφορεία Ἀρχαιοτήτων Δελφῶν ἀνέλαβε τὴν ἐκτέλεση συστηματικῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας, ποὺ συνεχίζεται ἀκόμη σὲ μικρὴ κλίμακα γύρω στὶς παρυφές τῶν σκαμμάτων. Ἡ ἔρευνα κάλυψε ὁλόκληρο τὸ χῶρο τοῦ ιδιόκτητου οἰκοπέδου, $7,20 \times 6,60$ μ. περίπου, καὶ χρειάστηκε νὰ ἐπεκταθεῖ ἐν μέρει καὶ πρὸς Α. σὲ χῶρο ιδιοκτησίας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ κυρίως πρὸς Ν., ὅπου ἀνασκάφηκε τὸ μεγαλύτερο τμήμα τῆς κοινοτικῆς ὁδοῦ σὲ πλάτος 8,50 μ. περίπου.

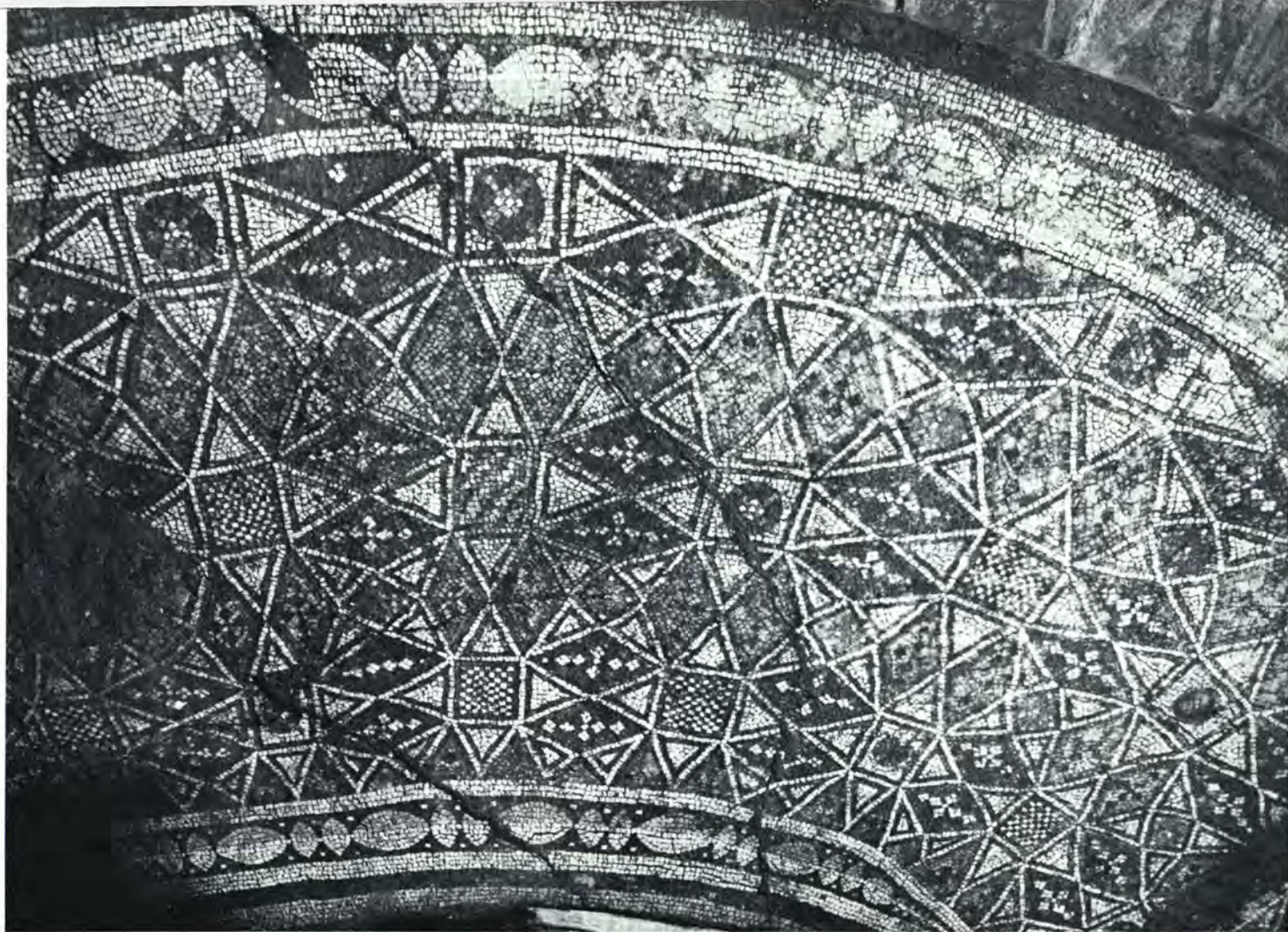
Περιγραφή

Ἀποκαλύφθηκε κατὰ κύριο λόγο κυκλικὴ αἶθουσα (σ.χ. 1), ποὺ ἐντάσσεται μέσα σὲ μεγάλο οἰκοδομικὸ συγκρότημα (εἰκ. 1). Οἱ ἀκριβεῖς διαστάσεις καὶ ἡ ἔκταση τοῦ συγκροτήματος εἶναι ἀδύνατο πρὸς τὸ παρὸν νὰ προσδιοριστοῦν, γιατί οἱ τοῖχοι προχωροῦν κυρίως πρὸς Ν., κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως καὶ πρὸς Δ., κάτω ἀπὸ τὸ σύγχρονο ὁδόστρωμα καὶ τὶς παρακείμενες σύγχρονες οἰκοδομές Ἡλία Κεφαλᾶ¹. Ἡ κυκλικὴ αἶθουσα ἔχει ἀποκαλυφθεῖ πλήρως. Ἐχει ἐσωτερικὴ διάμετρο 7,60 μ. περίπου. Τὸ πάχος τοῦ τοίχου, ποὺ εἶναι κτισμένος ἀπὸ ἐπάλληλες σειρὲς ὀπτοπλίνθων καὶ λίθων συνδεομένων μὲ ἰσχυρὸ ἐρυθρῶπὸ κονίαμα (κοινῶς κορασάνι), ξεπερνᾷ τὸ 1 μ. καὶ τὸ σωζ. ὕψος του τὰ 0,50 μ. Μεγάλον τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς αἶθουσας, μαζὶ μὲ μέρος τοῦ δαπέδου ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ νεώτερες μεσαιωνικὲς κατασκευές. Ἡ αἶθουσα φέρει δύο ἀνοίγματα εἰσόδου, ἓνα στὴ νότια πλευρὰ τῆς μὲ λίθινο κατώφλι σὲ δευτέρῃ χρήσιν καὶ ἓνα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς, ποὺ φράχτηκε μεταγενέστερα ἀπὸ λιθόχτιστο τοῖχο νεώτερου οἰκοδομήματος (ἀνοῖγμα εἰσόδου 1,25 μ.).

1. Πρβλ. ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, σ. 216.

Στὸ κέντρο τῆς αἶθουσας βρίσκονται δύο ἡμικυκλικὲς ἀντωπὲς δεξαμενές (χορδῆς 0,75), βάθους 0,90 μ. περίπου, ποὺ χωρίζονται ἀπὸ στενὸ διάδρομο, πλάτους 0,53 μ. καὶ μήκους 3,30 μ. περίπου μὲ κατεύθυνση Α - Δ. Οἱ δεξαμενές εἶναι ὀρθομαρμαρμένες ἐσωτερικὰ μὲ ἐναλλασσόμενες πλάκες ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο καὶ ἀπὸ μελανόφαιο σχιστόλιθο. Ἡ νότια δεξαμενὴ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴ βόρεια μὲ μολυβδοσωλήνα, ποὺ ἐπιτρέπει τὴν ἀνετη ροὴ τοῦ νεροῦ ἀπὸ τὴν πρώτη στῆ δευτέρῃ. Ἄλλος σωλήνας (μολύβδινος στὴν ἀρχὴ του, πῆλινος στὸ πέρασ του) ὁδηγεῖ τὸ νερὸ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς αἶθουσας ἔξω ἀπὸ αὐτήν. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἀποχετεύσεως, ποὺ λειτουργεῖ θαυμάσια καὶ σήμερα, χρησίμευε γιὰ τὴν ἐκκένωση τῶν δεξαμενῶν κατὰ βούλησιν (ἀνανέωση νεροῦ - καθαρισμὸς δεξαμενῶν). Ἡ πλήρωση τῶν δεξαμενῶν μὲ νερὸ πραγματοποιοῦνταν ἀπὸ ἄλλους ἀγωγούς, ἐπίσης μολύβδινους, ποὺ περνοῦσαν ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὴ δαπεδόστρωση τῆς αἶθουσας καὶ διαπερνοῦσαν τὰ τοιχώματα τῶν ἡμικυκλικῶν δεξαμενῶν.

Τὸ δάπεδο τῆς αἶθουσας ποὺ περιβάλλει τὶς δεξαμενές, καθὼς καὶ ὁ στενὸς διάδρομος ποὺ τὶς χωρίζει, καλύπτεται ἀπὸ ψηφοθέτημα ἄριστης τέχνης καὶ διατήρησης (εἰκ. 1). Στὶς παρυφές κόσμημα ἀστράγαλου ἀπὸ λευκὲς ψηφίδες σὲ σκούρο φόντο μεταξὺ δύο λευκῶν ταινιῶν. Τὸ μεταξὺ τῶν ἀστραγάλων κυρίως πεδίο τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου καλύπτεται ἀπὸ πολὺπλοκο σχέδιο ἐπαναλαμβανόμενων μοτίβων ἀπὸ ρόμβους, τρίγωνα καὶ τετράγωνα, ποὺ συνδυαζόμενα σχηματίζουν ἀλληλοτενόμενα πολύγωνα (16γωνα) (εἰκ. 2). Κέντρα τῶν πολύγωνων ἀποτελοῦν μικρὰ τετράγωνα, ποὺ κοσμοῦνται εἴτε μὲ ἀβακωτὸ (ἀπὸ λευκὲς καὶ μελανὲς ψηφίδες), εἴτε

Είκ. 2. *Αμφισσα. Λεπτομέρεια τοῦ μωσαϊκοῦ δαπέδου.

Είκ. 3. Ἀμφισσα. Τὸ μικρὸ δάπεδο τῆς νότιας εἰσόδου

μέ κύκλους. Οἱ ρόμβοι ἀπαντοῦν σέ δύο βασικές παραλλαγές : εἴτε μελανοί μέ λευκὸ σταυρικὸ κόσμημα, εἴτε ἐρυθροὶ μέ μελανὸ παρόμοιο κόσμημα. Τὰ τρίγωνα εἶναι ἀνοιχτόχρωμα (λευκά).

Οἱ ψηφίδες (tesserae), κυβόσχημες, σπαστὲς ἀπὸ φυσικὲς πέτρες (καὶ ἐλάχιστες ἀπὸ ὀπτὴ γῆ), διαστ. $1 \times 1 \times 1$ ἐκ., ἀπαντοῦν στοὺς ἐξῆς βασικοὺς χρωματισμοὺς : λευκὸ, μελανὸ, κόκκινο, σταχτί, κιτρινωπὸ, πρασινωπὸ.

Μπροστὰ στὸ κατώφλι τῆς νότιας εἰσόδου ὑπάρχει μικρὸ αὐτοτελὲς ψηφιδωτὸ δάπεδο («δαπίδιο»), διαστ. $0,62 \times 0,10$ μ. Τὸ διακοσμητικὸ μοτίβο του : ρόμβος, πὺ περικλείνει δακτύλιο μέ ἀποφύσεις, ἐγ-

γράφεται σέ ὀρθογώνιο (εἰκ. 3). Στὸν κεντρικὸ δακτύλιο ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ἐρυθρὲς ψηφίδες ἀπὸ ὀπτὴ γῆ (κεραμίδι).

Ὁ στενὸς διάδρομος ἀνάμεσα στίς δύο ἡμικυκλικὲς δεξαμενὲς ἔχει τὴν ἐξῆς διακόσμηση : δύο φυτά, πὺ βλασταίνουν ἀπὸ ἰσάριθμες γλάστρες, ἀναρριχῶνται μέ ἐλίσσόμενους βλαστοὺς πρὸς τὸ κέντρο τοῦ διαδρόμου, ὅπου συναντιῶνται (εἰκ. 4).

Κάθε μία, τέλος, ἀπὸ τίς ἡμικυκλικὲς δεξαμενὲς σώζει στή δυτικὴ πλευρά της, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ διαχωριστικὸ διάδρομο, ἀπὸ μιὰ μικρὴ ἡμικυκλικὴ κόγχη ($0,40 \times 0,67$ μ.), πὺ τὸ ψηφοθετημένο δάπεδό της κοσμεῖται μέ δύο πτηνὰ ἀνω-

Είκ. 4. Άμφισσα. Λεπτομέρεια ψηφοθετήματος διαδρόμου. Γλάστρα με φυτό.

πά, πού πίνουν νερό από φιάλη (ε ί κ. 5).

Ό ικανότατος όμολογουμένως ψηφοθέτης κατάφερε με την επιμέλεια της κατασκευής, την άρμονική πολυχρωμία, την πρωτοτυπία τοϋ σχεδίου, πού έναρμονίζεται άπόλυτα με την κυκλική μορφή της

αΐθουσας, νά δώσει ένα αΐσθητικά άρτιο αποτέλεσμα.

Τό επιμελημένο μωσαϊκό δάπεδο σέ συνδυασμό με τό άξιόλογο άρχιτεκτόνημα (κυκλική αΐθουσα — έγγεγραμμένα ήμικύκλια) αποτελούν ένα άρμονικότατο σύν-

ολο, μοναδικό για την περιοχή (Λοκρίδος - Φωκίδος).

Ἄς μὴ λησμονοῦμε ὅτι οἱ τοῖχοι τῆς αἵθουσας ἦταν ἐσωτερικά, μέχρι ὀρισμένο ὕψος, ἐπενδυμένοι μὲ μαρμάρινες πλάκες, ὅπως οἱ δεξαμενές. Τμήμα τοιχογραφίας σώζεται μόνο στὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τῆς αἵθουσας, ἀριστερὰ (δυτικὰ) ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο. Μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση (εἰκ. 6).

Χρονολόγηση - ἐρμηνεία

Ἡ χρονολόγηση τῆς κυκλικῆς αἵθουσας μὲ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο καὶ κατ' ἐπέκταση ὁλόκληρου τοῦ συγκροτήματος δὲν εἶναι ἀκόμη ἀπόλυτα σίγουρη. Ἡ ἐπίχωση πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ τοὺς τοίχους ἦταν μικρὴ καὶ διαταραγμένη ἀπὸ νεώτερες κατασκευές, λάκκους καὶ μπαζώματα. Ὅρισμένα θραύσματα λύχνων κορινθιακοῦ τύπου μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις ἐντάσσονται χρονικὰ στὸν 3ο καὶ 4ο μ.Χ. αἰώνα. Στὴν ἐποχὴ αὕτὴ πρέπει νὰ ἀνάγεται ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος. Μοτίβα παρόμοια μὲ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς κυκλικῆς αἵθουσας ἀπαντοῦν στὸ Β. διάχωρο τοῦ νάρθηκα τῆς Βασιλικῆς Α' τοῦ Δίου, ἐπίσης στὸ νάρθηκα τῆς Βασιλικῆς Γ' Ἀμφιπόλεως, καθὼς καὶ στὸ νάρθηκα τῆς Βασιλικῆς τοῦ οἰκοπέδου Χατζηανδρέου στὴ Ρόδο^{1α}. Ὑπάρχουν ὅμως σαφεῖς ἴχνη καὶ νεωτέρων φάσεων:

(α) Στὴ νότια εἴσοδο τοποθετεῖται λίθινο κατώφλι, πάνω στὸ μωσαϊκὸ δάπεδο.

(β) Ἡ δυτικὴ εἴσοδος φράσσεται μὲ λιθοδομὴ τοίχου νεώτερου οἰκοδομήματος, ποὺ προχωρεῖ πρὸς Δ. κάτω ἀπὸ τὴν πο-

λυκατοικία Ἡλ. Κεφαλᾶ καὶ τὸ σύγχρονο ὁδόστρωμα.

(γ) Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς κυκλικῆς αἵθουσας ἀποκόβεται μὲ τρόπο βάνανσο, γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ἐκεῖ νεώτερη κατασκευὴ τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας.

(δ) Τὰ ψηφοθετήματα μὲ τὰ πτηνὰ στίς ἡμικυκλικές κόγχες φαίνονται ἐπίσης νεώτερα ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο δάπεδο τῆς αἵθουσας. (6ος - 7ος μ.Χ. αἰ. ;).

Ὑπάρχουν, τέλος, ἐνδείξεις ὅτι ἡ κυκλικὴ αἶθουσα ἢ μέρος της χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ Χριστιανοὺς καὶ σὲ πολὺ μεταγενέστερα χρόνια ἴσως σὲ σχέση μὲ τὴν παρακείμενὴ ἐκκλησίᾳ, ποὺ τὴ θέση της πῆρε ἀργότερα (1869) ὁ ναὸς τῆς Εὐαγγελίστριας (σημερινὴ Μητρόπολη).

Ἡ ἐποχὴ τῆς κατασκευῆς τῆς κυκλικῆς αἵθουσας (4ος μ.Χ. αἰ.) συμπίπτει μὲ περίοδο ἀκμῆς πολλῶν ἀστικῶν κέντρων τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅπως π.χ. τῶν Πατρῶν², τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Δελφῶν ἀκόμη. Ὁ Émile Bourguet³ σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὅτι οἱ Δελφοὶ ἀπὸ τὸν Τραϊανὸ ὥς τὸν Μάρκο Αὐρήλιο περνοῦν μιὰ νέα περίοδο ἀκμῆς, ὅπως τὴ βλέπουμε στὰ σωζόμενα πλινθόκτιστα οἰκοδομήματα, θέρμες, ἐπαύλεις, ὑδραγωγεῖα, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ Τέμενος⁴.

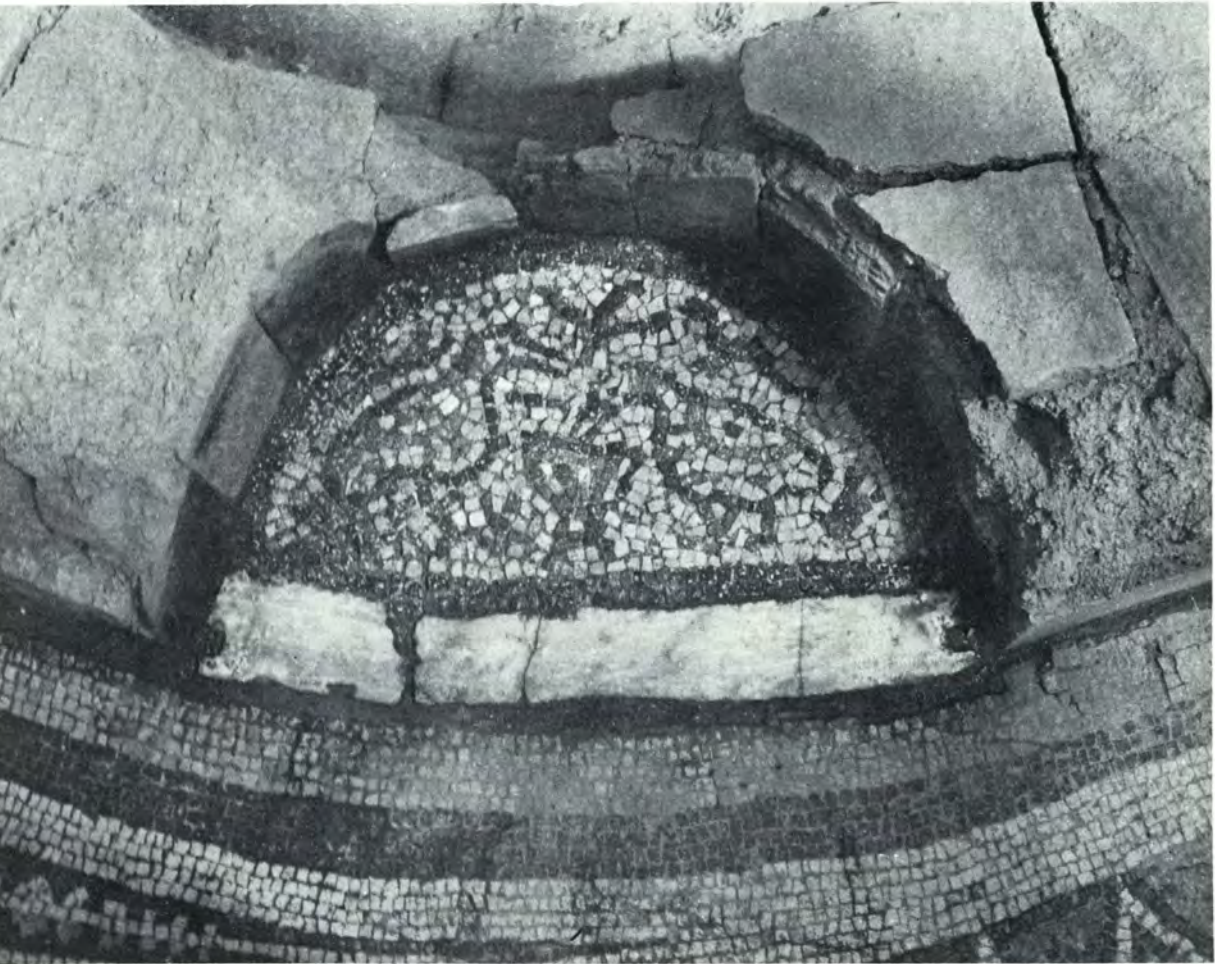
Τὴν ἴδια αὕτὴ ἐποχὴ καὶ λίγο παλιότερα ἢ Ἀμφισσα ἐμφανίζεται ὡς σημαντικὸ κέντρο καὶ πολυάνθρωπη πόλη. Ὁ περιηγητὴς Πausanias, ποὺ τὴν ἐπισκέφθηκε στὰ τέλη τοῦ 2ου μ.Χ. αἰ., ἦταν αὐτόπτης μάρτυρας τοῦ μεγαλείου τῆς πόλεως:

2. Πρβλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, πίν. 154-155.

3. E. Bourguet, *Les ruines de Delphes* (1914) 290.

4. Πρβλ. καὶ Bourguet, ὁ.π. 268 καὶ 283 κέ., εἰκ. 93 - 96: μωσαϊκὸ δάπεδο αἵθουσας λουτροῦ μὲ κόσμημα ἄνθους ἡλίου.

1α. Βλ. Sodini, ὁ.π. σ. 733 καὶ 734. Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν, ὁ.π. σ. 89. Τὰ παραπάνω παράλληλα εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ὑποδείξει ἡ δ. Γιώτα Ἀτζακὰ τοῦ Κ. Β. Ε. τῆς Θεσσαλονίκης· τὴν εὐχαριστῶ θερμά.

Είκ. 5. Ἄμφισσα. Λεπτομέρεια ψηφοθετήματος κόγχης. Πτηνὰ πίνουν ἀπὸ φιάλης.

« ἔστιν Ἄμφισσα μεγίστη καὶ ὀνομαστοτάτη πόλις τῶν Λοκρῶν », γράφει χαρακτηριστικά (X, 38,4). Περιγράφει μόνο ὁρισμένα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα μνημεῖα τῆς πόλεως :

(α) Τάφο τῆς Ἀμφίσσης καὶ τοῦ Ἀνδραίμονα. (β) Ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν ἀκρόπολη μὲ χάλκινο ἄγαλμά της. (γ) Μυστηριακὴ τελετὴ τῶν « Ἀνάκ(τ)ων Παίδων » (ποὺ ταυτίζονται μὲ τοὺς Καβείρους).

Κύρια θεότητα τῆς πόλεως ἦταν, ὅπως φαίνεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ, ὁ Ἀσκληπιός, ὅπως γνωρίζουμε ἀπὸ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες. Ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ. γνωρίζουμε τὴν ὑπαρξὴ βαλανείου στὴν Ἄμφισσα (IG IX, 759).

Οἱ ἡμικυκλικὲς δεξαμενὲς στὸ κέντρο τῆς κυκλικῆς αἵθουσας μὲ τὸ ἄριστο ὕδραυλικὸ σύστημα, τὰ ψηφοθετήματα κ.ἄ. στοιχεῖα συνηγοροῦν στὴν ταύτιση τῆς κυκλικῆς αἵθουσας, ὡς αἵθουσας βαπτιστη-

Εικ. 6. Ἀμφισσα. Τμήμα τοιχογραφίας ἀριστερὰ ἀπὸ τὴ νότια εἴσοδο. Ἀπομίμηση ὀρθομαρμάρωσης.

ρίου βασιλικῆς τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ.⁵ Ἡ πρόοδος τῆς ἔρευνας ἐλπίζομε νὰ ἐπιβεβαιώσει μὲ σαφέστερες ἀποδείξεις τὴν ἑρμηνεία αὐτῇ.

Ἄλλα μωσαϊκὰ στὴν Ἀμφισσα

Μωσαϊκὸ δάπεδο μὲ παρόμοια ἀκριβῶς

5. Βλ. Ἰω. Βολανάκη, Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος, 1976, 42 κέ. Πρβλ. καὶ Στ. Πελεκανίδη, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος, I, Νησιωτικὴ Ἑλλάς, Κ.Β.Ε., Θεσσαλονίκη 1974, 132 κέ., πίν. 10 καὶ 11 (Βασιλικὲς Ἀρκάσας καὶ Ἀλύπου Καρ-

διακόσμηση ἔχει ἀποκαλυφθεῖ στὴν Ἀμφισσα καὶ πάλι τὸ 1939 - 40 καὶ συγκεκριμένα στὴν πρῶνὴν οἰκία Σίμου Μπουργιαννάκη, ὅπου σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση καὶ μὲ τοὺς τοίχους σὲ ὕψος 2 μ. περίπου, αἰθουσα ὀρθογώνια, ποὺ ἡ νότια στενὴ πλευρὰ τῆς ἀπολήγει σὲ ἀψίδα. Τὸ κεντρικὸ διακοσμητικὸ μοτίβο εἶναι ἀπόλυτα ὁμοιο, σχεδιαστικὰ καὶ χρωματικὰ, μὲ τὸ μοτίβο τῶν ἀλληλοτεμνόμενων πολύγων-

πάθου 4ου μ.Χ. αἰ. μὲ μωσαϊκὰ, ποὺ τὰ χαρακτηρίζει γεωμετρισμὸς στὴ διακόσμηση, ὅπως συμβαίνει μὲ τὸ μωσαϊκὸ τῆς Ἀμφισσας).

νων τῆς κυκλικῆς μας αἵθουσας⁶ (εἰκ. 7).

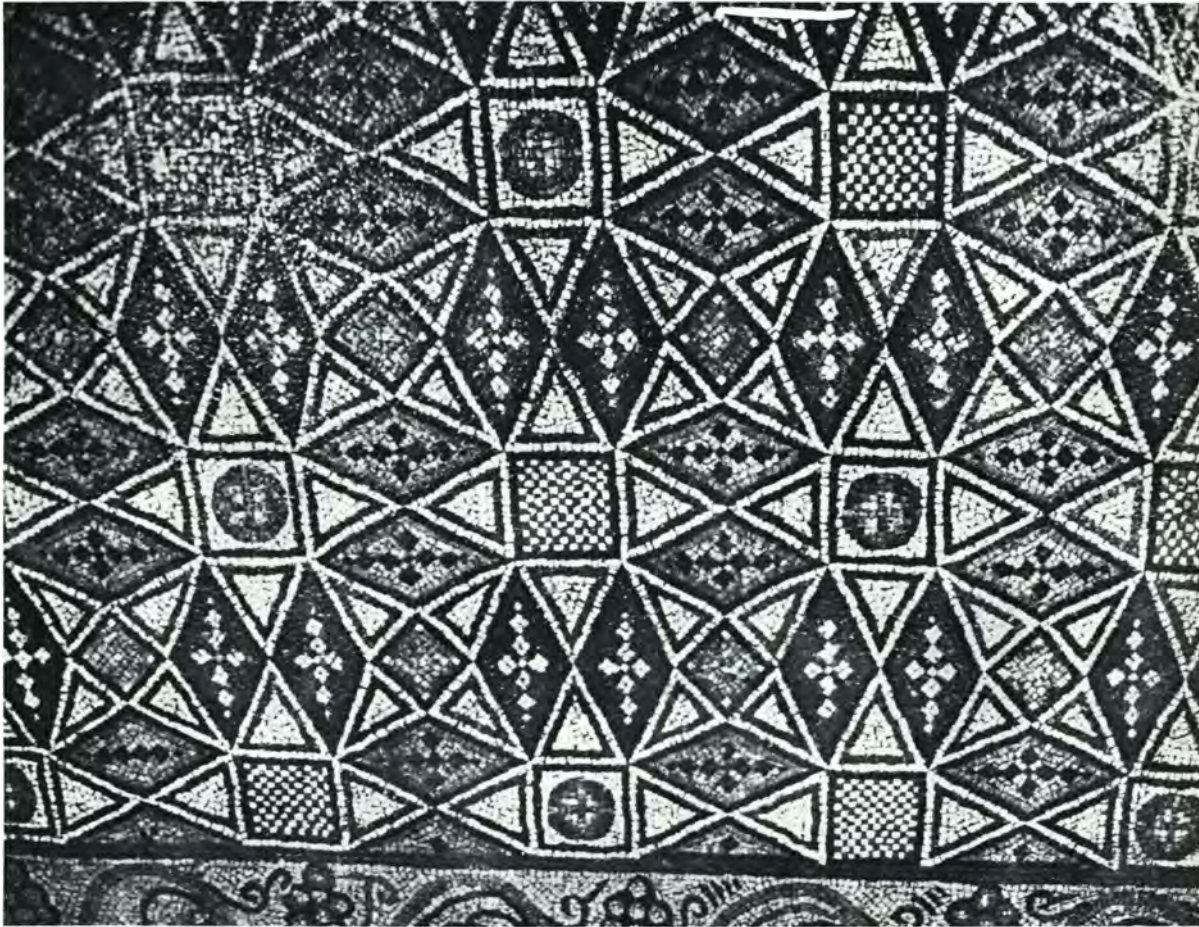
Ἀναλυτικὴ ἔκθεση γιὰ τὸ μωσαϊκὸ αὐτὸ μὲ σχέδια καὶ φωτογραφίες ἔχει δώσει ἡ συνάδελφος Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου γιὰ δημοσίευση στὰ Χρονικά τοῦ Ἀρχ. Δελτ. τοῦ 1973. Τὴ χρονιά αὐτὴ ἀγοράστηκε ἡ σύγχρονη οἰκία Σ. Μπουργιαννάκη ἀπὸ

6. Πρβλ. καὶ L. Lérat, *Les Locriens de l'ouest*, 179. Δρ. Κραβαρτόγιαννου, *Ρωμαϊκά ψηφιδωτὰ τῆς Ἀμφισσας*, περιοδ. Στερεὰ Ἑλλάς (Μάρτιος 1969), σ. 23, εἰκ. 1 - 2.

τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, κατεδαφίστηκε καὶ στὴ θέση τῆς κατασκευάστηκε στέγαστρο γιὰ τὸ οἰκοδόμημα καὶ τὸ μωσαϊκὸ, ποὺ ἀποτελεῖ ἴσως κοσμικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἰδίας ἐποχῆς μὲ τὸ κυκλικὸ βαπτιστήριό τοῦ οἰκοπέδου Τσουνή - Κεφαλαῖ.

Καὶ τὰ δύο ἔγιναν ἀπὸ τὸν ἴδιο ψηφοθέτη, τὴν ἴδια χρονικὴ περίοδο, πράγμα ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον, ὅχι μόνο γιὰ τὴν Ἀμφισσα, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ με-

Εἰκ. 7. Ἀμφισσα. Λεπτομέρεια μωσαϊκοῦ δαπέδου τῆς πρώην οἰκίας Σ. Μπουργιαννάκη.

Είκ. 8. Ἀμφισσα. Τμήμα μωσαϊκοῦ στοῦ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Κ. Γερολυμάτου. Γέρανος καὶ πυγμαίος.

λέτη τῆς ἱστορίας τοῦ μωσαϊκοῦ. Ἐχομε πιθανῶς νὰ κάνουμε μὲ ντόπιο καλλιτέχνη, ποὺ μένει καὶ δημιουργεῖ στὴν Ἀμφισσα.

Ὁ Θ. Κ. Μελισσάρης, στοῦ πολύτιμο βιβλίου του: Ἱστορία τῆς Ἀμφίσσης καὶ τῶν πέριξ (Ἀμφισσα 1923), μνημονεύει ἓνα πλῆθος ἀπὸ μωσαϊκὰ δάπεδα, ποὺ σώζονταν στὴν ἐποχὴ του (καὶ ὁρισμένα σώζονται ἀκόμη) στὰ ὑπόγεια σπιτιῶν ἢ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ τυχαῖα σὲ ἐκσκαφές καὶ καταστράφηκαν :

1) Οἰκία Πάνου Ἀβραμίου (« ἀνέπαφον στίλβον ψηφιδωτόν », σ. 64). 2) Συνοικία Ταμπάκηδων στὴ Χάρμαινα (« πο-

λύχρωμον ψηφιδωτόν », σ. 68). 3) Μεταξὺ τῶν οἰκιῶν Ἀγουροπούλου, Θεοχαροπούλου καὶ Θεοφάνους (« ψηφιδωτόν », σ. 77). 4) Οἰκία Ζ. Ζαφειροπούλου καὶ ὑπόγειον Ἀγ. Θεοδώρων (« ψηφιδωτόν με διαφόρους παραστάσεις ἀγρίων ζώων καὶ πτηνῶν », σ. 76). 5) Οἰκία Κ. Γερολυμάτου (ἢ Ξενοφ. Ζαφειρίου) (« ἐνεπίγραφον ψηφιδωτόν », σ. 77). 6) Ὑπόγειον οἰκίας Ἀθ. Χριστίδου (« ψηφιδωτόν », σ. 77). 7) Οἰκία Κόκκαλη καὶ νῦν Β. Γάτου καὶ συνέχεια στὴν οἰκία Δ. Κουτρολίκου ὥς τὸ περιβόλι τοῦ Ἀνάργ. Δευνιώτου καὶ τὴν οἰκία Γερολυμάτου (« ψη-

φιδωτὸν μὲ γεωμετρικὰ σχήματα », σ. 77).
 8) Ὑπόγειον οἰκίας Ε. Παστᾶ καὶ περιβόλι
 Γ. Παπανάνου (« ψηφιδωτόν », σ. 78).
 9) Μνημεῖον Γιατζῆ (« ἀνέπαφον ψηφι-
 δωτόν », σ. 78). 10) Περίβολος Γυμνα-
 σίου (« ψηφιδωτόν », σ. 78).

Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο στὸ ὑπόγειο τῆς
 οἰκίας Γερολυμάτου (ἀριθ. 5) καθαρί-
 στηκε πρόσφατα καὶ φωτογραφήθηκε
 (εἰ κ. 8)⁷. Πληρέστερη περιγραφή, ἐρ-

7. Πρβλ. Ἄντ. Κεραμοπούλλου, Ἀποτυμπανι-
 σμός, σ. 133 κέ. IG IX, I, III, σ. 121, ἀρ. 773. Δρ.
 Κραβαρτόγιαννου, ὁ.π. σ. 24 - 25, εἰκ. 3 καὶ σχέ-
 διο. Ὑβ. Νικοπούλου, ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά,
 215, ἀρ. 8.

μηνεία τῆς παράστασης καὶ τῆς ἐπιγρα-
 φῆς τοῦ μωσαϊκοῦ, διάστ. $2,25 \times 1,50$, δί-
 νει ὁ Ἄντ. Κεραμόπουλλος⁸: ἔντρομος
 πυγμαῖος, ποὺ κρατᾷ ράβδο, τρέχει πρὸς
 τὰ ἀριστερά, κυνηγημένος ἀπὸ γέρανο
 (σ χ. 2). Ἡ εὐγλωττη ἐπιγραφή πάνω ἀπὸ
 τὴν παράσταση :

ΣΧΟΛΗ ΜΗ ΤΟ ΔΡΕΙΛΟΝ

(Σχολή, μὴ τὸ δρεῖλον)

εἶναι λόγια ποὺ ἀπευθύνει ὁ πυγμαῖος στὸ
 γέρανο : Ἄφησε, μὴ (πειράζεις) τὸ δρεῖ-
 λον.

Ἡ λέξη δρεῖλον εἶναι ἐδῶ οὐδέτερο κι

8. Κεραμόπουλλος, ὁ.π.

Σχέδ. 2. Σχέδιο μωσαϊκοῦ οἰκίας Κ. Γερολυμάτου (βλ. εἰκ. 8) (Σχέδιο Κ. Ἡλιάκη).

ὄχι ἀρσενικό (ὁ δρεῖλος), ὅπως μεταγράφεται σ' ὅλες τὶς παραπάνω δημοσιεύσεις. Τὸ κενό (λείπουν ψηφίδες) ἀνάμεσα στὰ γράμματα Τ καὶ Δ εἶναι μικρὸ γιὰ νὰ χωρέσει δύο γράμματα, δηλαδή καὶ Ν ἐκτὸς ἀπὸ τὸ Ο (εἰ κ. 8 καὶ σ χ. 2). Ἡ λέξι δρεῖλον ἢ δρεῖλον εἶναι ταυτόσημη μὲ τὸ φαλλός.

Ἡ παράσταση εἶναι κωμικὴ καὶ μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὰ καβειρικά ἀγγεῖα.

Μιὰ δεύτερη ἐπιγραφή, ἀντίποδας τῆς προηγούμενης, διακρίνεται στὸ πάνω μέρος τοῦ μωσαϊκοῦ, κοντὰ στὸν τοῖχο τοῦ θεμελίου τῆς οἰκίας (εἰ κ. 8).

ΒΟΙΘΕΙ ΠΑΠΑ

(*Βοίθει παπᾶ*)

Στὴ φωτογραφία δὲν διακρίνεται καθαρὰ τὸ γράμμα Ι ἀνάμεσα στὸ Ο καὶ τὸ Θ. Τὸ «βοίθει παπᾶ» ξεστομίζει προφανῶς ἄλλος ἔντρομος πυγμαῖος, πού τὸν καταδιώκει γέρας. Ἡ δεύτερη αὐτὴ παράσταση, πού καλύπτεται ἀπὸ τὸ θεμέλιο τοῦ σπιτιοῦ, ἦταν ἀντίποδας τῆς προηγούμενης.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ οἰκοδομήματος, πού μέσα του ἐντάσσεται τὸ μωσαϊκό, εἶναι ἀδύνατη πρὸς τὸ παρόν. Ὁ Κεραμόπουλλος μὲ βάση ὕδραγωγὸ αὐλάκι, πού ὑπάρχει σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δαπέδου, ὑποθέτει «γυμναστικὸν ἢ παλαίστικὸν ἴδρυμα⁹». Πιθανότερο φαίνεται ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ λουτρὸ ἢ μὲ αἶθριο ἑπαυλῆς τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων (3ος - 4ος μ.Χ. αἰ.).

Τὰ ὑπόλοιπα μωσαϊκά, πού μνημονεύει ὁ Μελισσάρης, δὲν ἔχουν ἀκόμη ἐντοπιστεῖ. Ὅσα ἀπ' αὐτὰ σώζονται ἀκόμη θὰ καθαριστοῦν καὶ θὰ μελετηθοῦν γιὰ μιὰ συγκεντρωτικὴ παρουσίαση.

Θεωροῦμε σκόπιμο, τέλος, γιὰ νὰ ὁλο-

κληρώσουμε κατὰ τὸ δυνατό τὴν εἰκόνα τῶν μωσαϊκῶν τῆς Ἀμφισσας, νὰ παρουσιάσουμε σύντομα ἓνα ἀκόμη δάπεδο, πού ἀποκαλύφθηκε τὸ 1969, ὅταν χτιζόταν τὸ κτίριο τῆς Ἐργατικῆς Ἑστίας. Ἡ ἐπιμελήτρια Ὑβόννη Νικοπούλου τὸ χρονολογεῖ στὸν 4ο μ.Χ. αἰ.¹⁰, φαίνεται ὅμως νεώτερο ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ Τσοῦνη - Κεφαλᾶ καὶ ἀνήκει πιθανῶς στὸν 5ο/6ο μ.Χ. αἰ. Τὸ 1970 μέρος του ἀποκολλήθηκε καὶ μεταφέρθηκε στὸ Μουσεῖο Δελφῶν¹¹, ὅπου καὶ ἐκτίθεται στὸ προστώο τῶν γραφείων. Τὸ ὑπόλοιπο προχωρεῖ σὲ παρακείμενα οἰκόπεδα, πού θὰ ἐρευνηθοῦν μελλοντικά. Βρίσκεται σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικά ἀπὸ τὴν οἰκία Κ. Γερολυμάτου, ἀλλὰ φαίνεται νεώτερο ἀπὸ τὸ μωσαϊκὸ μὲ τὸν πυγμαῖο καὶ τὸν γέρανο. Ἀνήκει σὲ μεγάλο ὀρθογώνιο οἰκοδόμημα, ἴσως μιὰ πρώτη basilica, πού ἡ ἀκριβὴς μορφή της παραμένει ἄγνωστη. Τὸ σωζόμενο κεντρικὸ τμήμα τοῦ δαπέδου χωρίζεται σὲ ὀκταγωνικά ἐμβλήματα, πού περιβάλλονται ἀπὸ πλοχμό.

Κάθε ἐμβλημα περιλαμβάνει ἓνα αὐτοτελὲς θέμα : παγώνι σὲ δύο παραλλαγές (κατ' ἐνώπιον ἢ σὲ κατατομή), ἀρνί, σουπιές, ἀμφορέα, λεοντάρη κ.ἄ. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς σωζόμενες παρυφές του φέρει σειρὰ ἀπὸ κυκλικά ἐμβλήματα, πού περιέχουν περιστέρη (εἰ κ. 9) ἢ φύλλα¹². Τὸ ἀριθ. 4 μωσαϊκὸ δάπεδο, πού ἀναφέρει ὁ Μελισσάρης «μὲ διαφόρους παραστάσεις γριῶν ζώων καὶ πτηνῶν» στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Ζ. Ζαφειροπούλου, εἶναι ἴσως μέρος τοῦ ἴδιου δαπέδου, πού περιγράψαμε παραπάνω στὸ οἰκόπεδο τῆς Ἐργατικῆς

10. ΑΔ 24 (1969) : Χρονικά, σ. 215, ἀρ. 7.

11. ΑΔ 25 (1970) : Χρονικά, σ. 264.

12. Λεπτομερὴς παρουσίαση τοῦ μωσαϊκοῦ αὐτοῦ θὰ γίνῃ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ κ. Ὑβόννη Νικοπούλου - Ντὲ Σίκε.

Είκ. 9. Δελφοί. Λεπτομέρεια μωσαϊκού από τὸ οἰκόπεδο τῆς Ἑργατικῆς Ἑστίας στὴν Ἀμφισσα. Πτηνὸ σὲ κύκλο.

Ἑστίας. Ἄλλωστε, ὁ Μελισσάρης παρατηρεῖ (ὀ.π. σ. 76) ὅτι τὸ μωσαϊκὸ πού εἶδε ἦταν μεγάλον καὶ συνεχιζόταν στὰ ὑπόγεια παρακείμενων οἰκοδομῶν.

Τὰ διακοσμητικὰ μοτίβα τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς Ἑργατικῆς Ἑστίας (πολυγωνικὰ ἐμβλήματα μὲ ζῶα, πλοχμός, βλαστώσπειρα, μαιανδροειδές) καὶ ἡ διάταξί τους ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, πού ἀποκα-

λύφθηκε μέσα στὸ χωριὸ τῶν Δελφῶν τὸ 1961 ἀπὸ τὴν Ἑφορὸ Ἀρχαιοτήτων Ἰ. Κωνσταντίνου καὶ βρίσκεται σήμερον ἐκτεθειμένο στὸ ὑπαιθρο δεξιὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδον τοῦ Μουσείου. Ἡ ὁμοιότητά τους ἐπεκτείνεται καὶ στὴν τεχνικὴ κατασκευῆς, στὴ σύνθεση καὶ στοὺς χρωματικoὺς τόνους τῶν ψηφιδῶν (εἰ κ. 10)¹³.

13. M. Chatzidakis, Prop. zur Byzant. Kunst,

Ὅπωςδήποτε τὰ δάπεδα τῶν βασιλικῶν (Ἀμφίσσης - Δελφῶν) βρίσκονται μέσα στὸν ἴδιο ἐργαστηριακὸ κύκλο ψηφοθετῶν, ποὺ τὸ κέντρο τοῦ μπορούμε νὰ δεχθοῦμε, ὕστερα ἀπὸ ὅσα προηγήθηκαν, ὅτι βρίσκóταν στὴν Ἀμφίσσα. Ἐργαστήριο ψηφοθετῶν γνωρίζουμε ἀπὸ ἐπιγραφὴ μωσαϊκοῦ δαπέδου στοῦς μὲ παραστάσεις, ποὺ βρέθηκε τὸ 1965 στὸ Ἀσκληπιεῖο τῆς Τρίκκης (Τρίκαλα)¹⁴.

*Τίτος Βλάβιος Ἐρμῆς καὶ
Βάσσος Ἐρμού - οἱ ἑαυτοῖς
τῶν γραφομένων ψηφοθέται*

καθὼς κι ἀπὸ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἑλλάδος.

Ψηφοθέτες βασιλικῶν εἶναι γνωστοὶ περισσότεροί, ὅπως π.χ. ὁ Δημήτριος Ἐπιφανῆς τῶν Θηβῶν¹⁵ καὶ ἄλλοι. Εἶναι βέβαια δυνατό, ψηφοθέτες, ὅπως γιὰ παράδειγμα ὁ Τίτος Βλάβιος καὶ ὁ Βάσσος, νὰ

σ. 237, πίν. 176 b (τέλος 5ου - ἀρχὲς 6ου μ.Χ. αἰ.). Πρβλ. καὶ J. - P. Sodini, *Mosaïques paléocrétiennes de Grèce*, BCH 94 (1970), 710, ἀρ. 18.

14. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, 313 κέ., πίν. 372 (θεωρεῖται ρωμαϊκὸ καὶ χρονολογεῖται στὸν 2ο μ.Χ. αἰ.).

15. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 245.

ἐργάζονταν κατὰ καιροὺς σὲ διάφορες πόλεις¹⁶. Ἔτσι, γιὰ νὰ διακρίνουμε τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ τοὺς καὶ νὰ ξεχωρίσουμε ὁμάδες μωσαϊκῶν, ποὺ νὰ μπορούν νὰ ἐνταχθοῦν σὲ ἐργαστήρια, θὰ πρέπει νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἔρευνά μας σ' ὅλα τὰ γνωστὰ μωσαϊκὰ δάπεδα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου τῶν πρώτων μεταχριστιανικῶν αἰώνων. Γιὰ μιὰ τέτοια ἔρευνα ὅμως εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς Corpus Mosaicorum τῆς Ἑλλάδας κατὰ περιοχὲς. Ἄς εὐχηθοῦμε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία νὰ ἀναλάβει τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν ἐκδοσὴ ἑνὸς τέτοιου συγκεντρωτικοῦ ἔργου.

Τὸ Σύνταγμα παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν τῆς Ἑλλάδος, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδει τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (βλ. σημ. 5) εἶναι μιὰ σημαντικὴ ἀρχή. Πρέπει ν' ἀκολουθήσει ὅμως κι ἓνα Corpus μωσαϊκῶν ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων.

Δελφοί, Μάρτιος 1977

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

16. Πρβλ. Sodini, ὁ.π. σ. 745 καὶ 751.

MOSAICS AT AMPHISSA

In January of 1977 traces of ancient remains were brought to light in the property of E. Kephalas - L. Tsounis at Amphissa during work for the foundations of a new house. Soon afterwards an excavation was carried out by the Ephorate of Delphi with the following results:

A large circular hall (diam. 7.60 m.) forming part of an unknown huge building was uncovered. The wall of the hall is built with bricks and stone set in hard

reddish mortar; it is more than 1 metre thick and it is preserved to a height of more than 50 cm. The east part of the circular hall has been destroyed by mediaeval constructions. It has two entrances, one on the south and one on the west side, the latter closed with a later wall.

In the middle of the hall are two semicircular basins (90 cm. deep) separated by a narrow corridor; the floor

Εἰκ. 10. Δελφοί. Λεπτομέρεια μωσαϊκοῦ δαπέδου τῆς βασιλικῆς τῶν Δελφῶν. Ζῶα σὲ πολυγωνικά πλαίσια.

and the wall of the basins are lined with marble and schist slabs. Water could flow from the south basin to the north basin through a lead pipe and from the north basin outside to the east through terracotta pipes.

The floor of the circular hall around the basins as well as the narrow corridor between them is covered with mosaics of excellent quality and preservation (fig. 1) : on the border of the circle, bead and

reel with white tesserae on a grey background framed by two white bands. The main field of the mosaic floor is decorated with a complicated design of geometric motifs : rhombi, triangles and rectangles, forming intersecting polygons with sixteen angles (fig. 2). Small rectangles filled with chequers or circles form the center of the polygons. The tesserae, cubes $1 \times 1 \times 1$ cm., have the following basic colours : white, black,

red, grey, yellow, green. The narrow corridor between the two semicircular basins has the following decoration : two vines issue from vases and meet in the center of the corridor (fig. 4).

Two small semicircular niches are preserved on the west sides of the basins. They are paved with mosaics : two facing birds drink water from a vase (fig. 5).

The walls of the circular hall were like the basins, veneered with marble slabs. Part of a wall painting is preserved on the outside wall to the left of the south entrance (fig. 6).

The circular hall can be interpreted as a baptistery dated in the late 4th century. Similar motifs are to be found on the mosaic floor of the narthex of Basilica A' at Dion, on the narthex of Basilica A' at Amphipolis and on the narthex of a basilica in Rhodes.

The same decorative motifs as in our circular hall are found on the mosaic floor of a building first uncovered in 1939 - 40 in the property of S. Bouryianakis (fig. 7).

In his valuable book about Amphissa (1923) Th. K. Melissaris mentions about ten different mosaic floors which were preserved in his day in Amphissa, mainly in the cellars of houses. One of these mosaics, in the Gerolymatos house,

was recently cleaned and photographed (fig. 8) ; it carries the representation of a frightened pygmy pursued by a crane (drawing 2). Above the scene is the inscription :

ΣΧΟΛΗ ΜΗ ΤΟ ΔΡΕΙΛΟΝ

The second inscription above the first one belonged to a second representation facing in the opposite direction, probably another pygmy and crane :

ΒΟΙΘΕΙ ΠΑΠΑ

It is dated in the 3rd century after Christ.

Another mosaic, probably of an early Christian basilica (5th - 6th c.) was found in 1969 in the property of Ergatikí Hestia and transported to Delphi where it is kept today (fig. 9). It might be part of a mosaic floor mentioned by Melissaris (p. 76, no. 4). The composition of this mosaic and the decorative elements are closely related to another mosaic floor of an early Christian basilica found in 1961 in the village of Delphi (restored and exhibited in the open on the right of the entrance to the Delphi Museum).

The study of all the mosaics at Amphissa will surely prove that we have to do with local workshops that carry on a long tradition.

P. THEMELIS

ΕΠΙΤΥΜΒΙΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΛΛΑ*

Στο τέλος του 1976, κατά τη διάρκεια των εργασιών για την ύδροδότηση της Θεσσαλονίκης από τις πηγές της 'Αραβησσοῦ, ἀνοίχτηκε ἀπὸ τὸν 'Οργανισμό 'Υδρεύσεως τομὴ γιὰ τὴν τοποθέτηση σωλήνων, στὰ νότια τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Πέλλας· ἐκεῖ, ὁ μηχανικὸς ἐκσκαφῆς ἔφερε στὸ φῶς τὶς τρεῖς ἐπιγραφές, ποὺ θὰ ἐξεταστοῦν παρακάτω¹.

Ἡ πρώτη, ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 1, βρέθηκε στὰ ἀνατολικά τοῦ Μουσείου, στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸ χωριὸ Μικρὸ Μοναστήρι². Οἱ δύο ἄλλες, ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2 καὶ 1977 / 3, βρέθηκαν πιὸ μακριά, 203 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἴδιο δρόμο³.

Ὁ καθαρισμός, ποὺ ἔγινε ἀργότερα στὴν τομὴ, ἔφερε στὸ φῶς ἓνα μέρος τοῦ ἀρχαίου τείχους τῆς Πέλλας, στὰ ΝΔ. τῆς περιοχῆς ποὺ βρέθηκαν οἱ ἐπιγραφές. Δυσ-

*Εὐχαριστῶ θερμὰ τὴν προϊσταμένη τῆς 'Εφορείας κ. Μ. Σιγανίδου γιὰ τὴν ἄδεια τῆς δημοσίευσης, τὴν τ. 'Επιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων κ. Εὐγ. Γιούρη, τὴν 'Επιμελήτρια τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς στὸ Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης δ. Στ. Δρούγου καὶ τὸν ἀρχαιολόγο κ. Γ. 'Ακαμάτη γιὰ τὶς χρήσιμες ὑποδείξεις τοὺς σὲ ἐπιμέρους προβλήματα τοῦ ἀρθροῦ.

1. Γιὰ τὶς δημοσιευμένες ὡς σήμερα ἐπιγραφές τῆς Πέλλας βλ. Ph. Petsas, A few examples of Epigraphy from Pella, *Balkan Studies* 4,1 (1963), σ. 155 - 170, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.

2. Σήμερα εἶναι ἐκτεθειμένη στὴν αἶθουσα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Διονύσου τοῦ Μουσείου Πέλλας.

3. Ἡ ἐπιγραφή ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/2 εἶναι ἐκτεθειμένη στὴν αἶθουσα τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ Διονύσου, ἡ ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/3 στὴν αἶθουσα τοῦ ψηφιδωτοῦ μὲ τὸ κυνήγι τοῦ λιονταριοῦ.

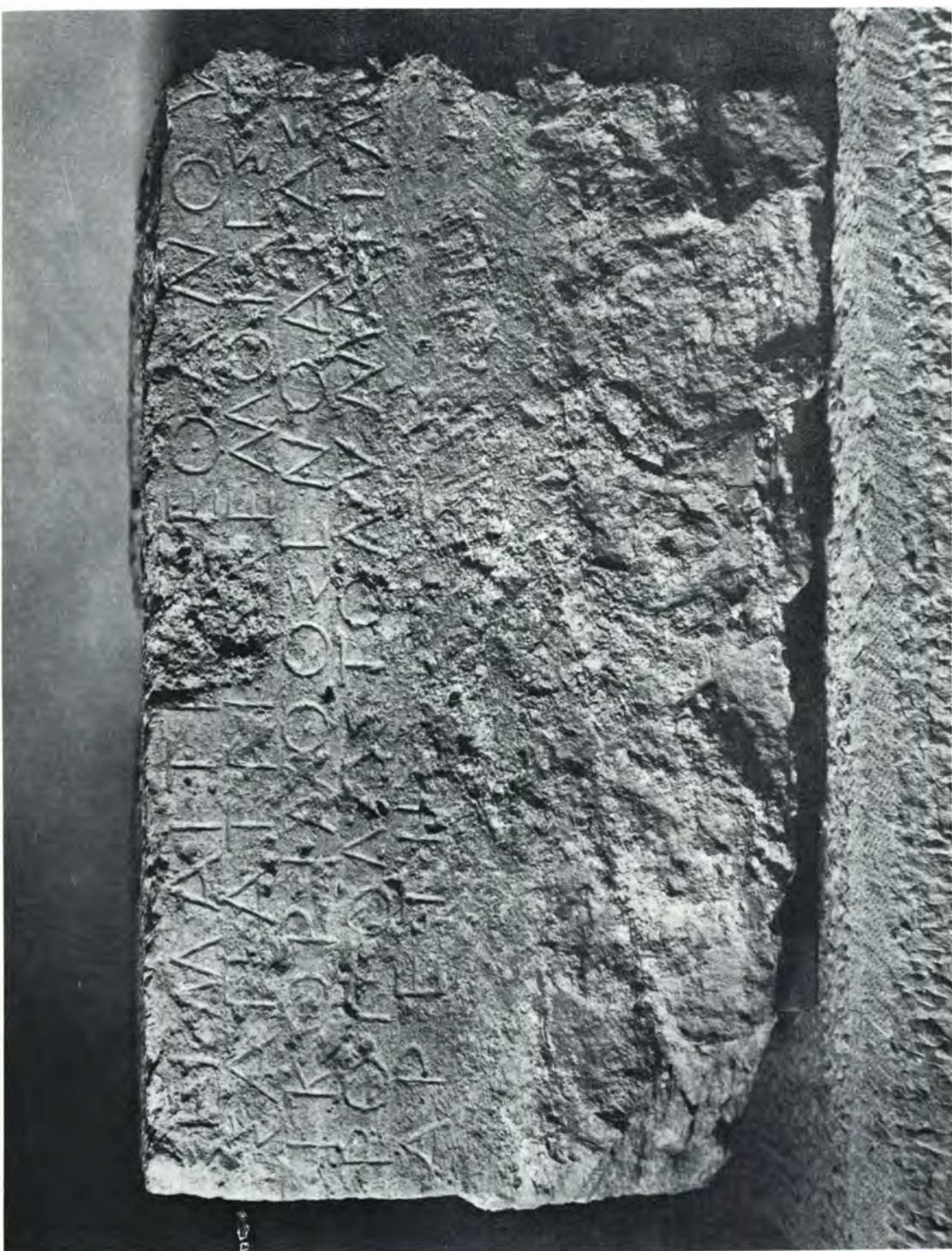
τυχῶς, δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ὑπαρξὴ τάφων στὴν περιοχὴ ἢ τὴ χρησιμοποίησι τῶν στηλῶν μὲ τὶς ἐπιγραφές ὡς οἰκοδομικοῦ ὕλικου τοῦ τείχους, ἐπειδὴ ἡ ἀνακάλυψή τοὺς δὲν ἔγινε μὲ συστηματικὴ ἀνασκαφή. Ὡστόσο, τὰ ὑπολείμματα ἀνθρώπινου σκελετοῦ μέσα σὲ στάχτες, σὲ ἀπόστασι μόλις 1 μ. ἀπὸ τὸν τόπο ποὺ βρέθηκαν οἱ ἐπιγραφές ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2 καὶ 1977 / 3, καθὼς καὶ τὰ σποραδικὰ ἀνθρώπινα κόκαλα σὲ μεγάλο μέρος τῆς τομῆς, στὰ ἀνατολικά τοῦ τείχους, ἐνισχύουν τὴν πρώτη ἐκδοχὴ. Μόνο ὅμως μιὰ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, βόρεια καὶ νότια τῆς τομῆς, θὰ δώσει ἀόλυτα βεβαιωμένα στοιχεῖα.

Ἐπιγραφή ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/1 (εἰ κ. 1)

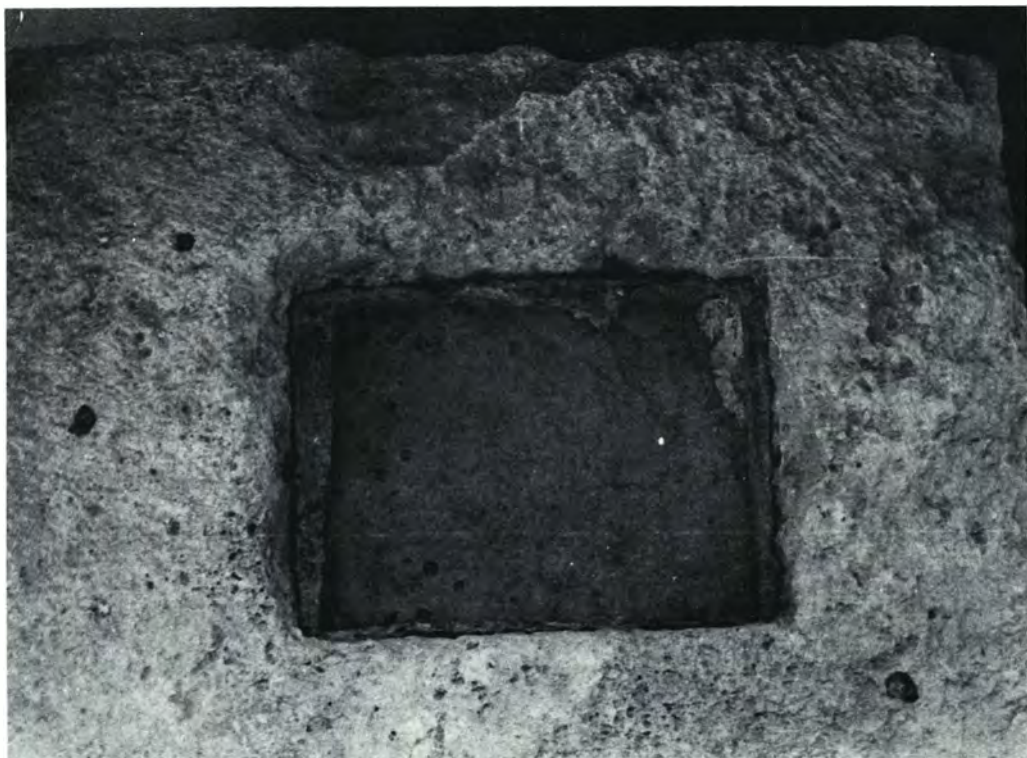
Βάση ἐπιτύμβιου μνημείου, ἀπὸ πορώλιθο. Διαστάσεις: πλάτος 0,64 μ., πάχος 0,485 μ., ὕψος 0,40 μ.

Στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης, ποὺ εἶναι ἀρκετὰ διαβρωμένη, ὑπάρχει τὸρμος μὲ διαστάσεις: μῆκος 0,30 μ., πλάτος 0,215 μ., βάθος 0,08 μ. Ὁ πυθμένας καὶ μέρος τῶν τοιχωμάτων του, ὕψους 0,025 μ. περίπου, καλύπτονται μὲ στρῶμα μολυβιοῦ, πάχους 0,025 μ. περίπου στὶς στενὲς πλευρὲς καὶ 0,01 μ. στὶς μακριές. Σὲ μιὰ γωνία τοῦ μολυβδοχομένου τὸρμου διατηροῦνται ὑπολείμματα πορώλιθου (εἰ κ. 2).

Ἡ πίσω ὀψὲς τῆς βάσης εἶναι ἀδρά δουλεμένη. Στὸ κάτω μέρος τῆς ὑπάρχει ἄπεργο, ὕψους 0,20 μ. περίπου, γιὰ τὴ στερέω-

Εἰκ. 1. Ἄρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977/1.

Είκ. 2. Ὁ τόρμος τῆς βάσης μετὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 1.

σή της⁴. Οἱ ἄλλες τέσσερις ὄψεις, ἂν καὶ δουλεμένες καλύτερα, παρουσιάζουν τὰ χαρακτηριστικὰ μειονεκτήματα τοῦ πωρόλιθου. Στὴν κύρια ὄψη ὑπάρχει χαρ-
γμένο ἓνα ἐπίγραμμα πέντε στίχων :

*Κεῖμαι τε[ῖδ]ε θανοῦ-
σα πατρὶ[ς] δ' ἐμοὶ ἐστ-
ὶ Κόρινθος ἐνθ' αἴας π-
ρόπολος τὸνυμα Τιμ-
αρέτη.*

Τὸ ἐπίγραμμα εἶναι ἓνα ἐλεγειακὸ δί-
στιχο. Οἱ στίχοι του, ἓνα δακτυλικὸ ἐξά-
μετρο καὶ ἓνα δακτυλικὸ πεντάμετρο, εἶναι
κανονικοί :

4. Τὸ ὕψος τῆς δουλεμένης ἐπιφάνειας στὴν
κύρια ὄψη εἶναι 0,22 μ., στὶς πλάγιες ὄψεις 0,18 -
0,19 μ.

*Κεῖμαι τεῖδε θανοῦ/σα πατρὶς δ' ἐμοὶ ἐστ/ι
Κόρινθος ἐνθ' αἴας π/ρόπολος τὸνυμα Τιμ/
αρέτη.*

Διαστάσεις γραμμάτων : ὕψος 0,03 μ.
περίπου, ἀπόσταση γραμμάτων 0,01-0,03 μ.,
ἀπόσταση στίχων 0,005-0,01 μ.

Τὸ ἐπίγραμμα ἔχει χαραχτεῖ σὲ πολὺ
μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν ἐπάνω καὶ τὴν
ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς κύριας ὄψης (0,01 μ.).
Τὰ τελευταῖα γράμματα τῶν στίχων ἀγ-
γίζουν τὴ δεξιὰ πλευρά, ἐνῶ ὁ τελευ-
ταῖος στίχος ἀπέχει 0,04 μ. περίπου ἀπὸ
τὸ ἄπεργο. Ὁ χαρακτήρ, ἀδιαφορώντας
γιὰ τὸ σωστὸ χωρισμὸ τῶν στίχων καὶ τῶν
λέξεων τοῦ ἐπιγράμματος, κάλυψε ὅλη τὴν
ἐπιφάνεια τῆς βάσης στὸ πλάτος της, μιὰ
τάση συνηθισμένη στὸν τέταρτο αἰῶνα

π.Χ.⁵ Τα τρία πρώτα γράμματα τῶν τεσσάρων στίχων ἔχουν χαραχθεῖ σὲ στοιχιδὸν διάταξη. Οἱ δύο πρώτοι στίχοι ἔχουν αὐτὴ τὴ διάταξη ὡς τὸ δωδέκατο γράμμα τοῦ δευτέρου, ὅπου ἡ μεγάλη ἀπόσταση τῶν γραμμάτων Ι, Ε τὴν καταστρέφει. Στὸν τρίτο καὶ τέταρτο στίχο ἡ γραφὴ εἶναι πυκνότερη, ἐνῶ στὸν πέμπτο πολὺ ἀραιωμένη· ἐδῶ μπορούμε νὰ δοῦμε τὴν προσπάθεια τοῦ χαρακτὴ νὰ δημιουργήσῃ κάποια συμμετρία. Ἡ χάραξη εἶναι ἐπιμελής, ὁπωσδήποτε ὅμως δὲν ἔγινε ἀπὸ δεξιότηχην χαρακτὴ.

Στίχ. 1: *Κεῖμαι τεῖδε θανοῦσα:* Ἡ ἔκφραση κεῖμαι.... θανῶν (-οῦσα) σὲ α', β', γ' πρόσωπο εἶναι συχνὴ στὰ ἐπιτύμβια ἐπιγράμματα, σὲ πρώτους, σὲ τελευταίους ἀλλὰ καὶ σὲ μεσαίους στίχους⁶.

Τεῖδε: δωρικὸς τύπος, ἀντὶ τῆιδε⁷.

Στίχ. 2: *Πατρὶς δ' ἐμοὶ ἐστί:* ἡ ἔκφραση ὑπάρχει σὲ πολλὰ ἐπιγράμματα⁸.

Στίχ. 3: *ἔνθ' αἶας:* ἀντὶ ἐνθα αἶας, με ἐκθλιψη.

Αἶα: ἐπικὸς τύπος τοῦ γαῖα-γῆ, γιὰ τὸ μέτρο στὸν Ὅμηρο καὶ στοὺς τραγικούς, ἰδίως στὰ λυρικά μέρη⁹. Ὁ τύπος συναντιέται σὲ πολλὰς ἐπιγραφὰς καὶ ἐπιγράμματα¹⁰.

Στίχ. 4: *Πρόπολος:* στίς ἐπιγραφές,

5. Σ. Ἰ. Χαριτωνίδη, Μνημειακὴ διαμόρφωση τῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 51, 52.

6. W. Peek, Griechische Vers - Inschriften, Band I, Grab - Epigramme, Berlin 1955, σ. 83 - 119.

7. Θεόκριτος 1.12, 5.32, 8.40. Γιὰ τὴν ἔκφραση *κεῖμαι τεῖδε*...: W. Peek, δ.π. σ. 83 ἀρ. 322, σ. 86 ἀρ. 337 (τειδεῖ).

8. W. Peek, δ.π. σ. 300 - 313. Anth. Pal. Γ' σ. 156 ἀρ. 396, σ. 204 ἀρ. 676, 677.

9. Μερικὰ παραδείγματα: Ὅμηρος Β 162, Ὅμηρος δ 521. Αἰσχ. Ἰκέτ. 547, 555. Αἰσχ. Πέρσαι 59, 132, 1074 κ.ά.

10. Anth. Pal. Α' σ. 281 ἀρ. 39, σ. 323 ἀρ. 263, σ. 331 ἀρ. 301. Anth. Pal. Γ' σ. 139 ἀρ. 301, σ.

σὰν τεχνικὸς ὅρος, εἶναι πάντα ἡ ἱέρεια κάποιου θεοῦ ἢ ἱεροῦ¹¹.

Τόνυμα: ἀντὶ τὸ ὄνομα, με ἐκθλιψη. Ὁνυμα, αἰολικὸς καὶ δωρικὸς τύπος, ἀντὶ ὄνομα¹².

Στίχ. 4-5: *Τιμαρέτη:* συναντιέται ἀρκετὲς φορὲς (καὶ Τειμαρέτη) σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ἰδίως τῆς νότιας Ἑλλάδας καὶ τῶν νησιῶν, ἀπὸ τὸν ἕκτο αἰῶνα π.Χ. ὡς τοὺς πρώτους μεταχριστιανικοὺς αἰῶνες¹³.

Ἡ Τιμαρέτη τῆς ἐπιγραφῆς ἦταν ἱέρεια τῆς Γῆς στὴν Κόρινθο, ποὺ πέθανε στὴν Πέλλα, ἄγνωστο πῶς καὶ γιατί. Τὸ ὄνομά της θὰ πρέπει νὰ ἦταν κοινὸ στίς ἱέρειες τῆς Γῆς. Ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο μαθαίνουμε πῶς ἡ μιὰ ἀπὸ τίς τρεῖς ἱέρειες τῆς παλιᾶς λατρείας τῆς Γῆς, στὸ μαντεῖο τῆς Δωδώνης, λεγόταν Τιμαρέτη¹⁴. Λατρεία τῆς Γῆς βεβαιώνεται σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας¹⁵. Στὴν Κόρινθο, ὅμως, οὔτε οἱ πηγές, οὔτε οἱ ὡς τώρα ἀνασκαφὲς ἔδωσαν κάποια ἐνδειξη γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἱεροῦ τῆς Γῆς.

11 ἀρ. 482. CIG II ἀρ. 3626, 3632. CIG III ἀρ. 4961, add. 6221_g. CIG IV ἀρ. 6857_g.

11. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὅρου στὴ λογοτεχνία βλ. Liddell - Scott, σ. 722. Γιὰ προπόλους θεῶν καὶ ἱερῶν βλ. RE XXIII 1 σ. 828 - 832. Σὲ ἐπιγράμματα καὶ ἐπιγραφές: W. Peek, δ.π. σ. 619 ἀρ. 1977. Chr. Clairmont, Gravestone and Epigram, Mainz 1970, σ. 97 ἀρ. 26. Anth. Pal. Α' σ. 280 ἀρ. 35. Anth. Pal. Γ' σ. 112 ἀρ. 148, σ. 176 ἀρ. 519. IG I², 825. IG IV 1, 424, 425. IG V 2, 472_g. IG VII 2, 2522, 2542. IG XIV 1, 644, 1366.

12. IG IX 3, 624 d₄.

13. IG XII 5, 186₁₂, 17₁, 18₁, 19₁. IG XII 9, 285_g. SEG XVI σ. 120 ἀρ. 411. SEG XVII σ. 210 ἀρ. 799₁₂. SEG XIX σ. 121 ἀρ. 361. SEG XXIII σ. 85 ἀρ. 221.

14. Ἡρόδ. Β, 55.

15. RE VII 1, σ. 467 - 480. W. H. Roscher, Lexikon der griechischen und römischen Mythologie I. 2 (1965) σ. 1566.

Ἡ λατρεία τῆς Γῆς προηγήθηκε τῆς κύριας λατρείας τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων σὲ μεγάλα ἱερά καὶ εἶναι γνωστὴ ἡ στενὴ σχέση τῆς θεᾶς Γῆς μεῖς ἄλλες θεότητες, ὅπως π.Χ. τὴν Δήμητρα. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῶν ἱερῶν τῆς Κορίνθου ἴσως φέρει κάποτε στὸ φῶς στοιχεῖα γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ ἐκεῖ κάποιας παλιᾶς λατρείας τῆς Γῆς.

Τέλος, γιὰ τὸ εἶδος τοῦ ἐπιτύμβιου μνημείου, ποὺ θὰ δεχόταν ἡ βάση, μόνο υποθέσεις μπορούμε νὰ κάνουμε. Ἡ πιὸ ἀπλὴ μορφή θὰ ἦταν μιὰ στήλη, ἀπὸ τὴν ἴδια πέτρα μετὰ τὴν βάση καὶ μετὰ κάποια ἴσως διακόσμηση, ποὺ τὸ ἔμβολο ἢ τὸ κάτω, ἀδρὰ δουλεμένο γιὰ τὴν στήριξή της, μέρος θὰ εἶχε διαστάσεις ἀνάλογες μετὰ τὶς διαστάσεις τοῦ τόρμου¹⁶. Μιὰ στήλη ἀπὸ σαθρὴ πέτρα θὰ ἀπαιτοῦσε ἀσφαλὴ στερέωση. Ἔτσι ἴσως ἐξηγεῖται καὶ τὸ παχὺ στρῶμα μολυβιοῦ. Θὰ μπορούσαμε ὅμως ἀκόμα νὰ σκεφτοῦμε πὼς χύθηκε γιὰ νὰ περιορίσει τὸν τόρμο σὲ μιὰ δευτέρη χρῆση τῆς βάσης, ποὺ θὰ στήριζε ἐπιτύμβιο μνημεῖο (στήλη;) μικρότερων διαστάσεων.

Ἐπιγραφή ἀρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977/2 (εἰκ. 3)

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη στὴ μέση περίπου τῆς κύριας ὀψης ἐνὸς πώρινου πελεκημένου λίθου, ποὺ δὲ σώζεται σ' ὅλο τὸ πάχος του. Εἶναι συγκολλημένος ἀπὸ πέντε κομμάτια.

Διαστάσεις: πλάτος 0,37 μ., μέγ. πάχος

16. Γιὰ στήλες μετὰ ἀνάλογες διαστάσεις: D. W. Bradeen, *The Athenian Agora* XVII, *Inscriptions, The Funerary Monuments*, 1974, ἀρ. 193, 784, 833, 877. Ἐπίσης, Αἰκ. Ρωμιοπούλου, Ἐπιτύμβιοι στήλαι Ἀθηναίων ἐκ Ποτειδαίας, AAA VIII (1974), σ. 192, ἀρ. 229. Γιὰ βάσεις μετὰ ἀνάλογους τόρμους: E. French and E. Vanderpool, *The Phokikon*, *Hesperia* XXXII 2 (1963), σ. 219, 220, εἰκ. 61 d, e, f.

0,31 μ., μέγ. ὕψος 0,26 μ. Στὸ κάτω μέρος ὑπάρχει ἄπεργο, ὕψους 0,06 μ. περίπου, γιὰ τὴν στερέωσή της. Οἱ ἐπιφάνειες τῶν τεσσάρων ὀψεων εἶναι πολὺ καλὰ δουλεμένες. Στὴν κύρια ὀψὲς ὑπάρχει χαραγμένη ἡ δίστιχη ἐπιγραφή:

Δέξιος

Ἡρακλεώτης

Διαστάσεις γραμμάτων: ὕψος 0,03 - 0,04 μ., ἀπόσταση γραμμάτων 0,01 - 0,025 μ., ἀπόσταση στίχων 0,025 - 0,03 μ.

Ἡ ἐπιγραφή εἶναι χαραγμένη συμμετρικὰ πρὸς τὸ ἐπάνω μέρος τῆς κύριας ὀψης¹⁷.

Ὁ δεῦτερος στίχος εἶναι πυκνότερος τοῦ πρώτου, ἔτσι ὥστε μόνο τὸ πρῶτο (Η) καὶ τὸ τελευταῖο (Σ) γράμμα του νὰ βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ πρώτου στίχου¹⁸.

Στὰ γράμματα διατηρεῖται κόκκινο χρῶμα. Ὁ χρωματισμὸς αὐτὸς συνεχίζει μιὰ παράδοση ποὺ ξεκινáει ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα χρόνια καὶ συνεχίζεται καὶ στὸν τέταρτο αἰῶνα, παράλληλα μετὰ τὸν χρωματισμὸ τῶν ἐπιτύμβιων στηλῶν¹⁹.

Στίχ. 1: Δέξιος: κοινὸ ἑλληνικὸ ὄνομα: τὸ συναντοῦμε σὲ ἐπιγραφὰς πολλῶν πόλεων (καὶ Δέξις)²⁰.

Στίχ. 2: Ἡρακλεώτης: τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἡρακλεώτης ὑπάρχει σὲ πλῆθος ἑλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν ἐπιγραφῶν²¹. Στὴν

17. Ὁ πρῶτος στίχος ἀπέχει 0,03 μ. ἀπὸ τὴν ἐπάνω πλευρὰ της.

18. Γιὰ τὴν ἀραίωση καὶ τὴν συμμετρίαν σὲ ἐπιγραφὰς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. βλ. Σ. Ἱ. Χαριτωνίδη, ὁ.π. σ. 50 - 55.

19. Σ. Ἱ. Χαριτωνίδης, ὁ.π. σ. 21.

20. IG I² 949. IG XII 8, 667₉. IG XII 9, 56₈₃, 1005. IG XII Suppl. ἀρ. 523. IG XIV, 35. SEG XII σ. 25 ἀρ. 84. SEG XIX σ. 213 ἀρ. 641.

21. D. W. Bradeen, *Ath. Ag.* XVII, ὁ.π. ἀρ. 458 - 493. J. M. Cormack, *Inscriptions from Beroea*, *Hesperia* 13 (1944), σ. 27 ἀρ. 3. IG IV 1, 617₁, 952₅₅, IG IX 2, 103₉, 205₃₇, 216₁₃, 363, 1177. IG IX 3, 622₁₇, IG XII 5, 85, 571₈. IG XII 8, 33, 235.

Εἰκ. 3. Ἄρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2.

Πέλλα ὑπάρχει μιὰ φορὰ σὲ δίγλωσση ἐπιγραφή τοῦ πρώτου αἰῶνα π.Χ.²² Πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Ἡράκλεια ὑπάρχουν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδας, τῆς ἡπειρωτικῆς καὶ τῶν νησιῶν, καὶ ἔξω ἀπ' αὐτὴν (Μ. Ἀσία, Συρία, Ἰταλία, Σικελία κλπ.)²³. Ἀλλὰ πόλη Ἡράκλειο ὑπάρχει καὶ στὴν Πιερία²⁴.

Δὲν μποροῦμε μὲ τὰ στοιχεῖα τῆς ἐπι-

γραφῆς νὰ προσδιορίσουμε τὴν πατρίδα τοῦ Δέξιου. Ἴσως νὰ ἦταν τὸ Ἡράκλειο τῆς Πιερίας ἢ κάποια Ἡράκλεια, κοντὰ στὴν Πέλλα²⁵.

Ἐπιγραφή ἄρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977/3 (εἰ κ. 4, 5)

IG XIV, 771. SEG XXIV σ. 109 ἄρ. 246, 395, 1043.

22. Ph. Petsas, ὁ.π. σ. 166 ἄρ. 11.

23. RE VIII 1 σ. 423 - 440.

24. RE VIII 1 σ. 511 - 515. Δ. Κανατσούλη, Ἡ Μακεδονία ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀνάδοῦ τοῦ Φιλίππου Β'. II Ἑσωτερικὴ Ἱστορία, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 38.

25. Τρεῖς πόλεις μὲ τὸ ὄνομα Ἡράκλεια ὑπῆρχαν κοντὰ στὴν Πέλλα : Ἡράκλεια Λυγκηστis, στὴν περιοχὴ Φλώρινας- Μοναστηριοῦ (RE VIII 1 σ. 429, Δ. Κανατσούλη, ὁ.π. σ. 51 - 52), ἢ Ἡράκλεια Σιντικὴ, στὸν Στρυμόνα (RE VIII 1 σ. 429) καὶ ἢ Ἡράκλεια Τραχινία, ἢ σπουδαιότερη ἀπ' ὅλες, στὴν Φθιώτιδα (RE VIII 1 σ. 424 - 429).

Ἐπιτύμβια στήλη, ἀπὸ ἄσπρο, λεπτόκοκκο μάρμαρο μὲ μικρὲς ἀποκρούσεις.

Ἀπὸ τὴν ἐπίστεψη σώζεται μόνο τὸ κάτω μέρος μὲ κοῖλο κυμάτιο καὶ ταινία. Ἡ ἐπάνω, κύρια, ἐπίστεψη, ποὺ ἦταν συμφυῆς μὲ τὴ στήλη, λείπει. Ὑπολείμματά της ὅμως ὑπάρχουν στὴν ἐπάνω ἐπιφάνεια τοῦ μέρους ποὺ σώζεται. Μποροῦμε νὰ σκεφτοῦμε κάποιον ἀνθέμιον μὲ ἄκανθα καὶ ἑλικες κάτω²⁶, ποὺ δὲ θὰ ἔφτανε ὡς τὶς στενὲς πλευρὲς τοῦ σωζόμενου τμήματος (τὰ υπολείμματα σταματοῦν 0,03 μ. ἀπὸ αὐτές). Οἱ δύο συμμετρικὲς, πρὸς τὰ μέσα, καμπύλες στὴ μπροστινὴ πλευρὰ τοῦ ὀρθογώνιου υπολείμματος τῆς ἐπίστεψης ὁρίζουν τὴ θέση τῶν ἀκάνθινων φύλλων ἀπὸ τὴ μιὰ καὶ τὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ κεντρικοῦ στελέχους (εἰκ. 6). Μιὰ ἀπλὴ ταινία σχηματίζει τὴ βάση της. Κάτω ἀπὸ αὐτὴ σώζεται μέρος τοῦ ἐμβόλου.

Μέγ. ὕψος 0,70 μ.²⁷

Ἡ πίσω ὀψη τῆς στήλης εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι καὶ ἔχει δυὸ ταινίες ἀναθώρωσης, πλάτους 0,02 μ., στίς μακριὲς πλευρὲς της. Οἱ ἄλλες τρεῖς ὀψεις εἶναι πολὺ καλὰ λειασμένες. Στὴ μέση περίπου τῆς κύριας ὀψης ὑπάρχει χαραγμένη ἡ ἐπιγραφὴ :

ΚΑΕΘΙΣΠΗΝ —

Ὑψος γραμμάτων 0,025 - 0,05 μ. Ἀπόσταση γραμμάτων 0,005 - 0,015 μ.

Τὰ γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, ἀνισομεγέθη καὶ ἀσύμμετρα, σχηματίζουν ἓνα σύνολο

26. H. Möbius, Die Ornamente der griechischen Grabstelen, München 1968, πίν. 2 a, 31 a, 51 b, 52 b, 55 a. W. Peek, Attische Inschriften, AM 67 (1942), εἰκ. 18.

27. Πλάτος βάσης - ἐπίστεψης : 0,305 μ., πλάτος στὴ μέση τῆς στήλης : 0,285 μ., πᾶχος βάσης - ἐπίστεψης : 0,072 - 0,075 μ., πᾶχος στὴ μέση τῆς στήλης : 0,063 μ., ὕψος βάσης : 0,025 μ., σωζ. ὕψος ἐπίστεψης : 0,033 μ.

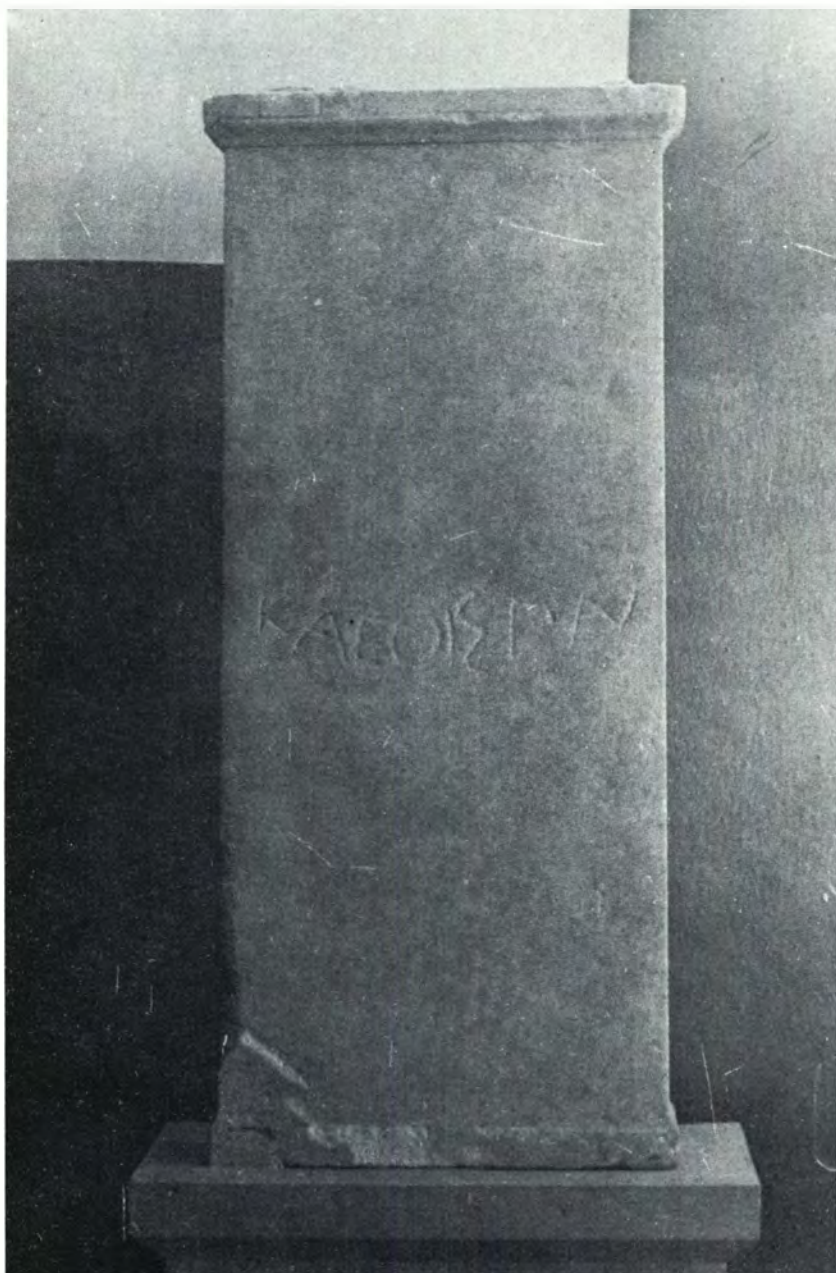
λο μὲ καμπύλωση πρὸς τὰ κάτω, μεγαλύτερη συμπύκνωση στὸ κέντρο καὶ ἀραίωση στίς ἄκρες.

Ἡ χάραξη εἶναι ἐντελῶς πρόχειρη καὶ ἀβαθής. Τὸ βάθος τῆς χάραξης εἶναι ἀνισομεταξύ τῶν γραμμάτων καὶ τὸ ἐργαλεῖο κατασκευῆς ἀπολέπισε σὲ πολλὰ σημεῖα τὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου. Ὅλα αὐτὰ εἶναι χαρακτηριστικὰ ἀδόκιμου χαράκτη, ποὺ ἂν συνδυαστοῦν μὲ τὴ λεπτὴ δουλειὰ τοῦ μαρμάρου, θὰ μποροῦσαν νὰ μᾶς ὑποβάλουν τὴν ἰδέα τῆς μεταγενέστερης χάραξης ἢ γιατί ἡ παλαιότερη χρωματιστὴ ἐπιγραφὴ ἐξαφανίστηκε ἢ ἐπειδὴ ἡ στήλη ξαναχρησιμοποιήθηκε. Ἡ ἐπιγραφὴ πρέπει νὰ ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ. Ὁ συνδυασμὸς τῶν τελικῶν συμφώνων ὅμως Π, Ν κάνει προβληματικὴ μιὰ τέτοια ἄποψη. Ἡ πρόχειρη χάραξη τῆς ἐπιγραφῆς μᾶς ὁδηγεῖ στὴ σκέψη κάποιου λάθους τοῦ ἀδέξιου, χωρὶς καλὴ γνώση τῆς γραφῆς, χαράκτη, χωρὶς ὅμως νὰ μποροῦμε νὰ ἀποκλείσουμε καὶ τὴν πιθανότητα ἐνὸς ὀχι ἑλληνικοῦ ὀνόματος²⁸.

Χρονολόγηση

Τὰ γράμματα τῶν τριῶν ἐπιγραφῶν παρουσιάζουν ὁμοιομορφία, ἀκόμα καὶ στὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 3 μὲ τὴν τόσο πρόχειρη χάραξη. Τὸ Α ἔχει τὴν ὀριζόντια κεραία του εὐθεία, τὰ γράμματα Ε, Μ, Ν ἔχουν ἴσα τὰ σκέλη τους, τὰ Θ καὶ Ο ἔχουν ἴσο μέγεθος μὲ τὰ ἄλλα γράμματα, τὸ Σ εἶναι ἀνοιχτό, τὸ Π ἔχει μικρότερο τὸ τρίτο σκέλος. Τὸ σχῆ-

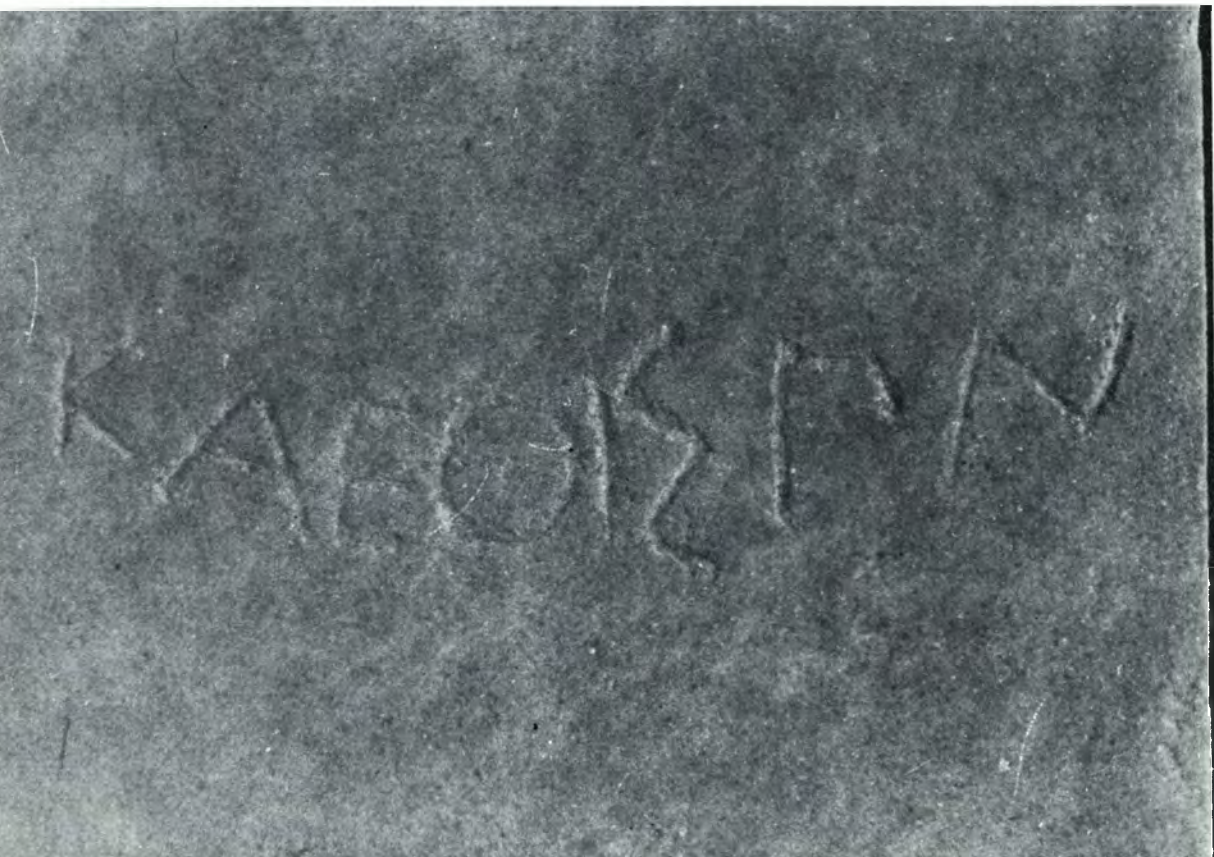
28. Ὁ συνδυασμὸς τῶν φωνηέντων α, ε εἶναι κοινὸς στὴ θρακικὴ γλῶσσα. Πολλὰ θρακικὰ ὀνόματα ἔχουν κατάληξη -ις καὶ -θης. Ὁ συνδυασμὸς ὅμως τῶν τελικῶν συμφώνων π, ν, μὲ ὅσα ὡς τώρα ξέρουμε γιὰ τὰ θρακικὰ ὀνόματα, μᾶς ἐμποδίζει νὰ ὑποστηρίξουμε θρακικὴ καταγωγὴ τοῦ νεκροῦ.

Εἰκ. 4. Ἄρ. ΒΕ
(Μουσείου Πέλλας) 1977 / 3.

μα τοῦ Κ μόνο εἶναι διαφορετικὸ στὴν ἐπιγραφὴ ἄρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2 μὲ τὴν ὀξεία γωνία τῶν πλάγιων

σκελῶν του μικρότερη καὶ μὲ τὴν κορυφὴ της στὴ μέση τοῦ κάθετου σκέλους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ Υ τῆς ἐπιγραφῆς ἄρ.

Είκ. 5. Ἄρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 3.

BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 1, πού τὸ συναντοῦμε συχνὰ σὲ ἐπιγραφές τοῦ πέμπτου καὶ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ τέταρτου αἰώνα π.Χ.²⁹ Ἐπίσης τὸ Ξ τῆς ἐπιγραφῆς ἄρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2, μὲ τὸ κάθετο σκέλος, εἶναι ἄρκετὰ συχνὸ σὲ ἐπιγραφές τῆς ἴδιας ἐποχῆς³⁰. Μιὰ χρονο-

λόγηση λοιπὸν τῶν τριῶν ἐπιγραφῶν μέσα στὸ α' μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. θὰ ἦταν πολὺ πιθανή (ἡ ἐπιγραφή ἄρ. BE (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 2 ἴσως εἶναι ἡ νεώτερη). Θὰ μπορούσαν ἔτσι καὶ οἱ τρεῖς νὰ θεωρηθοῦν ἀπὸ τίς παλαιότερες ἐπιγραφές τῆς Πέλλας³¹.

29. Chr. W. Clairmont, *δ.π.* πίν. 13 ἄρ. 27, πίν. 15 - 17 ἄρ. 31, πίν. 18 ἄρ. 36, πίν. 25 ἄρ. 53. D. W. Bradeen, *The Athenian Agora* XVII, πίν. 4 ἄρ. 9 d.

30. Chr. W. Clairmont, *δ.π.* πίν. 11 ἄρ. 22, πίν. 30 ἄρ. 75. D. W. Bradeen, *The Athenian Agora* XVII πίν. 1 ἄρ. 662, πίν. 42 ἄρ. 501. Γιὰ τὸ σχῆμα

τοῦ K πρβλ. B. D. Meritt, *Hesperia* 33, 2 (1964) πίν. 28 ἄρ. 22 J. S. Traill, *Hesperia* 35, 3 (1966), πίν. 61.

Chr. W. Clairmont, *δ.π.* πίν. 6 ἄρ. 12, πίν. 7 ἄρ. 13, πίν. 8 ἄρ. 15, πίν. 11 ἄρ. 22, πίν. 17 ἄρ. 31, πίν. 27 ἄρ. 57, πίν. 30 ἄρ. 75.

31. Οἱ ἐπιγραφές μας εἶναι παλαιότερες καὶ ἀπὸ

Εικ. 6. Τὸ σωζόμενο μέρος τῆς ἐπίστευσης τῆς στήλης μετὰ τὴν ἐπιγραφὴ ἀρ. ΒΕ (Μουσείου Πέλλας) 1977 / 3.

Ἡ πόλη τῆς Πέλλας, γνωστὴ στὸ α' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ὡς ἡ «μεγίστη τῶν ἐν Μακεδονίᾳ πόλεων»³², ἦταν τὸ σημαντικότερο λιμάνι τοῦ μακεδονικοῦ κράτους, ποὺ συγκέντρωνε ὅλη τὴν ἐμπορικὴ καὶ οἰκονομικὴ κίνηση. Ἄν καὶ ἔμεινε πάντα κέντρο μιᾶς φυλετικῆς ἀριστοκρατίας, ἀπόκτησε κοσμοπολιτικὸ χαρακτήρα, καθὼς οἱ βασιλιάδες τῆς μετὰ τὴν πολιτικὴ σκοπιμότητα τοῦ προσανατολισμοῦ πρὸς

τὴν Ἑλλάδα, ποὺ ἔγινε πρὸ συγκεκριμένη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Ἀρχέλαου, δέχτηκαν στίς αὐλές τους διάσημους σοφοὺς καὶ καλλιτέχνες³³, δίνοντας ἔτσι στὴν πρωτεύουσά τους ὄψη πνευματικοῦ κέντρου. Παράλληλα ὁμως, ἐφαρμόζοντας ἓνα πλατύτερο πρόγραμμα ἐπικοινωνίας-σύνδεσης μετὰ τὸν ἑλληνικὸ κόσμο, ἔδωσαν καταφύγιο σὲ πολλοὺς Ἕλληνες, διωγμένους ἀπὸ τίς ἐσωτερικὲς διαμάχες τῶν ἑλληνικῶν πόλεων. Προσφέροντας ἐκτάσεις γῆς καὶ ἔχοντας νὰ ἐπιδείξουν ἀνθηρὴ οἰκονομία, ἐνισχυμένη ἀπὸ τὴν πλούσια παραγωγὴ τῶν μεταλλείων χρυσοῦ, εἶναι φυσικὸ νὰ σκεφτοῦμε πῶς ἔκαναν τὴ μακεδονικὴ γῆ πόλο ἐλξης ὅχι μόνο πνευματικῶν ἀνδρῶν καὶ πολιτικῶν φυγάδων, ἀλλὰ καὶ ἀπλῶν

τίς ΕΠ 18, ΕΠ 2, ΕΠ 11 τῆς Πέλλας, ποὺ ὁ Φ. Πέτσας χρονολογεῖ μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. (Ph. Petsas, ὁ.π. σ. 161, 162).

Γιὰ τίς παλαιότερες ὥς σήμερα ἐπιγραφές τῆς Πέλλας βλ. J. M. R. Cormack, A. P. F 22 - 23 (1974), σ. 203 ἀρ. I. A. Struck, AM 27 (1902), σ. 311 ἀρ. 17. Τὴν τελευταία ἐπιγραφὴ ὁ Edson (Cl. Ph. 53, 1958, σ. 117) θεωρεῖ ὡς τὴν παλαιότερη τῆς Πέλλας μετὰ πιθανὲς ἐξαιρέσεις δυὸ ἐπιγραφές (CIG II ἀρ. 1997 c καὶ CIG II ἀρ. 1997 b, ποὺ εἶναι ἐντειχισμένη σὲ μιὰ βρύση τοῦ χωριοῦ Π. Πέλλα).

32. Ξεν. Ἑλλην. V 2, 13.

33. Δ. Παπακωνσταντίνου - Διαμαντοῦρου, Πέλλα I, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι. Ἀθήναι 1971, σ. 68, 69. Δ. Κανατσούλη, ὁ.π. σ. 93 - 118.

ἀνθρώπων, πὸ ἀναζητοῦσαν μιὰ καλύ-
τερη ζωὴ. Ἡ Πέλλα, σὰν πρωτεύουσα τοῦ
κράτους, δέχτηκε τοὺς περισσότερους Ἑλ-
ληνες γείτονες, ἔτσι ὥστε ἡ κοινωνία της
νὰ παρουσιάζει ἀνομοιογένεια. Γι' αὐτὴν

τὴν κοινωνικὴ σύνθεση τῆς πόλης, στὸν
4ο αἰ. π.Χ., οἱ ἐπιγραφές, πὸ ἐξετάσαμε
παραπάνω, μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν σπου-
δαῖα ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα.

Πέλλα 1978

ΜΑΡΙΑ ΑΙΛΙΜΠΙΑΚΗ

FUNERARY INSCRIPTIONS FROM PELLA

In December of 1976 three grave in-
scriptions (nos. BE 1977/1, 2, 3) were
found in Pella when the Water Company
was digging trenches for a pipe line.

The inscriptions, among the earliest
ones discovered in Pella up until now,

enrich our knowledge of the written
sources about the city; in addition, the
information about the graves of foreign-
ers shows that Pella had a cosmopolitan
society in the early 4th c. B.C.

MARIA LILIBAKIS

BRAURON AND KEOS IN THE SHAFT GRAVE PERIOD

Many sherds from Brauron in the collection of the American School of Classical Studies at Athens are of the period of the Mycenae Shaft Graves. Some representative examples are presented here¹.

LATE HELLADIC I/II

Description O.T.P.K. Dickinson, *BSA* 67 (1972) 103 - 112 and *BSA* 69 (1974) 109 - 120. Lustrous decoration on buff burnished ground.

* Another version of this paper was presented to the American School in 1976. I thank the director H. Immerwahr for permission to publish sherds from the School collection and S. Andreou, O.T.P.K. Dickinson, and J.B. Rutter for comments on my manuscript.

The following special abbreviations are used in this article :

Tiryns V = D. French, "Prehistoric Pottery from the Area of the Agricultural Prison at Tiryns", in *Tiryns V* (1972).

Fortifications = J.L. Davis, *Fortifications at Ayia Irini, Keos: Evidence for History and Relative Chronology* (1977) Univ. of Cincinnati dissertation.

1. The area of Brauron was occupied from Early Helladic through Late Helladic times : see P. Ålin, *Das Ende der Mykenischen Fundstätten auf dem Griechischen Festland* (1962) 109 and R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites* (1965) 106, no. 368. The sherds in the American School collection are labelled Brauron acropolis and presumably were found on the hill of the Ayios Georgios chapel. Abbreviated technical descriptions of the pottery are included here. The reader is asked to refer to works cited for more detail.

Also in the collection are Yellow Minyan, Gray Minyan, Dark Burnished, Matt-painted (monochrome), and Coarse Ware sherds.

Illustrations Body sherds from closed vessels : FM 46 Hatched Loops — 1 (fig. 2), FM 63 Running Spirals — 2 (fig. 2).

POLYCHROME MATT-PAINTED: "MAINLAND"
Description *Tiryns V* 27. Black and red matt decoration on burnished ground².

Illustrations Goblets, bowls, and kraters³ : 3 (figs. 1, 3), 4 (figs. 1, 3), 5 - 7 (Fig. 3).

POLYCHROME MATT-PAINTED: "AIGINA"
Description *Tiryns V* 27. Matt black and red decoration on unburnished ground⁴.

2. See also D. French, *Notes on Prehistoric Pottery groups from Central Greece* (1972 : privately circulated) 33 - 34. For examples not included by French or recently published see O. Rubensohn, "Die prähistorischen und frühgeschichtlichen Funde auf dem Burghügel von Paros", *AthMitt* 42 (1917) ; J.L. Davis, "Polychrome Bird Jugs : A Note", *AAA* 9 (1976) 81 - 83 ; *Fortifications* 170 ; J.B. and S.H. Rutter, *The Transition to Mycenaean* (1976) 51, f.n. 38 ; and S. Hiller, *Alt-Agina, IV, 1, Mykenische Keramik*, (1975) cat. no. 7 - 11. Polychrome Matt-painted : Mainland pottery has also been found by C. Renfrew in LC I deposits uncovered in current excavations at Phylakopi.

3. Descriptions and references to illustrations of similar better preserved vessels from Eutresis may be found in H. Goldman, *Excavations at Eutresis in Boiotia* 172. A krater of this kind from Brauron has previously been published ("Chronique de Fouilles", *BCH* 87 (1963) 711, fig. 20).

4. See also D. French (f.n. 2, above) 35 for distribution of the ware. More recently published examples are noted in J.B. and S.H. Rutter (f.n. 2, above) 9 ; *Fortifications* 170 - 171 and S. Hiller : (f.n. 2, above) cat. no. 4, 5.

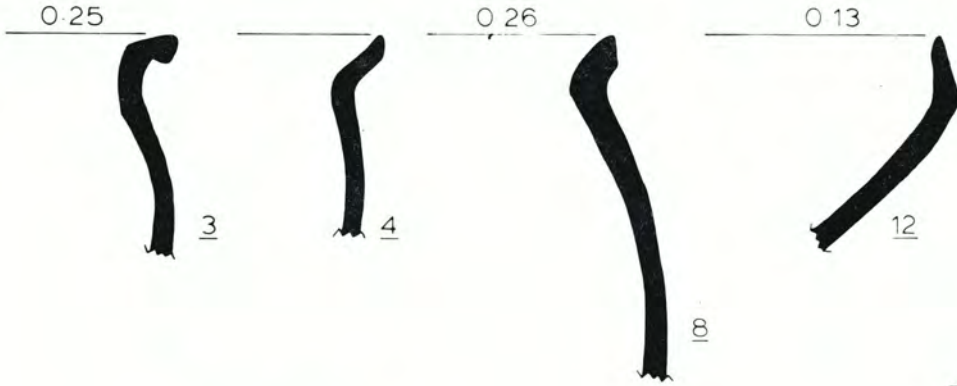

Fig. 1.

Fig. 2.

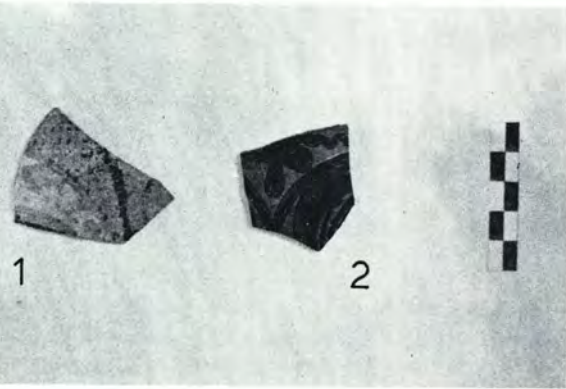

Fig. 3.

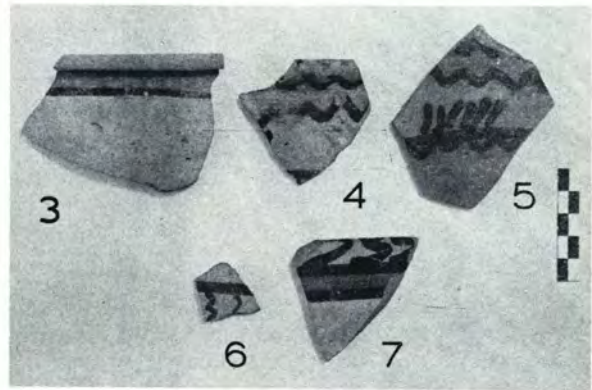
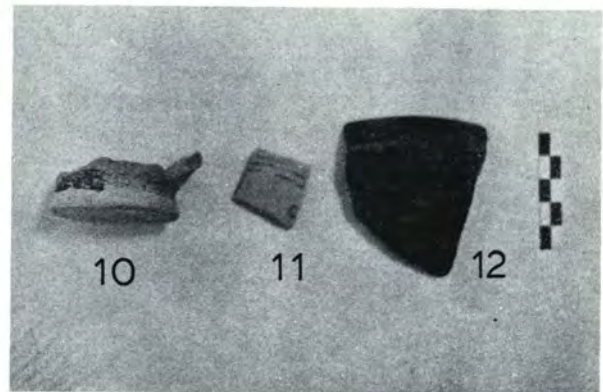
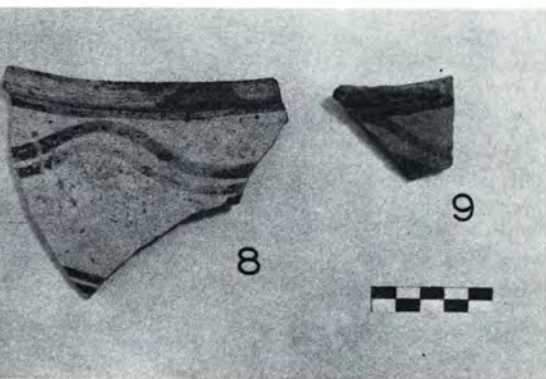

Fig. 4.

Illustrations Krater ⁵ : 8 (figs. 1, 4), 9 (fig. 4).

CYCLADIC MATT-PAINTED

Description Fortifications 144 - 148. Black matt decoration on a cream-colored ground.

Illustrations Panelled cup ⁶ : 10 (fig. 5) ; body sherd from closed vessel : 11 (fig. 5).

CYCLADIC RED SLIPPED AND BURNISHED

Description Fortifications 134 - 135. Light gray biscuit surfaces coated dark reddish brown and burnished.

Illustrations Cycladic cup ⁷ : 12 (figs. 1, 5).

The pottery described above most resembles assemblages from the Northeast Peloponnese, Aigina, and Keos — not those of the rest of Attica and Central Greece. Although Polychrome Matt-painted : “Mainland” pottery has a wide distribution on the Mainland and

in the islands, Polychrome Matt-painted : “Aigina” has not been reported in Central Greece or previously in Attica⁸. Neither is LH I style pottery commonly found north of the isthmus of Corinth⁹.

So far, Ayia Irini on Keos is the site nearest Brauron where Polychrome Matt-painted wares (both “Mainland” and “Aigina”), pottery of LH I/II style, and Cycladic wares have been found together¹⁰. Keos at this time was a bustling crossroads for mariners from the far corners of the Aegean. It is likely that the Brauronians received supplies of fine pottery from this ready emporium.

J. L. DAVIS

8. D. French (f. n. 3 above) 35.

9. O.T.P.K. Dickinson, “The Definition of LH I”, *BSA* 69 (1974) 118 ; *The Origins of Mycenaean Civilization* (1977) 95 - 99. Dickinson has kindly examined photographs of sherds published in this article and suggests that number 2 is probably LH I, number 1 probably LH IIA.

10. Polychrome Matt-painted : Mainland and Aigina pottery have been found at Ayia Irini in period G deposits (i.e. LM IA/LH I) : see J.L. Caskey, “Investigations on Keos, part II : A Conspectus of the Pottery”, *Hesperia* 41 (1972) 391 - 393 and *Fortifications* 170 - 171. The Cycladic pottery at Brauron might belong to this period or to the preceding (Period F-MC III) at Ayia Irini and thus could be slightly earlier in date than the time of the Shaft Graves. All three sherds are probably Melian in origin and are of the types which were frequently imported to Keos from Phylakopi (*Fortifications* 168 - 169).

5. A well preserved krater of this kind from Lerna is on display in the Argos Museum. H. Dohl has published profile drawings of rims and a base from examples from Tiryns : see *Tiryns VIII* pl. 73,3 ; fig. 2, cat. no. 9.

6. For a short discussion of Cycladic panelled cups, see J. L. Davis, “The Mainland Panelled Cup and Panelled Style”, *AJA* 82 (1978).

7. More complete cups of this kind are illustrated in *Fortifications* 135 ; see also K. Scholes, “The Cyclades in the Later Bronze Age : A Synopsis”, *BSA* (1956) 17, fig. 2 for cups of the same shapes.

Εικ. 1. Λακκοειδείς τάφοι, καλυπτόμενοι με ακατέργαστες πλάκες.

ΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΚΡΑΙΦΙΑΣ

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου τῆς ἀρχαίας Ἀκραΐφιας, πὺ ἀρχισε τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1974¹, συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὰ ἐ-

1. Κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἀνασκάφτηκαν διακόσιοι τριάντα τάφοι. Ἐκθεση τῆς ἀνασκαφῆς βλ. στὰ ΑΑΑ VII (1974), σ. 325 κέ.

πόμενα δύο χρόνια. Κατὰ τὸ 1975 καὶ 1976 ἀνασκάφτηκαν ἄλλοι διακόσιοι σαράντα² τάφοι, ἑκατὸν εἴκοσι πέντε ἀπὸ τὴν ἀρι-

2. Ἡ ἀνασκαφή συνεχίζεται καὶ ἐφέτος καὶ μέχρι στιγμῆς ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ πάνω ἀπὸ ἑκατὸν ἐξήντα τάφοι. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἐρευνας θ' ἀ-

Εἰκ. 2. Κεραμοσκεπὴς τάφος τοῦ 5ου π.Χ. αἱ.

στερὴ πλευρὰ τῆς Ἑθνικῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν-Λαμίας καὶ ἑκατὸν δεκαπέντε περίπου ἀπὸ τῇ δεξιᾷ. Ὅπως οἱ τάφοι τῆς πρώτης χρο-

παιτήσεϊ ἀσφαλῶς κι ἄλλες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Θερμὲς ἐκφράζω τὶς εὐχαριστίες μου στὴν Ἐπιμελήτρια κ. Μυρτῶ Σταυροπούλου γιὰ τὴν ὁλοκληρωτικὴ ἀφοσίωσή της στὸ ἔργο τῆς ἐπί-βλεψης τῆς ἀνασκαφῆς. Γιὰ τὴ μετάφραση τῆς

νιάς, ἔτσι κι αὐτοὶ τῶν ἐτῶν 1975 καὶ 1976 ἀνήκουν σὲ διάφορους τύπους³ :

Στὸν 6ο π.Χ. αἱ. ἐπικρατεῖ ὁ τύπος τοῦ

περίληψης τοῦ κειμένου εὐχαριστῶ θερμὰ τὸν Διευθυντὴ τῆς Γαλλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς, καθηγητὴ κ. Pierre Amandry.

3. Βλ. AAA VII (1974), σ. 327 κέ.

Εἰκ. 3. Ἀγγεῖα τοῦ τάφου ΜΑΚ VII / 1976.

ἀπλοῦ λακκοειδοῦς, ποὺ καλύπτεται μὲ μεγάλες καὶ παχιές ἀκατέργαστες πλάκες (εἰκ. 1)⁴. Λιγότερο συχνοὶ εἶναι οἱ ἐγχυτρισμοί, οἱ ὅποιοι, ἀντίθετα, ἦταν πολὺ συνηθισμένοι στὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγίας Ἐλεούσας στὸ Πυρὶ Θηβῶν⁵. Ἡ διαφορὰ ὁφείλεται, ἀσφαλῶς, στὸ ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἐκεῖνο χρησιμοποιεῖται ἐντατικὰ κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ., ἐποχή, ποὺ ἡ ταφή μέσα σὲ μεγάλα⁶ ἀγγεῖα εἶναι τοῦ συρμοῦ.

Στὸν 5ο π.Χ. αἰ. οἱ ταφές γίνονται σὲ κεραμοσκεπεῖς τάφους (εἰκ. 2) — τῶν νηπίων μάλιστα σὲ πήλινες λάρνακες — καὶ

σπανιότερα σὲ μονολιθικὲς σαρκοφάγους⁷ καὶ οἱ καύσεις (πυρές) *in situ* μέσα σὲ λακκοειδεῖς, ποὺ σχηματίζουν κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τους ἐσοχή γιὰ τὴ στήριξη τῶν ξύλων τῆς πυρᾶς.

Στὸν 4ο π.Χ. αἰ. καὶ στοὺς ἑλληνιστικούς χρόνους ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς καὶ τοὺς ἀπλοὺς λακκοειδεῖς (χωρὶς ὅμως καλυπτήριες πλάκες) ἔχομε καὶ τὸν τύπο τῶν μεμονωμένων κιβωτιόσχημων⁸ τάφων καὶ τὶς μονολιθικὲς σαρκοφάγους, οἱ ὁποῖες, εἶδαμε, ὅτι χρησιμοποιοῦνται καὶ στὸν 5ο π.Χ. αἰ.

4. Πρβλ. ὁ.π. σ. 328 εἰκ. 4 καὶ σ. 330 εἰκ. 7.

5. Μνεῖα γι' αὐτὸ τὸ νεκροταφεῖο ἔγινε στὰ AAA IX (1976), σ. 200, σημ. 6. Βλ. ἐπίσης ἐφημ. «Μακεδονία» τῆς 22 Ἀπριλίου 1977, ὅπου ἀναφέρεται, ὅτι ἀπὸ τὶς τριάντα ὀκτὼ ταφές οἱ δέκα ἐπτά ἦταν ἐγχυτρισμοὶ μέσα σὲ μεγάλα ἀγγεῖα.

6. Ἀντίθετα ἢ μᾶλλον ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὰ κτερίσματά τους εἶναι μικροῦ μεγέθους. Πρβλ. P. N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Rhitsona in Boeotia*, 1934, σ. 6 κέ., πίν. I, τάφ. 96, XII, 101 a - b. AAA VII (1974), σ. 329 εἰκ. 5 - 6.

7. Πρβλ. Σ. Χαριτωνίδου, Ἀνασκαφὴ κλασσικῶν τάφων παρὰ τὴν πλατεῖαν Συντάγματος, ΑΕ 1958, σ. 15 εἰκ. 22, 26, 29 - 30. Στὶς Ἀλῆς τῆς Βοιωτίας μονολιθικὲς πῳρινες σαρκοφάγοι χρησιμοποιοῦνται καὶ στὸν 6ο π.Χ. αἰ. H. Goldman, *Terracottas from the Necropolis of Halae, Hesperia* 11 (1942), σ. 367 εἰκ. 1.

8. Πρβλ. AAA VII (1974), σ. 330 εἰκ. 8. Στὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραΐφιας δὲ βρέθηκαν μέχρι στιγμῆς ταφικοὶ περίβολοι. Ἀντίθετα, οἱ ἑλληνιστικοὶ κιβωτιόσχημοι τάφοι τῆς Τανά-

Πολλοὶ τάφοι τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., λακκοειδεῖς κυρίως ἀλλὰ καὶ ἐγγυτρισμοί, ἦταν πλούσια κτερισμένοι⁹. Περιεῖχαν ἀγγεῖα¹⁰ (εἰ κ. 3¹¹, 4, 5¹², 6¹³, 7¹⁴, 8¹⁵, 9¹⁶, 10¹⁷, 11¹⁸) καὶ εἰδώλια¹⁹ (εἰ κ. 12)²⁰, χάλκινα²¹ καὶ

γρας, τοὺς ὁποίους ἀνασκάψαμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1976, περικλείονταν μέσα σὲ μνημειώδεις ταφικούς περιβόλους, κατασκευασμένους ἀπὸ μεγάλους παρόπλινθους. Βλ. Ἀγγ. Ἀνδρειωμένου, Ἐρευναι καὶ τυχαῖα εὐρήματα ἐν Βοιωτίᾳ, ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 16 σημ. 5. Βλ. ἀκόμη τὴν ἐφημ. «Μακεδονία» τῆς 22 Ἀπριλίου 1977.

9. Πρβλ. ΑΑΑ VII (1974), σ. 325 κέ. εἰκ. 1, 2, 9. Ἀγγεῖα καὶ εἰδώλια βρίσκονται συχνὰ κι ἐξω ἀπὸ τοὺς τάφους. Πρβλ. ὁ.π. εἰκ. 3 - 4, 7, 20.

10. Πρβλ. ὁ.π. εἰκ. 5 - 6, 9 - 19.

11. Γιά τὸν μελαμβαφῆ ἀμφορίσκο πρβλ. Kera-meikos IX (1976), πίν. 43, 3 (τῶν ἀρχῶν τοῦ β' τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.).

12. Πρβλ. CVA Reading I, πίν. 39, 4 (τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.).

13. Γιά τὴν ὀνομασία τῶν ἀγγείων βλ. Ing. Scheibler, Exaleiptra, JdI 79 (1964), σ. 72 κέ.

14. P. N. Ure, Sixth and Fifth Cent. Pottery from Rhitsona, 1927, πίν. IX, 80, 106, πίν. VII, 112, 35.

15. Γιά τὰ ἀνθέμα πρβλ. ὁ.π. πίν. XVII, 51, 236.

16. Πρβλ. ὁ.π. πίν. XVII, 31, 182.

17. Πρβλ. Br. Freyer-Schauenburg, Gorgoneion - Skyphoi, JdI 85 (1970), σ. 8 - 9, εἰκ. 7 - 8 καὶ 9 - 11. Καὶ οἱ δύο προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἐξαρχο τῆς Λοκρίδος (τὶς ἀρχαῖες Ἀβές) καὶ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 520 π.Χ. Ἡ εὕρεση τοῦ σκύφου ποὺ πραγματευόμαστε καὶ ἐνὸς ἀκόμη τῆς ἰδίας κατηγορίας στὸ νεκροταφεῖο τῆς ἀρχαίας Ἀκραΐφιας ἐνισχύει τὴ θεωρία περὶ τῆς βοιωτικῆς καταγωγῆς τῶν ἀγγείων τούτων.

18. Φωτογραφία ὁλόκληρου τοῦ ἀγγείου δημοσιεύτηκε στὴν ἐφημερίδα «Ἀκρόπολις» τῆς 22 Ἀπριλίου 1977. Πρέπει νὰ εἶναι ἔργο τοῦ κύκλου τοῦ Λυδοῦ. Πρβλ. Μ. Τιβέριος, Ὁ Λυδὸς καὶ τὸ ἔργο του, 1976, πίν. 2, 10β, 19β καὶ κυρίως 27α. Γιά τὸ σχῆμα πρβλ. Haspels, ABL, πίν. 10, 2.

19. Πρβλ. ΑΑΑ VII (1974), σ. 331 καὶ εἰκ. 20.

20. Πρβ. Eb. Paul, Die boeotischen Brettidole, Wiss. Zeit. D. Karl - Marx - Universität, Leipzig, 8. Jahrg. 1958 / 59, σ. 184 εἰκ. 17, 186 εἰκ. 20.

21. Πρβλ. ΑΑΑ VII (1974), σ. 331 κέ.

πολὺ πρὸ σπάνια ἀσημένια κοσμήματα κ.ἄ. Σὲ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς λακκοειδεῖς τάφους, ποὺ ἀνῆκαν σὲ ἄντρες, βρέθηκε ἓνα σιδερένιο ξίφος στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ νεκροῦ. Χάντρες περιδεραίου ἀπὸ ὑαλόμαζα, ἐξάλλου, περιεῖχαν πολλοὶ τάφοι γυναικῶν.

Ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. οἱ παιδικοὶ ἦταν πλουσιότερα κτερισμένοι. Πολλὲς πυρὲς εἶχαν κτεριστεῖ στὴν ἀρχαιότητα μὲ ἄφθονα ἀγγεῖα, ποὺ ἔφθασαν ὅμως σ' ἐμᾶς σὲ τεμάχια (εἰ κ. 13)²², τὶς πρὸ πολλὰς φορὲς μαυρισμένα ἀπὸ τὴν ἐντονη καύση.

Οἱ μεταγενέστεροι τάφοι, μνημειώδεις ἢ ἀπλοὶ, περιεῖχαν πολὺ λιγότερα κτερίσματα.

Ὅπως στοὺς τάφους, ποὺ ἀνασκάφθηκαν τὸ 1974²³, ἔτσι καὶ σ' αὐτοὺς, ποὺ σκάψαμε τὰ τελευταῖα δύο χρόνια καὶ ποὺ σκάβομε κι ἐφέτος, βρίσκομε συνήθως μέσα στὸν ἴδιο τάφο (κυρίως τοῦ 6ου ἀλλὰ καὶ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.) ἀγγεῖα διαφόρων ἐργαστηρίων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ βοιωτικά (μελαμβαφῆ, εἰ κ. 14²⁴ - 15, μελανόμορφα καὶ τῆς λεγόμενης κατηγορίας τῶν «κυλίκων μετὰ πτηνῶν»²⁵) καὶ τὰ κορινθιακά (εἰ κ. 16)²⁶ βρήκαμε ἄφθονα ἄττικά

22. Ἐμβλημα μὲ παράσταση Ἀπόλλωνος Κιθαρωδοῦ ἀπὸ τὸν πυθμένα βοιωτικῆς ὑψίποδος κύλικος τοῦ α' τετάρτου τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Πρβλ. BCH 74 (1950), σ. 56, πίν. VIII ἀρ. 656 (L. Kahil).

23. Βλ. ΑΑΑ VII (1974), σ. 328.

24. Πολλοὶ κἀνθαροι φέρουν graffiti, ὅπως αὐτὸς ἐδῶ μὲ τὴν ἐπιγραφή ΔΑΜΟ (EMI) Βλ. ὁ.π. σ. 331 εἰκ. 9.

25. Βλ. ὁ.π. σ. 336, εἰκ. 17 - 18. Πρβλ. CVA Tübingen I, πίν. 40, 3 καὶ 41, 5.

26. Εἶναι γνωστὸ, ὅτι οἱ τάφοι τῆς Βοιωτίας τοῦ 7ου καὶ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. εἶναι γεμάτοι μὲ πρωτοκορινθιακὰ καὶ κορινθιακὰ ἀγγεῖα, γεγονός, ποὺ ἀποδείχνει τὶς στενὲς ἐμπορικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις τῶν δύο περιοχῶν. Τοῦτο διαπιστώθηκε καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν

Εικ. 4. Μικύλλα ἀγγεῖα τοῦ τάφου Διάν. Διώρ. 4.

Εικ. 5. Μικύλλοι κώθωνες τοῦ β' μισοῦ τοῦ 6ου π.Χ. αἰ.

Εικ. 6. Μεγάλο ἐξάλειπτρο τοῦ τάφου ΨΥΧ 23.

Είκ. 7. Μελαμβαφεῖς σκύφοι τοῦ τέλους τοῦ 6ου π.Χ. αἱ.

(εἰκ. 17 καὶ 18)²⁷ ἀγγεῖα καὶ λίγα μὴ ἀττικά μελανόμορφα, προϊόντα ἐνὸς ἐργαστηρίου²⁸, πὺν ἀπὸ πολλοὺς τοποθετεῖται στὴν Εὐβοία²⁹.

Τὰ εἰδῶλια πὺν βρέθηκαν στοὺς τάφους τῆς Ἀκραΐφιας διατηροῦν πολλὰς φορὲς θαυμαστὴ πολυχρωμία. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς

τύπους πὺν ἤδη ἀναφέραμε³⁰, ἔχομε καὶ εἰδῶλια πὺν παριστάνουν ξαπλωμένες γενειοφόρες μορφές³¹, σκηνὲς ἀπὸ διάφορα ἐπαγγέλματα³², θεότητες «ἰστάμενες»³³ ἢ «καθήμενες», γυμνοὺς νέους³⁴ κτλ. Ὅλα ὅσα βρέθηκαν μέχρι σήμερα ξεπερνοῦν τὰ ἑξακόσια καὶ σχηματίζουν μιὰν ἀπὸ τὶς ὠραιότερες καὶ πλουσιότερες συλ-

νεκροταφείων τῆς Ἀκραΐφιας, τῆς Ἀγ. Ἐλεούσας καὶ τῆς Τανάγρας· στὴν τελευταία μάλιστα, βρήκαμε ἓνα τάφο μὲ διακόσιους ἐξήντα ἀρυβάλλους. Ἡ εἰκόνα τῆς ἀντίστοιχης περιόδου εἶναι τελείως διαφορετικὴ στὴν Ἑρέτρια. Βλ. ΑΕ 1975, σ. 207.

27. Πρβλ. A. Greifenhagen, *Attische Schwarzfigurige Vasen in Bonn*, AA 1935, σ. 471 εἰκ. 49 (τοῦ 530 π.Χ.). CVA Reading 1, πίν. 10 ἀρ. 14 (τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 6ου π.Χ. αἱ.).

28. Πρβλ. AAA VII (1974), σ. 333 εἰκ. 13.

29. Βλ. A. D. Ure, *Observations on Euboean Black-Figure*, BSA 68 (1973), σ. 25, σημ. 2.

30. Βλ. AAA VII (1974), σ. 331.

31. Πρβλ. R. M. Burrows - P. N. Ure, *Excavations at Rhitsona*, BSA XIV (1907/8), πίν. XIII.

32. Πρβλ. R. Higgins, *Greek Terracottas*, 1967, πίν. 32.

33. Πρβλ. δ.π. πίν. 33 c.

34. Πρβλ. δ.π. πίν. 33. Βλ. ἐπίσης ΑΕ 1976, Χρονικά, σ. 12-13 πίν. Ιβ/γ-δ.

Εικ. 8 - 9. Μελανόμορφοι σκύφοι, πού βρέθηκαν μέσα στὸν ἴδιο τάφο

Εικ. 10. Σκύφος με γοργόνηα.

λογές ἔργων τῆς βοιωτικῆς κοροπλαστικής³⁵.

35. Ἄν προσθέσουμε μάλιστα σ' αὐτὰ καὶ πάρα πολλά, πού βρήκαμε ἐφέτος στὴν Τανάγρα (ἀρίστης ποιότητος καὶ λαμπρῶν χρωμάτων), καὶ τὰ λιγότερα, πού συγκεντρώσαμε ἀπὸ τὸ νεκροταφείο τῆς Ἀγ. Ἐλεούσας στὸ Πυρί, θὰ πρέ-

στὸ χῶρο τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας, κοντὰ σὲ τάφους τοῦ βου π.Χ. αἰ.,

πει νὰ ποῦμε, ὅτι τὰ ἔργα τῆς βοιωτικῆς κοροπλαστικῆς, πού βρέθηκαν τὰ τελευταῖα τρία χρόνια στὴ Βοιωτία (ὅλα χρονολογούμενα ἀπόλυτα ἀπὸ τὰ συνευρήματα τοῦ τάφου), πλησιάζουν τὰ χίλια.

Είκ. 11. Μεγάλη λήκυθος, χρονολογούμενη στα 540 - 530 π.Χ.

ἀποκαλύφθηκε κι ένας χτιστός τάφος τῶν γεωμετρικῶν χρόνων. Ἄν κρίνομε ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, πὺ βρέθηκαν σκορπισμένα ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο καὶ πὺ ξεπερνοῦν τὰ πενήντα πέντε, φαίνεται, ὅτι ὁ χώρος χρησιμοποιοῦντο ὡς νεκροταφεῖο ἀπὸ τὴ μέση γεωμετρικῇ³⁶ κίολας περίοδο. Ἐπειδὴ μέχρι

σήμερα δὲ βρέθηκε κανένας ἄλλος γεωμετρικὸς τάφος καὶ οἱ τάφοι μας τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. εἶναι ἐλάχιστοι, πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ἴσως, ὅτι ὅταν ἄρχισε ἡ ἐντατικὴ χρῆσι τοῦ νεκροταφεῖου στὸ β' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. ἐγίνε ἡ κάθαρσι τοῦ χώρου ἀπὸ τοὺς πολὺ παλιοὺς τάφους.

36. Πολὺ λίγες εἶναι οἱ περιπτώσεις στὴ Βοιωτία, πὺ ἀγγεῖα τῆς πρώιμης καὶ μέσης γεωμετρικῆς περιόδου ἦρθαν στὸ φῶς μὲ συστηματικὲς

ἀνασκαφές. Βλ. R. M. Cook, *Greek Painted Pottery*, 1960, σ. 27. N. Coldstream, *Greek Geometric Pottery*, 1968, σ. 196.

Είκ. 12. Βοιωτικό σανιδόμορφο ειδώλιο.

Ἄν οἱ τάφοι, πού χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 7ο ὡς τὸν 3ο π.Χ. αἰ., μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν στὴν ἀρχαία Ἀκραΐφια³⁷, ἀμφίβολο εἶναι, ἂν μπορεῖ τὸ νεκροταφεῖο τῶν

37. Γιά τὴ σημασία τῆς πόλης βλ. J. Ducat, *La Confédération Béotienne à l'époque archaïque*, BCH 97 (1973), σ. 65. Ἐπίσης τοῦ ἰδίου, *Les Kouroi du Ptoion*, 1971, σ. 446 κέ., ὅπου μεταξὺ ἄλλων γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὴ δραστηριότητα τῶν γλυπτῶν τῆς Ἀκραΐφιας.

γεωμετρικῶν χρόνων ν' ἀποδοθεῖ στὴν ἰδια πόλη. Ἡ Ἀκραΐφια δὲν ἀναφέρεται στὸν «Νεῶν Κατάλογον». Δὲν εἶναι ἀπίθανο, νὰ ὑπῆρχε ἡ πόλη τὴν ἐποχὴ πού γράφτηκαν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ νὰ μὴ συμπεριλήφθηκε στὸν κατάλογο³⁸. Ἄν ὅμως πραγματικὰ ἡ Ἀκραΐφια ἰδρύθηκε μετὰ τὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. ἢ ἄν, ὅταν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη πῆραν τὴν τελειωτικὴ μορφή τους, ἡ Ἀκραΐφια δὲν ἦταν ἀκόμη παρὰ μιὰ πολίχνη, ἀνάξια νὰ συμπεριληφθεῖ στὸν «Νεῶν Κατάλογον», τότε πρέπει νὰ δεχθοῦμε, ὅτι στὴ μέση γεωμετρικὴ ἐποχὴ

38. Τὸ ἴδιο πρόβλημα παρουσιάζεται καὶ γιὰ τὴν πόλη τῆς Ὑεττοῦ. R. Étienne - D. Knoepfler, *Hyettos de Béotie*, BCH Suppl. III (1976), σ. 211 κέ.

Είκ. 13. Ἐμβλημα ἀπὸ τὸν πυθμένα ὑστεροαρχαϊκῆς κύλικας.

Εικ. 14. Ἀρχαῖκός κύνθαρος με graffito.

στὸ χῶρο δέσποζε μιὰ ἄλλη πόλη. Αὐτὴ ἢ πόλη πρέπει νὰ ἦταν σημαντικὴ, ἂν κρίνομε ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀγγείων, ποὺ βρέθηκαν γύρω ἀπὸ τὸν μοναδικὸ τάφο, ποὺ σώθηκε, ἀπὸ τὴν ποιότητα (εἰ κ. 19³⁹ - 20⁴⁰) καὶ ἀπὸ τὴν ποικίλη προέλευσή τους (εἰ κ. 21)⁴¹, ποὺ μαρτυρεῖ ἀνεπτυγμένες

ἐμπορικὲς καὶ πολιτιστικὲς σχέσεις μετὰ τὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ χῶρο.

Ἡ ὑπόθεση, ὅτι στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Ἀκραΐφιας θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ τοποθετηθεῖ ἡ ὁμηρικὴ Ὑλη⁴², φαίνεται πιθανότερη μετὰ τὸ φῶς τῶν νέων ἀνασκαφῶν.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΑΝΔΡΕΙΩΜΕΝΟΥ

39. Πρβλ. Coldstream, ὁ.π. πίν. 42F.

40. Νομίζω, ὅτι μᾶλλον πρέπει ν' ἀποδοθεῖ σὲ ἀττικὸ ἐργαστήριον. Παρεμφερὲς εἶναι σκύφος τοῦ Μουσείου Χαιρωνείας (ὁ.π. πίν. 42 E), ποὺ μπορεῖ ὅμως νὰ εἶναι τοπικὴ μίμηση.

41. Ὁ σκύφος εἶναι μιὰ ἀπλοϊκὴ μίμηση τῶν ἀττικῶν, μετὰ παράλληλη προσπάθεια ἐμπλουτισμοῦ του μετὰ νέα διακοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀτεχνὴ αὐτῆς μιμήσεις καὶ ἄλλες, πολὺ πρὸ ἐπιτυχημένες, ποὺ γίνονταν στὰ βοιωτικὰ ἐργαστήρια, ἔχομε καὶ εἰσαγωγές. Εἶδαμε ἤδη, ὅτι

μεταξὺ τῶν ἀγγείων μας ὑπῆρχαν καὶ πολλὰ ἀττικά. Ἐκτὸς ἀπὸ δύο τρία, ἴσως κυκλαδικά, ἔχομε καὶ μιὰ κατηγορία ἀγγείων, τὰ ὁποῖα φαίνεται, ὅτι ἔχουν εἰσαχθεῖ μᾶλλον ἀπὸ τὴν Εὐβοία. Ὁ πηλὸς καὶ τὸ «γάνωμα», τὰ σχήματα καὶ τὰ διακοσμητικὰ θέματα εἶναι ὅμοια μετὰ πολλῶν ἀπὸ τὰ θραύσματα, ποὺ βρήκαμε πέρυσι στὴ Χαλκίδα μέσα σὲ δύο ἀποθέτες, γεμάτωνους μετὰ πρωτογεωμετρικὰ καὶ γεωμετρικὰ ὅστρακα.

42. Βλ. R. Hope Simpson - J. F. Lazenby, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, 1970, σ. 25.

Εἰκ. 15. Μεγάλη μελαμβαφής λήκυθος.

CIMETIÈRE DE LA VILLE ANTIQUE D'AKRAIPHIA

L'exploration du cimetière de la ville antique d'Akraiphia a commencé en 1974 et se poursuit. A ce jour, on a découvert quelque 550 tombes. Elles datent en grande majorité de la 2e moitié du 6e siècle et du 5e siècle av. J.-C. Quelques-unes remontent à la 1re moitié du 6e siècle, voire au 7e siècle; quelques autres datent du 4e siècle et de l'époque hellénistique.

Au 6e siècle domine le type le plus simple de tombe à fosse, couverte de grandes plaques, épaisses et brutes (fig.

Εἰκ. 16. Σφαιρικός ἀρύβαλλος με λευκὸ ρόδακα

1). Les ensevelissements dans de grands vases sont moins fréquents.

Au 5e siècle, les inhumations se font dans des tombes couvertes de tuiles (fig. 2) — celles des enfants en particulier—et dans des *larnakes* de terre cuite et plus rarement dans des sarcophages monolithiques. Les incinérations ont lieu *in situ* dans des fosses qui s'élargissent au bord supérieur, sur les longs côtés, en forme d'embranchement où prenaient appui les morceaux de bois du bûcher.

Au 4e et au 3e siècle, outre les tombes à couverture de tuiles et les simples fosses (sans plaques de couverture), on rencontre aussi des tombes à ciste isolées et des sarcophages monolithiques.

Beaucoup des tombes du 6e siècle étaient abondamment pourvues d'offrandes: vases (fig. 3 à 11), figurines (fig. 12), bijoux de bronze, épées, perles de collier, etc. Les restes de bûchers du 5e siècle contenaient aussi beaucoup de vases (fig. 13).

Εικ. 17. Ἀττικὸς μελανόμορφος σκύφος.

Εἰκ. 18. Ἀττικὸς μελανόμορφος σκύφος.

Dans les tombes du 6e siècle surtout, mais aussi dans celles du 5e siècle, on trouve habituellement des vases de différents ateliers : non seulement béotiens (à vernis noir, fig. 14-15, à figures noires, et de la catégorie dite des coupes à oiseau) et corinthiens (fig. 16), mais aussi attiques, en grand nombre (fig. 17-18), et atticisants, et quelques vases à figures noires, non attiques, provenant d'un atelier qu'on a proposé, de plusieurs

côtés, de situer en Eubée.

Les figurines ont conservé dans beaucoup de cas une étonnante polychromie. Au nombre de plus de 600, elles constituent une des plus riches collections de produits de la coroplastie béotienne.

Autour du seul tombeau qui remonte à l'époque géométrique étaient déposés quelque 55 vases de style géométrique moyen (fig. 19 à 21). Comme Akraiphia n'est pas mentionnée dans le "Ca-

talogue des Vaisseaux”, il faut admettre que le cimetière de l’époque géométrique

appartenait plutôt à une autre ville, peut-être à la ville homérique de Hylé.

ANGHÉLIKI ANDRIOMÉNOU

Εἰκ. 19. Τριφυλλόσχημες οἶνοχόες τῶν πρώιμων μεσογεωμετρικῶν χρόνων.

Εἰκ. 20. Ἀττικὸς σκύφος τοῦ τέλους τῆς πρώιμης γεωμετρικῆς ἐποχῆς.

Εἰκ. 21. Βοιωτικὸς σκύφος, μιμούμενος τοὺς ἀττικοὺς.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΑΡΧΑΙΟΥ ΕΦΥΔΡΟΥ ΞΥΛΟΥ ΜΕ ΠΟΛΥΑΙΘΥΛΕΝΟΓΛΥΚΟΛΗ

Το ξύλινο σκευός, πού αποτελεί τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς ἐργασίας, βρέθηκε μέσα σὲ ἀρχαῖο πηγάδι στὰ λιγνιτωρυχεῖα τῆς Μεγαλόπολης. Τὴν ἀνασκαφὴ ἔκαμε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1977 ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων κ. Γ. Σταϊνχάουερ, πού θὰ δημοσιεύσει τὸ εὔρημα καὶ εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μοῦ ἐπιτρέψει τὴν παρουσίαση τῆς διαδικασίας συντηρήσεως. Τὸ σκευός μεταφέρθηκε στὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου ὅπου καὶ ἔγιναν οἱ ἀναγκαῖες ἐπεμβάσεις*.

1. *Ἡ φθορὰ τῶν ξύλων στὴ γῆ*

Ὅλα τὰ ξύλα ἔχουν δομὴ κυτταρική καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ κυτταρίνη καὶ λιγνίνη. Τὰ μόρια τῆς κυτταρίνης εἶναι ἐνωμένα μεταξύ τους καὶ δομοῦν ἔτσι ἓνα « φυσικὸ πολυμερές ». Ἐπειδὴ τὰ μόρια τῆς κυτταρίνης ἔχουν ἐλεύθερες ὁμάδες ὑδροξυλίου μποροῦν νὰ συκρατοῦν μόρια νεροῦ καθιστώντας τὴν κυτταρίνη οὐσία ὑγροσκοπική. Περίπου ὅμοια εἶναι καὶ ἡ δομὴ τῆς λιγνίνης, μόνο πού εἶναι οὐσία ἄμορφη. Εἶναι ὅμως ἡ λιγνίνη πιὸ ὑγροσκοπικὴ ἀπὸ τὴν κυτταρίνη. Ἡ ἀναλογία κυτταρίνης - λιγνίνης ποικίλλει στὰ διάφορα εἶδη ξύλων. Χονδρικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι

ἡ λιγνίνη ἀποτελεῖ τὸ 20 % καὶ ἡ κυτταρίνη τὸ 80 % ἐνὸς ξηροῦ ξύλου.

Ὅταν ἓνα ξύλο βρίσκεται χωμένο σὲ ὑγρὸ ἔδαφος, στὴ θάλασσα, σὲ μιὰ λίμνη ἢ στὸν πυθμένα ἐνὸς πηγαδιοῦ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, τότε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς κυτταρίνης καταστρέφεται (ἀποικοδομεῖται) καὶ ἡ θέση της καταλαμβάνεται ἀπὸ τὸ νερό. Παραμένει ἔτσι μόνο ἡ λιγνίνη, πού ἀντιπροσωπεύει τὸ 20 % τῶν στερεῶν συστατικῶν τοῦ ξύλου, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἐξασθενεῖ τελείως ἡ μηχανικὴ ἀντοχή του. Τὸ ξύλο αὐτό, χωρὶς καμιά μηχανικὴ ἀντοχή, εἶναι μαλακὸ σὰν βούτυρο καὶ ὅταν ἀφεθεῖ νὰ στεγνώσει παραμορφώνεται, συρρικνώνεται, ἐλαττώνεται ὁ ὄγκος του καὶ δὲν μπορεῖ ποτὲ νὰ ἐπανέλθει στὸ προηγούμενὸ του σχῆμα, ὅσο καὶ ἂν τὸ ξαναβάλουμε σὲ νερό¹.

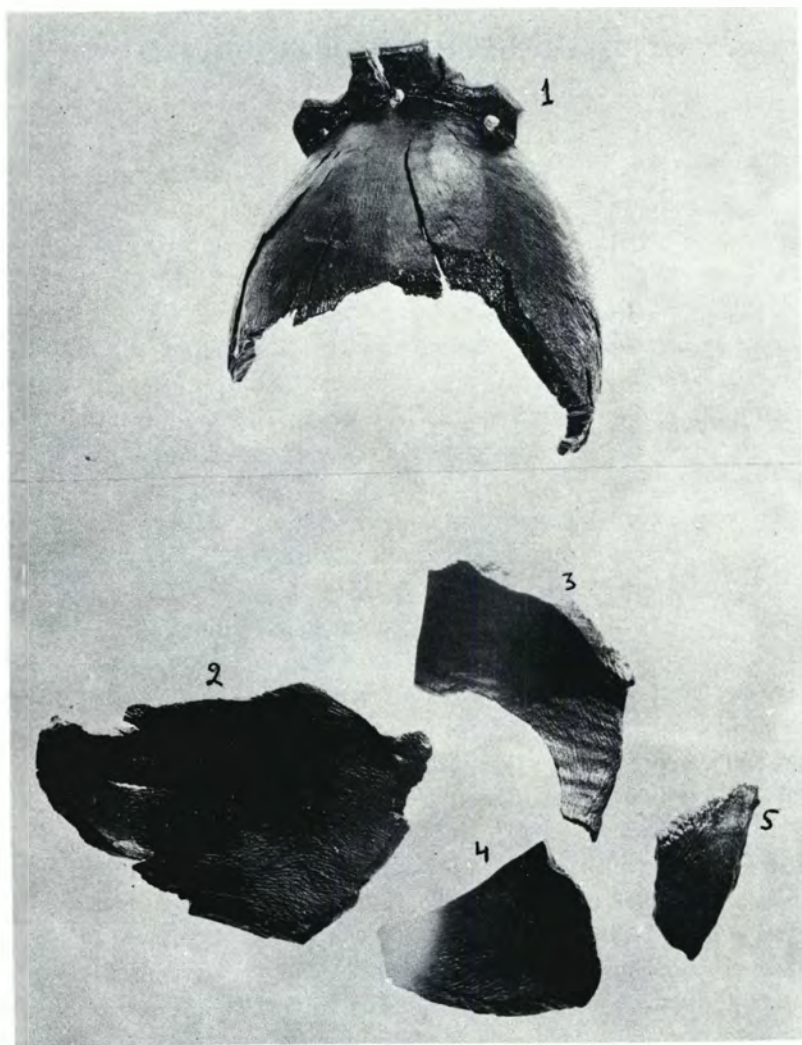
Αὐτὸ τὸ ξύλο μὲ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ σὲ ὑγρὸ περιβάλλον, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ ἀποικοδόμηση τοῦ μεγαλύτερου ποσοῦ τῆς κυτταρίνης λέγεται « ἔφ υ δ ρ ο ». Τὰ ποσὰ τοῦ νεροῦ, πού μπορεῖ νὰ περιέχει ἓνα ἐφυδρὸ ξύλο φτάνουν καὶ μέχρι τὸ 80 % τοῦ βάρους του.

Ἄν στὴν ἀνασκαφὴ βρεθεῖ ἐφυδρὸ ξύλο, πρέπει ἀμέσως νὰ τοποθετηθεῖ σὲ νερό καὶ

*Τὸν Διευθυντὴ τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, Γενικὸ Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων κ. Ν. Γιαλούρη, εὐχαριστῶ τόσο γιὰ τὴν ἐνθάρρυνση καὶ τὴν ἀμέριστη συμπαράστασή του κατὰ τὸ πειραματικὸ στάδιο ἐφαρμογῆς τῆς μεθόδου στὸ Χημεῖο τοῦ Ἐθν. Ἀρχ. Μουσείου, ὅσο καὶ γιὰ τὴν ἐξεύρεση τῶν ἀναγκαίων χρημάτων γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς συσκευῆς συντηρήσεως. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τοὺς κκ. Γ. Σταϊνχάουερ, Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων,

πού μοῦ παραχώρησε τὴ δημοσίευση τῆς ἐργασίας αὐτῆς, Π. Καλλιγὰ, Ἐπιμελητὴ Ἀρχαιοτήτων, πού μὲ παρότρυνε νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴ συντήρηση ἐφυδρου ξύλου, Δ. Κομνηνακίδη, Συντηρητὴ Ἀρχαίων, πού κατασκεύασε τὴ συσκευὴ συντηρήσεως καὶ τὴν δ. Ἀ. Δριγκοπούλου, πού ἔφτιαξε τὰ σχέδια.

1. Mc. Gregor, Forest products research record², Nr. 21.

Είκ. 1 και 2. Τò ξύλινο
σκεῦος σὲ κομμάτια
πρὶν ἀπὸ τὴ συντήρηση.

νὰ ληφθεῖ πρόνοια γιὰ τὴν μεταφορὰ του
στὸ ἐργαστήριον.

2. Ὁ μηχανισμὸς τῆς συντηρήσεως τοῦ ἔ-
φυδρου ξύλου μὲ τὴν μέθοδον τῆς πολυαι-
θυλενογλυκόλης²

Οὐσιαστικὴ συντήρηση ἔφυδρου ξύλου

2. Οἱ πολυαιθυλενογλυκόλες λέγονται ἀπλού-
στερα « πολυγλυκόλες ».

δὲν ἔχει γίνεῖ μέχρι σήμερα στὴν Ἑλλάδα.
Κατὰ καιροὺς ἔχουν γίνεῖ πολὺ καλὰς προ-
σπάθειες ἀπὸ Ἑλλήνες συντηρητῆς, ποὺ
ὅμως παρέμεναν πάντα στὸ πειραματικὸ
στάδιο, μιά καὶ τὸ ἔφυδρον ξύλον δὲν ἀποτε-
λοῦσε τὸ κύριον ἀντικείμενον ἐνασχόλησής
τους.

Ἡ ἔρευνα ἔχει ἀναπτύξει μέχρι σήμερα
γύρω στὶς 15 διαφορετικὰς μεθόδους συν-
τηρήσεως ἔφυδρου ξύλου. Ἀπὸ αὐτὰς δια-

Εικ. 3. Τò ξύλινο σκεῦος συντηρημένο.

λέξαμε τὴ μέθοδο τῆς πολυγλυκόλης γιὰ τοὺς ἑξῆς λόγους:

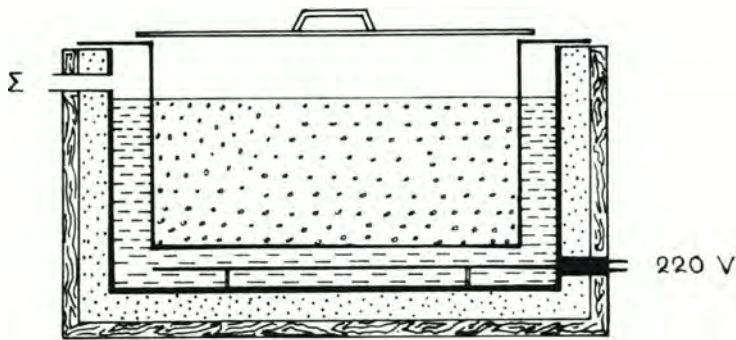
- α) ἡ πολυγλυκόλη εἶναι οὐσία ἀτοξικὴ³,
- β) εἶναι οὐσία ἀντιστρεπτή, δηλαδὴ ὑπάρχει διαλύτης νὰ τὴν ἀφαιρέσουμε ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ξύλο καὶ νὰ τὴν ἀντικαταστήσουμε μὲ μιὰ καλύτερη οὐσία, ποὺ θὰ ἀνακαλυφθεῖ μελλοντικά,
- γ) ἡ διαδικασία συντηρήσεως δὲν ἀπαιτεῖ ἀπὸ τὸν συντηρητὴ περισσότερο χρόνο ἀπὸ δέκα λεπτὰ τὴν ἡμέρα,
- δ) ὑπάρχει ἡ δυνατότητα στὴ συσκευή συντηρήσεως νὰ συντηροῦνται ταυτόχρονα περισσότερα ξύλινα ἀντικείμενα,

3. O. George, Curme Jr., Franklin Johnston, Glycols, σ. 305, Reinhold Publishing Corporation, N.Y. 1952.

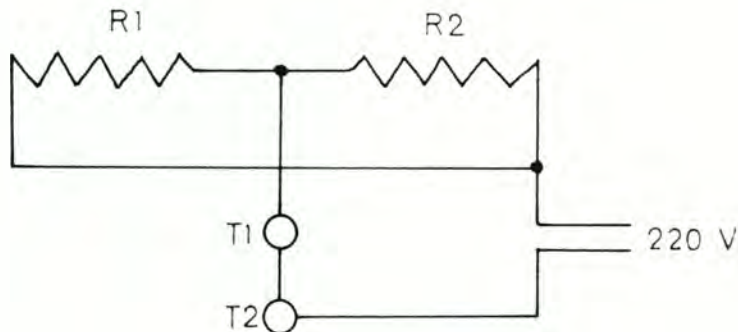
ε) ἡ πολυγλυκόλη εἶναι πολὺ φτηνὸ ὑλικό.

Ἐποὺ πειραματιστήκαμε γιὰ δυὸ περὶπου χρόνια στὸ Χημεῖο τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου καὶ ἀφοῦ συντηρήσαμε στὴν ἀρχὴ κομμάτια ἀπὸ ἔφυδρο ξύλο δευτερευούσης σημασίας, κατασκευάσαμε κατάλληλη συσκευή καὶ ἀρχίσαμε ὀριστικὰ τὴν συντήρηση ἀρχαίων ἔφυδρων ξύλων.

Σκοπὸς τῆς ἐπέμβασης στὸ ξύλο μὲ τὴ μέθοδο τῆς πολυγλυκόλης εἶναι ἡ ἀντικατάσταση τῶν μορίων τοῦ νεροῦ, ποὺ περιέχονται στὸ ἔφυδρο ξύλο, ἀπὸ μόρια πολυγλυκόλης, χωρὶς νὰ ἀφαιρεθῇ τὸ ξύλο νὰ στεγνώσει. Ἡ διεργασία γίνεται μέσα σὲ νερό. Τοποθετοῦμε τὸ ξύλο μέσα σὲ δοχεῖο

Σχ. 1. Ἡ συσκευή συντηρήσεως.

Σχ. 2 Ἡλεκτρικὸ διάγραμμα τῆς συσκευῆς συντηρήσεως.

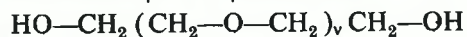
μέ νερό καὶ διαλύουμε μιὰ μικρὴ ποσότητα πολυγλυκόλης. Τότε τὰ μόρια τῆς πολυγλυκόλης κινοῦνται πρὸς τὸ ξύλο, ἐνῶ τὰ μόρια τοῦ νεροῦ τοῦ ἐφυδροῦ ξύλου κινοῦνται πρὸς τὸ διάλυμα μέχρις ὅτου ἐπέλθει ἰσορροπία. Διαλύουμε σὲ συνέχεια νέα ποσότητα πολυγλυκόλης στὸ δοχεῖο ἀδξάνοντας συγχρόνως τὴ θερμοκρασία τοῦ διαλύματος. Ἡ ἀντικατάσταση γίνεται τότε πιὸ γρήγορα.

Ἐνῶ συνεχίζεται ἡ προσθήκη πολυγλυκόλης καὶ ἡ αὔξηση τῆς θερμοκρασίας, τὸ νερὸ ἀρχίζει σιγὰ-σιγὰ νὰ εξατμίζεται μέχρις ὅτου παραμένει στὸ τέλος μόνο τηγμένη πολυγλυκόλη. Στὸ στάδιο αὐτὸ ἔχει ἀντικατασταθεῖ πρακτικὰ ὅλο τὸ νερὸ τοῦ ἐφυδροῦ ξύλου ἀπὸ πολυγλυκόλη.

Ἄν ἀφαιρεθεῖ τὸ ξύλο ἀπὸ τὸ τῆγμα καὶ κρυώσει, στερεοποιεῖται ἡ πολυγλυκόλη, ποὺ περιέχεται μέσα του καὶ τὸ ξύλο ἀποκτᾷ μηχανικὴ ἀντοχή.

3. Στοιχεῖα ἀπὸ τῆς Χημείας τῶν πολυγλυκολῶν

Οἱ πολυγλυκόλες εἶναι μιὰ σειρά χημικῶν ἐνώσεων μὲ τὸν γενικὸ τύπο:

καὶ παρασκευάζονται ἀπὸ αἰθυλενοξειδίου καὶ αἰθυλενογλυκόλης. Τὸ n ἀντιπροσωπεύει τὰ μόρια αἰθυλενοξειδίου, ποὺ περιέχονται στὸ μόριο τῆς πολυγλυκόλης. Ἄν τὸ n εἶναι μικρὸς ἀριθμὸς, ἡ πολυγλυκόλη εἶναι ὑγρὴ οὐσία σὲ θερμοκρασία δωματίου, ἐνῶ ἂν τὸ n εἶναι μεγάλος ἀριθμὸς ἡ

πολυγλυκόλη είναι στερεή. Τò μοριακό βάρος τών πολυγλυκολών κυμαίνεται από 200 μέχρι 6000. Άνάλογα με τò μοριακό της βάρος όνομάζεται κάθε πολυγλυκόλη. Έμεις στη συντήρηση τού ξυδρου ξύλου χρησιμοποιούμε τήν πολυγλυκόλη 4000⁴. Στόν παρακάτω πίνακα φαίνονται οί φυσικές ιδιότητες τών πολυγλυκολών :

κίνδυνο. Ούτε πάλι μπορούμε νά διαλέξουμε τήν πολυγλυκόλη 6000 γιατί τò ιξώδες⁵ της είναι πολύ μεγάλο και έπομένως ή ευκινησία τών μορίων της πολύ μικρή.

4. Συντήρηση τού ξύλινου σκεύους

(α) Προετοιμασία

Τò ξύλινο σκευός, πού ήταν σπασμένο

ΠΟΛΥ- ΓΛΥΚΟ- ΛΗ	Ειδι- κό βά- ρος 20°C	Θερ- μοκρα- σία τή- ξης °C	Ίξω- δες 100°C	Σχετική ύγροσκο- πικότητα γλυκερί- νη=100%	Διαλυ- τότητα στό νε- ρό 20°C
200	1,13	—	4,2	70	πλήρης
300	1,13	—12	5,9	55	»
400	1,13	7	7,3	50	»
600	1,12	22	10	30	»
1.000	1,19	35	17	15	80
1.500	1,20	47	28	10	70
4.000	1,21	55	124	0	60
6.000	—	61	511	0	50

Φυσικές ιδιότητες τών γλυκολών

Έχει έκλεγει για τή συντήρηση τού ξυδρου ξύλου ή πολυγλυκόλη 4000, γιατί οί ιδιότητές της ταιριάζουν στις απαιτήσεις μας. Δέν μπορεί νά διαλέξει κανείς π.χ. τήν πολυγλυκόλη 1000, γιατί όπως φαίνεται από τόν πίνακα τήκεται στους 35°C. Έτσι, ένα ξύλο συντηρημένο με πολυγλυκόλη 1000 θά διέτρεχε τò καλοκαίρι

σε πέντε κομμάτια, φωτογραφήθηκε (ε ι κ. 1 και 2), πλύθηκε με νερό, για νά απομακρυνθούν τὰ χρώματα και τοποθετήθηκε σε άραιό διάλυμα υπεροξειδίου τού υδρογόνου (100 κυβικά έκατοστά πυκνού υπεροξειδίου τού υδρογόνου σε 10 λίτρα νερό). Με τήν κατεργασία αὐτή καταστρέφονται όλες οί οργανικές χρωστικές πού μαυρίζουν τò ξύλο.

Έστερα από παραμονή δύο ήμερών στό

4. Mo-Do Technical Information, Nr. 60, Örnköldsvik Sweden 1963 και επίσης Shell Polyethylene Glycols, Charlmont Press Ltd, London 1962.

5. Ίξώδες : ό όρος δείχνει πόσο παχύρευστο είναι ένα υγρό.

διάλυμα του υπεροξειδίου του υδρογόνου, τοποθετήθηκαν τα ξύλα σε δοχείο με καθαρό νερό για μία εβδομάδα, ώστε να απομακρυνθεί ή περίσσεια του υπεροξειδίου του υδρογόνου. Στο νερό αυτό γινόταν αλλαγή κάθε 24ωρο. Στις τελευταίες τρεις αλλαγές του νερού διαλύθηκε στο δοχείο και μικρή ποσότητα πενταχλωροφαινόνης (1 γραμμάριο για κάθε λίτρο νερού). Η ουσία αυτή δηλητηριάζει τα ξύλα και δεν επιτρέπει να αναπτυχθούν μικροοργανισμοί.

Έτοιμα πιά τα πέντε κομμάτια του ξύλου τοποθετήθηκαν στο διάλυμα της συσκευής συντηρήσεως για την περαιτέρω διαδικασία.

(β) Η συσκευή συντηρήσεως

Αντίθετα με άλλες συσκευές, που χρησιμοποιούνται στο εξωτερικό⁶, στις οποίες υπάρχει άμεση επαφή θερμαντικών σωμάτων και διαλύματος πολυγλυκόλης, η συσκευή που κατασκευάσαμε είναι « υδρόλουτρο », και τούτο για να αποφευχθεί ο κίνδυνος αποπολυμερισμού της πολυγλυκόλης.

Η θερμοκρασία στην επιφάνεια μιάς ηλεκτρικής αντίστασης, βυθισμένης σε ένα υγρό, ξεπερνά τους 300°C, αν η ανάδευση του υγρού δεν είναι ισχυρή. Ισχυρή όμως ανάδευση για ένα διάλυμα πολυγλυκόλης προϋποθέτει πολυέξοδες εγκαταστάσεις αντλιών ή αναδευτήρων. Και ο κίνδυνος αποπολυμερισμού της πολυγλυκόλης θα υπάρχει πάντα από τυχαία βλάβη της αντλίας ή του αναδευτήρα.

Η συσκευή που κατασκευάσαμε αποτελείται από δοχείο άνοξειδωτου χάλυβα, διαστάσεων 75×40×35 εκατοστομέτρων, τοποθετημένο σε ξύλινο κιβώτιο με πα-

ρεμβολή μονωτικού ύλικου (φελιζόλ), για να μην υπάρχουν απώλειες θερμότητας (σχ. 1). Το περιεχόμενο του δοχείου αυτού είναι νερό, που θερμαίνεται από δύο ηλεκτρικές αντιστάσεις των 1000 Watts. Στο δοχείο έχουν τοποθετηθεί δύο θερμοστάτες της περιοχής 30-90°C με ευαισθησία 2°C, συνδεδεμένοι « εν σειρά » για να υπάρχει ασφάλεια. Έτσι, αν τυχόν δεν λειτουργήσει ο ένας, σίγουρα θα λειτουργήσει ο άλλος (σχ. 2).

Μέσα στο δοχείο αυτό υπάρχει μικρότερο μεταλλικό δοχείο, διαστάσεων 60×25×25 εκ., σμαλτωμένο επιφανειακά, που περιέχει το διάλυμα της πολυγλυκόλης. Στο δοχείο αυτό τοποθετούνται τα έφυδρα ξύλα.

(γ) Η διαδικασία συντηρήσεως

Με βάση τις διαστάσεις του δοχείου, όπου θα μπουν τα ξύλα (60×25×25 εκ.), υπολογίσαμε ότι για άνοδο της στάθμης του διαλύματος κατά ένα εκατοστόμετρο χρειάζεται να προστεθεί διάλυμα 1,5 λίτρα. Μετρώντας σε συνέχεια τις διαστάσεις των ξύλινων κομματιών συμπεράναμε ότι μια στάθμη διαλύματος, ύψους 15 εκ., μās ήταν αρκετή (όγκος 1,5×15=22,5 λίτρα).

Παρασκευάσαμε έτσι 22,5 λίτρα διαλύματος πολυγλυκόλης 4000, περιεκτικότητας 10%, και το ρίξαμε στο δοχείο. Στο διάλυμα αυτό βαπτίσαμε τα ξύλα σε θερμοκρασία δωματίου.

Ύστερα από μία εβδομάδα, αύξησαμε τη θερμοκρασία σε 30°C. Όλον αυτόν τον καιρό η συσκευή παρέμενε χωρίς κάλυμμα, για να εξατμίζεται το νερό. Κάθε πρωί αναδεύαμε το διάλυμα, για να παραμένει ομογενές, και μετρούσαμε τη στάθμη της επιφάνειας. Αν τυχόν η στάθμη του διαλύματος κατέβαινε, προσθέταμε νέα ποσότητα διαλύματος 10 % και αναδεύαμε ισχυ-

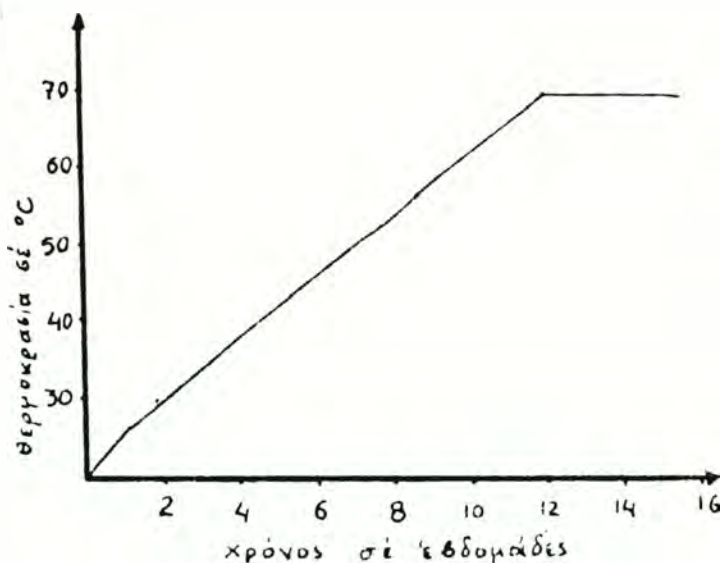
6. B. Christensen, Tanks for treating Wood in Polyethylene Glycol, Special Report.

ρὰ γιὰ ὁμογενοποίηση.

Κατόπιν, μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου, αὐξήσαμε βαθμιαία τὴ θερμοκρασία φτάνοντας τοὺς 70°C . Ταυτόχρονα, τὸ νερὸ ἐξατμιζόταν καὶ μὲ τὴ νέα ποσότητα διαλύματος πὺ προσθέταμε, αὐξαινὲ ἡ περιεκτικότητα τοῦ διαλύματος τοῦ δοχείου.

Ἀπὸ τὴν πρώτη ἐβδομάδα μέχρι καὶ τὴν τέταρτη προσθέταμε διάλυμα πολυγλυκόλης 10 %, ἐνῶ ἀπὸ τὴν πέμπτη μέχρι τὴν ὄγδοη προσθέταμε διάλυμα 30 %. Τέλος, ἀπὸ τὴν ἕνατη μέχρι καὶ τὴν δωδέκατη ἐβδομάδα, προσθέταμε διάλυμα πολυγλυκόλης 50 %. Ὑστερα ἀπὸ τὴν δωδέκατη ἐβδομάδα δὲν χρειάστηκε νὰ προσθέσουμε ἄλλη πολυγλυκόλη, γιὰτὶ ἡ στάθμη παρέμενε σταθερή.

Στὴν παρακάτω γραφικὴ παράσταση φαίνεται ἡ συνάρτηση τῆς θερμοκρασίας μὲ τὸν χρόνο :

Μεταξὺ ὄγδοης καὶ δωδέκατης ἐβδομάδας, ἐπειδὴ ἡ ταχύτητα ἐξατμίσεως ἦταν μεγάλη, τὴν περιορίσαμε σκεπάζοντας μὲ ἓνα ξύλινο κάλυμμα τὴ μισὴ ἐπιφάνεια τῆς συσκευῆς.

Ἀφοῦ παρέμεινε σταθερὴ ἡ στάθμη τῆς συσκευῆς, τοῦτο σήμαινε ὅτι δὲν ὑπῆρχε πιά νερὸ παρὰ μόνον τῆγμα πολυγλυκόλης. Γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση πιθανῶν ἰχνῶν νεροῦ ἀφίσαμε τὰ ξύλα γιὰ τρεῖς ἀκόμα ἐβδομάδες στὸ τῆγμα στοὺς 70°C .

Στὶς καθημερινές μας ἐπιθεωρήσεις ἐλέγχαμε καὶ τὴν στάθμη νεροῦ τοῦ ἐξωτερικοῦ δοχείου, προσθέτοντας κατευθεῖαν ἀπὸ τὴ βρύση μέσφ τοῦ σωλήνα Σ (σ. χ. I), ὅσakis ἡ στάθμη κατέβαινε.

(δ) Ἀποκατάσταση τοῦ σκεύους

Ἀφαιρέσαμε τὰ συντηρημένα κομμάτια τοῦ ξύλινου σκεύους ἓνα-ἓνα ἀπὸ τὸ τῆγμα σκουπίζοντάς τα πρὶν κρῶσουν μὲ πανὶ

για την απομάκρυνση της περίσσειας της πολυγλυκόλης.

"Υστερα από την πήξη της περιεχόμενης στα ξύλα πολυγλυκόλης, προσπαθήσαμε να ταιριάσουμε τα στέρα κομμάτια του σκεύους συγκολλώντας τα, και να αποκαταστήσουμε το αγγείο. Μέχρις ενός σημείου το πετύχαμε (εικ. 3). Σε πολλά σημεία όμως το ξύλο είχε υποστεί μόνιμες

παραμορφώσεις (πετσικάρισμα) από την αρχαιότητα.

Για την συγκόλληση των κομματιών χρησιμοποιήσαμε χάλκινους συνδέσμους και τήγμα πολυγλυκόλης. Το συγκολλημένο σκεύος το καθαρίσαμε επιφανειακά με βαμβάκι, ποτισμένο σε απόλυτη αλκοόλη. Στο στάδιο αυτό το ξύλινο σκεύος είναι έτοιμο για να εκτεθεί.

ΚΩΣΤΗΣ ΑΣΗΜΕΝΟΣ

CONSERVATION OF ANCIENT WATERLOGGED WOOD WITH THE POLYETHYLENE GLYCOL METHOD

In the summer of 1977 a wooden pot, broken in five pieces, was found in an ancient well at Megalopolis by the Epimelete Mr. G. Steinhauer. The pot was taken to the Laboratory of the National Archaeological Museum for conservation.

The P.E.G. method of conservation was selected for the following reasons:

1. P.E.G. is a non-toxic substance,
2. it can be removed at any time by a solvent,
3. the method does not take up many hours of the conservator's time every day,
4. P.E.G. is an inexpensive material.

A stainless steel tank was built and the outside was insulated with "felisol."

This was filled with water and two electrical heaters of 1000 W each were connected to two thermostats and then the heaters were immersed in the water. A small tank with enamelled interior was filled with 10% P.E.G. solution and placed in the steel tank.

The pieces of wood were washed and placed in a weak solution of hydrogen peroxide in order to destroy the organic colouring substances. Then they were immersed in water containing sodium pentachlorophenate in order to prevent the growth of microorganisms in the wood. The wood was then placed in the tank containing the P.E.G. solution which was at room temperature. The temperature of the solution was

gradually raised to 70° over a period of twelve weeks. The water evaporating from the solution was replaced first with 10% P.E.G. solution, then with 30% and finally with 50%.

After the water had completely evaporated, the wood remained for yet another three weeks in the melt of the P.E.G. at 70° C.

The wood was then removed, wiped with a cloth, carefully washed on the surface with pure alcohol and glued together with P.E.G. melt.

The wooden pot was ready to be placed on exhibit.

National Museum, Athens

K. ASSIMENOS
Chemist

EIN METALLVORBILD FÜR HELLENISTISCHE TONSCHÜSSELN ?

(Zu einer Henkelform aus Ephesos)

Seit frühester Zeit bestand ein enger Zusammenhang zwischen Keramik und Toreutik. Daß den Töpfern klassischer und hellenistischer Zeit Metallgefäße als Vorbild dienten, kann in ganz bestimmten Fällen auch weitgehend nachgewiesen werden¹. Tongefäße zeigen oft in Form und Dekor Eigenarten, die eher im Bereiche der Metallverarbeitung als der Keramikproduktion liegen. Nicht immer sind jedoch die Metallgefäße auch erhalten. Wir können dann ein mögliches Vorbild nur noch mit Hilfe verschiedener Einzelheiten erschließen. So auch im vorliegenden Fall:

Es ist auffällig, daß sich im Staatsmarkt – Bereich von Ephesos² etwa 15 Bruchstücke von glattwandigen Skyphoi der hellenistischen Schlicker-Keramik befinden, die mit einem horizontalen, fest an der Gefäßwand anhaftenden Wulsthenkel versehen sind. Dabei scheint es sich um eine lokale Eigenheit zu handeln. Dieselbe Henkelart wird aber noch für eine andere Gefäßform verwendet: 12 Rand-Wandstücke stammen von

größeren Schüsseln (durchschnittlicher Durchmesser 0,15 bis 0,30 m) mit gerundeter Wand und leicht nach außen ragender Lippe derselben Gattung. Fünf dieser Fragmente tragen denselben Henkel: der kompakte Wulst mit rundem Querschnitt ist in der Mitte und an den Enden verdickt.

Wir finden diese Schüsseln auch in Korinth — dort "Bolster Krater" genannt — vollkommen in zwei Exemplaren³ und mit ganz ähnlichen Henkeln versehen, die jedoch zusätzlich noch mit einem kleinen, vertikal verlaufenden Lock durchbohrt sind⁴.

An sich scheinen diese Henkel auf einem Tongefäß nicht sehr sinnvoll, sie sind zu schmal, um einen festen Halt für die Hand zu bieten. Sie sind jedoch deshalb von Interesse, weil sie an Bronzespulen erinnern, die wir schon von Kesseln und Becken des 6. und 5. Jhs. kennen⁵.

3. G. Roger Edwards, *Corinth VII/III* (1975), *Corinthian Hellenistic Pottery*, S 45 f, Nr. 188 und 189, Taf. 7, 39, 47.

4. Diese Öse befindet sich auch auf dem Henkel der Gnathiavase CVA Tarent 1, IV, D 5 Taf. 1 (755).

5. A. Furtwängler, *Olympia IV, Die Bronzen* (1890), S 133 ff, vgl. auch Hinweis auf einige Tonbeispiele. P. Perdrizet, *Fouilles de Delphes V* (1908) Nr. 340, S 78, Abb. 270. M. Comstock — C. Vermeule, *Greek, Etruscan and Roman Bronzes in the Museum of Fine Arts, Boston* (1971) Nr. 492, S 304, Nr. 432, S 306.

1. G. Kopcke, *AM* 79 (1964), S 22 ff, S 25, zur klassischen Schwarzfirniskeramik mit Golddekor. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon*, PF 2 (1968), S 9 und S 67 mit Anm. 10 zur Keramik mit aufgesetzten Reliefs; s. dort auch weitere Literatur.

2. Vgl. W. Alzinger, *RE Supplement XII* (1970) Sp. 1600/1601. V. Mitsopoulou-Leon, *ÖJh* 50 (1972 - 1975) Beibl. Sp. 495 ff, 499 ff, Abb. 2.

Abb. 1. - 1. (9086) 2. (43/1963) 3. (10.012).

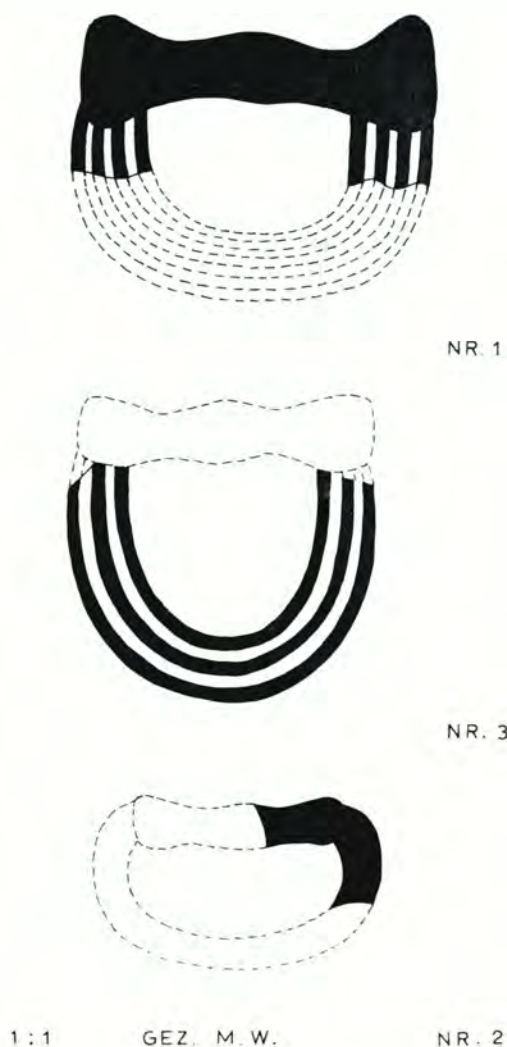

Abb. 2. Rekonstruktionversuch der Henkel.

Drei dieser ephesischen Schüsseln weisen nun Reste einer zusätzlichen Verzierung neben bzw. unter den Henkeln auf:

(1) Basilika 9087, ein in sechs Fragmenten teilweise erhaltener Krater (Abb. 1 und 2, Nr. 1), weist den Wulst

auf und unter den beiden Enden je ein kanneliertes Band, dessen beide Ansätze aufeinander zulaufen. $D = 0,30$ m.

(2) Basilika 43/1963 — Sond. 1/1963 (Abb. 1 und 2, Nr. 2), ein Randfragment nicht lokaler Herkunft, zeigt nur noch das rechte Ende des Henkelwulstes, sowie einen weiteren Wulst, der seitlich davon ansetzt und nach unten umbiegt. $D = 0,164$ m (Innenkante).

(3) "Isis"-Tempel 10.012 (Abb. 1 und 2, Nr. 3), ein Wandfragment, das mit einem kannelierten, in elliptischem Bogen verlaufenden Band versehen ist.

Fügen wir den Wulst und die kannelierten Bandansätze von Nr. 1 und das Band von Nr. 3 zusammen, so erhalten wir das vollkommene Abbild eines Bronzehenkels (s. Skizze auf Abb. 2). Hierbei ist unserem Töpfer aber ein Fehler unterlaufen: die Griffenden setzen an der Unterseite der Spule an und nicht seitlich, dort, wo wir ja eine Öffnung zu erwarten hätten. Erst bei Nr. 2 ist der Zusammenhang richtig wiedergegeben. Ergänzen wir weiters unser Beispiel Nr. 1 nach den Gefäßen Nr. 188 und 189 aus Korinth und versehen wir es mit der ergänzten Henkelform, so ergibt sich eine sehr eindrucksvolle Schüssel (Abb. 3) mit ungewöhnlichem Henkel und mit Schlicker- und Ritzdekor versehen.

Edwards spricht angesichts der Tatsache, daß nur sehr wenige Kraterfragmente hellenistischer Zeit aus Korinth und Athen erhalten sind die Vermutung aus, daß sowohl in Athen als auch in Korinth zu dieser Zeit derartige Gefäße zumindest in wohlhabenderen Familien in Metall beliebter gewesen sein mögen⁶.

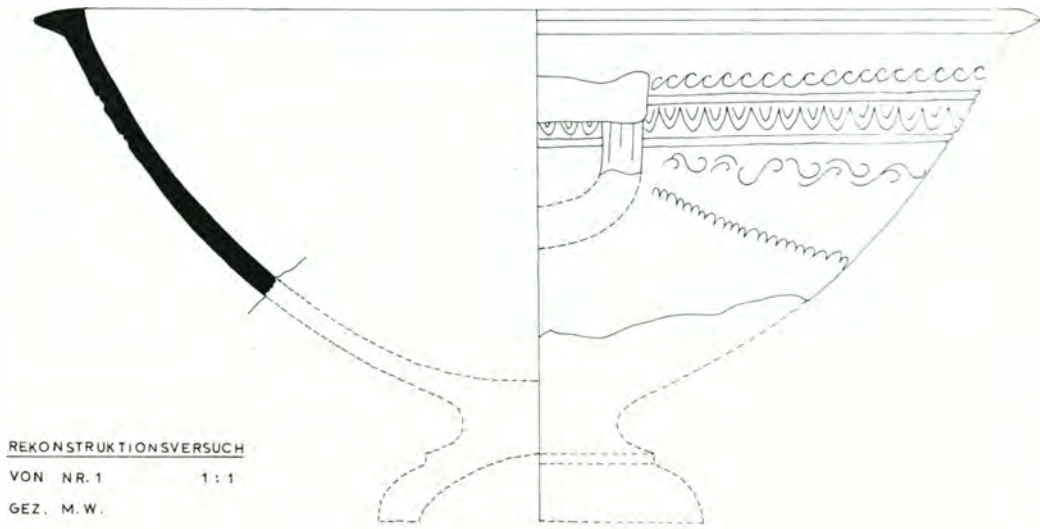

Abb. 3. Rekonstruktionversuch von Nr. 1.

Wir glauben, daß die ephesischen Beispiele als eine Unterstützung der Theorie Edwards angesehen werden können.

Leider fehlen vollkommen entsprechende Parallelen in Metall, jedoch kommen manche Gefäße teils in ihrer

Abb. 4. Schüssel aus der Ermitage in Leningrad.

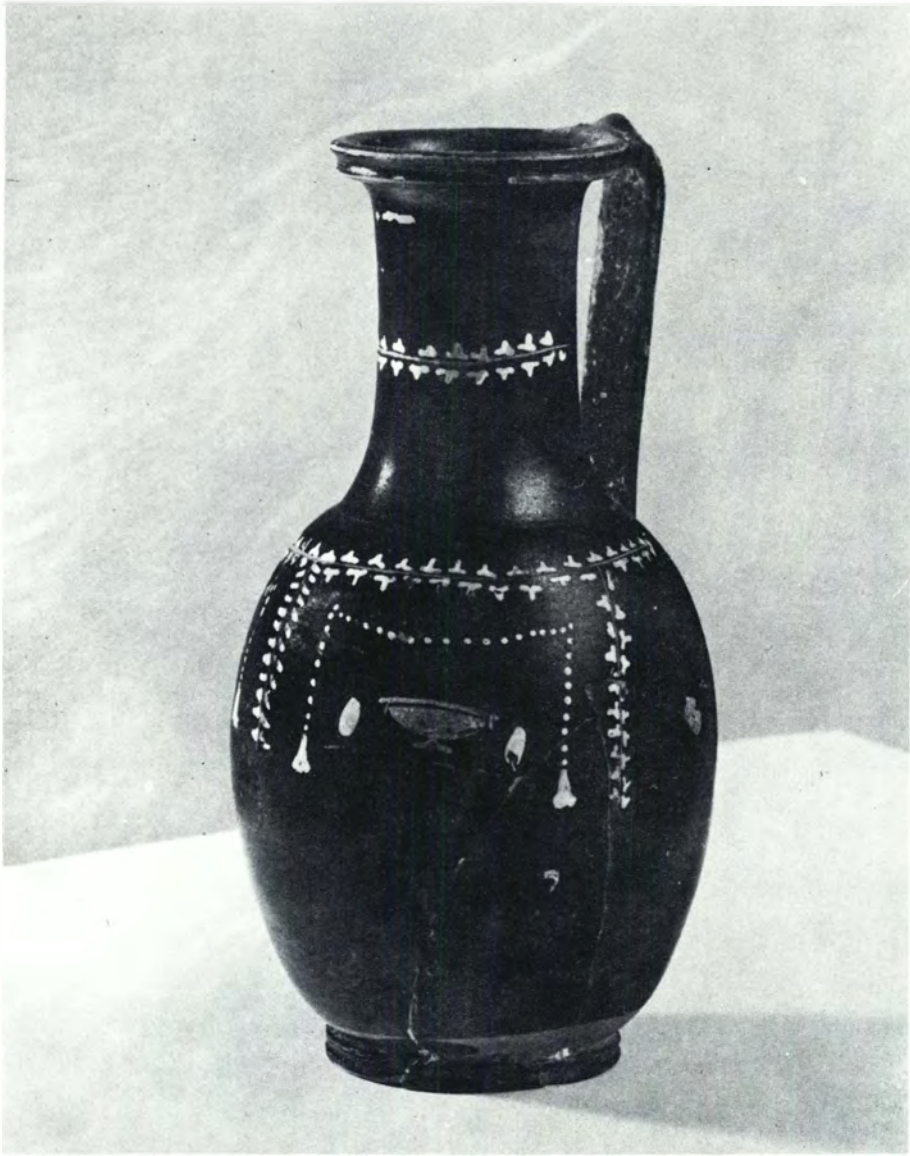

Abb. 5. Gnathiavase in Bonn.

Form, teils durch ihre Henkel unseren Schüsseln sehr nahe. Es seien nur einige der Beispiele hier angeführt :

I. *Ähnliche Henkel, abweichende Gefäßform:*
(1) Louterion, Museum of Fine Arts

in Boston, Nr. 429, aus dem 5. Jh.⁷
D = 0,72 m. Ein Becken mit einfachem Fuß, der Rand mit Eierstab verziert.

7. Comstock — Vermeule a.a.O. Nr. 429, S 304.

Zwei der vier Henkel sind freischwingend an Spulen.

(2) Schüssel aus der Ermitage in Leningrad, noch aus dem 4. Jh.⁸ (A b b. 4). D = 0,46 m. Auch hier sitzt direkt auf der — ebenfalls mit Eierstab verzierten Lippe — der aus der Spule und frei beweglichem Griff bestehende Henkel. Darunter befinden sich noch applizierte Reliefs. Das Photo wird dem grosszügigen Entgegenkommen von Frau L. Galanina verdankt.

(3) In diesem Zusammenhang ist auch die ganz verwandte Schüssel auf dem Taubenmosaik des aus Pergamon stammenden Künstlers Sosos wichtig, und zwar in der Version des Kapitolinischen Museums⁹. Der einzige Unterschied zur Leningrader Schüssel besteht in der Fußgestaltung, dort einfacher Ringfuß und hier der Untersatz mit den drei Spulen. Auch hier war die Wiedergabe eines Reliefs unter dem Henkel versucht, wie Pernice¹⁰ überzeugend nachgewiesen hat.

Handelt es sich bei diesen Beispielen um Becken mit runder Wand, bei denen der aus Spule und Ring bestehende Henkel direkt auf die kleine Lippe gesetzt ist, so kennen wir aber auch Schüsseln, die durch die weiter ausladende Lippe und

den tiefer darunter ansetzenden Henkel ebenfalls mit unseren Krateren vergleichbar sind. In diesen Fällen finden wir allerdings einen etwas abweichenden Henkeltyp.

II. Verwandte Form, unterschiedliche Henkel:

(4) Der Bronzekessel aus dem Schiffsfund von Mahdia, datiert in die 2. Hälfte des 2. Jhs. v. Chr.¹¹. D = 0,45 m. Die ausladende Lippe ist mit einem in Silber eingelegten Mäanderband verziert. Vom Henkel ist nur noch ein appliziertes Volutenornament erhalten — nach W. Fuchs ist vielleicht eine Öse mit Ringhenkel daran zu ergänzen — welches den größten Teil der Wandfläche unterhalb des Henkels einnimmt.

(5) Eine Schüssel im Museum von Neapel, Inv. Nr. 73537, spätestens in das 1. Jh. v. Chr. datiert¹², mit etwas erhöhtem Fuß, leicht ausgestellter Lippe und einem aufgebogenen Henkel auf Wandmitte.

(6) Eine Schüssel im Museum of Fine Arts, Boston (Nr. 472)¹³ hat die aufgebogenen Henkel wie Nr. 5, die unterhalb der Lippe sitzen. Lippe und Fuß sind profiliert, auf der Bodeninnenseite befindet sich ein appliziertes Relief (Actaion). D = 0,346 m.

Zur Zeit ist zwar kein genaues Metallvorbild nachzuweisen, an den vorhandenen Gefäßen lassen sich jedoch genügend gemeinsame Züge finden, wie

8. A. Bilimowitsch u.a., *Antitschnaja chudo-schestwennaja bronza* (1973), Ausstellungskataloge der Ermitage, Nr. 44 Abb. 44. L.K. Galanina, *Archeologitscheski sbornik Gosudarstvennogo Ermitage* 11, 1969, 92 ff, Abb. 1, 3. Vgl. H. Meyer, AA 1977, S 104 ff, 108 ff, Anm. 50.

9. Helbig⁴ (1963) Nr. 1256 (Nr. 793 der 3. Aufl.) S 107 f. Zu den Werken des Sosos s. H. Meyer a.a.O.

10. E. Pernice, AA 1927 Sp. 243 ff, Beil. 10 und 11.

11. W. Fuchs, *Der Schiffsfund von Mahdia*, Bilderheft des Deutschen Archäologischen Instituts Rom, II (1963), Nr. 26, S 26, Taf. 35. Zur Datierung vgl. S 11.

12. Vgl. E. Pernice, *Hellenistische Kunst in Pompeji* (1925) IV, Abb. 23, S. 13 ff.

13. Comstock — Vermeule a.a.O. S 335, Abb. auf S 334.

Wand- oder Lippenform bzw. Henkel ; sie gestatten die Annahme, daß die ephesischen Töpfer des dritten und zweiten Jahrhunderts v. Chr. eine entsprechende Parallelform in Metall kennen mußten oder daß ihnen zumindest andere Tonschüsseln bekannt waren, die solche Vorbilder nachahmten; ein Beispiel hierfür wäre das importierte Fragment Nr. 3 mit dem richtig verstandenen Henkel. Eine solche Metallschüssel (Abb. 5) schwebte wohl auch dem Künstler einer

Gnathiavase in Bonn vor, der eine Seite seiner Kanne mit einer Fußschale mit hängenden Henkeln versah ; sie ist in Gelb gemalt, um Metall darzustellen¹⁴ und wirkt trotz dem kleinen Format¹⁵ wie das gesuchte Vorbild unserer Reihe.

VERONIKA MITSOPOULOU-LEON

14. Für die Abbildungserlaubnis danken wir Chr. Grunwald herzlich.

15. J. R. Green, *Gnathia Pottery in the Akademische Kunstmuseum Bonn* (1976), S 10, Nr 17, Taf. 18.

